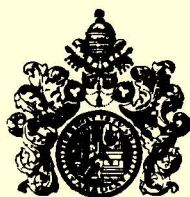

SEBES GYULA

AZ ÉLETRE VALÓ
NEVELÉS

A Szent István-Társulat kiadása

AZ ÉLETRE VALÓ NEVELÉS

IRTA

SEBES GYULA

TANÜGYI FŐTANÁCSOS

A BUDAPESTI VERBÓCZY ISTVÁN GIMNÁZIUM IGAZGATÓJA

BUDAPEST

A SZENT ISTVÁN-TÁRSULAT KIADÁSA

1940

Stephaneum nyomda Budapest. Felelős : ifj. Kohl Ferenc.

ELŐSZÓ.

Két évvel ezelőtt jelent meg *A korszerű oktatás* című könyvem. Nem remélt fogadtatásra talált. Mindenik neveléstudományi folyóirat figyelmére érdekesítette és elismeréssel szólt róla. Sőt még a Nemzeti Ujság is megtisztelte figyelmével és hosszú cikkben foglalkozott vele. Több bíráló, köztük a Nemzeti Ujság cikkírója is egyenesen felszólított hasonló gyakorlatias irányú neveléstan írására. A megtisztelő felhívás annál kellemesebben érintett, mert már akkor — az oktatástan szerves folytatásaként — javában dolgoztam a nevelés könyvén. A buzdítás fokozta kedvem és erőt adott a munkához. Ime, itt a könyv, a legújabb lélektani megállapítások alapjaira épített gyakorlati neveléstan. Az előbbi könyvemben leszegezett elvem mellett ebben is kitartottam. S ez az, hogy: a nevelőnek nem szabad egy helyben topognia, hanem alkalmazkodnia kell a haladás követelményeihez a nélkül, hogy erőnek erejével előrerohanna. Arra is törekedtem, hogy amennyire csak lehet, a nevelést alkalmazzam az élet igényeihez. Ha sikerült ezt a célt csak kis mértékben is szolgálnom, akkor szerény könyvem joggal viseli azt az igényes címet, melyet ráírtam. Sok fáradságos tanulmány kincseit és egy hosszú nevelői pálya tapasztalatait dolgoztam fel benne ugyanazzal az odaadással, elmélyedéssel és hivatásszeretettel, mint az oktatástanban tettem. Kérem kedves kartársaimat, a szülőket és a nevelés kérdései iránt érdeklődő olvasóimat, hogy fogadják ezt is szeretetükbe.

Budapesten, 1940. évi március hó.

A szerző.

I.

A NEVELÉS GONDOLATÁNAK TÖRTÉNETE.

A pedagógia, a fejlődő ember művelése kettős tevékenység: oktatás és nevelés. A szükséges, hasznos és értékes ismeretek átszármaztatásán alapszik. Ezzel a tevékenységgel kezdődik, ez azonban sohasem szűnik meg, hanem lényeges, legfőbb tényezője marad a fejlődő emberrel való foglalkozásnak. Ez az oktatás, vagy más szóval tanítás. Az oktatás azonban az ifjúra nézve az ismeretszerzésen túl más haszonnal is jár. Az ismeretek által, különösen azoknak helyes módon történő megszerzése közben fejlődnek szellemi erői, finomodnak érzései és edződik cselekvőkészsége. Ez a többlet az oktatásnak minden mozzanatát nyomon kísérő testvércselekvése, a nevelés útján áll elő.

A két tevékenység kapcsolatának már ez a vázlatos levezetése is megvilágítja, hogy azok a gyakorlatban nem különíthetők el. Egymásban vannak, együtt haladnak. Nem képzelhető el oktatás, mely az ismeretkincs átszármaztatásán túl más eredménnyel nem járna. Nem is tanítottak sohasem olyan anyagot, amely csak mint ismeret jöhetett volna számba. A tanítástól mindig vártak az ismeretkincs gyarapodásán túl valami többletet, — ha mást nem, legalább az értelem erősödését. Másrészt a nevelés legfőbb tényezőjének mindig az oktatást tekintette és arra támaszkodott. A helyes gyakorlat szerint nincs külön oktatás és külön nevelés, hanem nevelőoktatás van.

Az elmélet azonban elkülöníti a két tevékenységet és egyrészt körvonalazza a helyes oktatás mibenlétét, követelményeit és célját, másrészt kitzúzi a nevelés örök és időnkinti eszményeit és keresi szolgálatuk módjait.

A görög nevelés alapja a vallás és a törvény, célja pedig a jó és szép élet útján megszerezhető boldogság volt. A görög nevelés az ember belső életét, a gondolkodó és érző embert oly magasra akarta emelni, hogy az tudjon uralkodni a külső, a cselekvő emberen. A görög gyermek kicsiny korától fogva hallott isteneiről és nemzeti hőseiről, azok gondolkodásáról és tetteiről és ezen az alapon megtanulta tisztelni őket. A két hősköltemény, az Iliás és az Odysseia kitűnő eszköze volt ennek a nevelésnek és ezért köztanulmány tárgya volt. Ezek tanulmányát zenei, vagyis olyan tanulmányok követték, melyek finomítják, nemesítik az elmét és az érző lelket.

A római nevelés eszménye a cselekvő ember, a polgár volt, „aki igazsággal, ügyesen és lelkesen tudja teljesíteni minden tisztét a magán- és a közéletben”. A római nevelésben nagy szerepet játszott a nyelv. A nevelés főcélja volt az ősök nyelvéért való lelkesedés és a nyelvművészet, vagyis a szónoki készség ápolása. A szónoki készség eleinte az államférfi, általában a jogász kelléke volt, de később a szellemi élet kialakításának és az egyéniség tökéletesítésének eszközévé lett. Cicero szerint a beszéd művészete egyesítette az őskor szétszórt egyedeit közösségbe és vezette át a polgáriassult életbe. Ovidius pedig az embernek az alsóbbrendűségből való kiemelkedését és az erkölcsök finomodását a nemes művészetektől várta. Mihamar a mennyiségtan, az orvostudomány és az építészet is szerepel a műveltséghez szükséges ismeretek sorában. Quintilianus így fejtette ki a mennyiségtan nevelő erejét: Munkát ad a szellemnek, élesíti az észet és hajlékonyá teszi az értelmet. Más tudomány haszna csak az elsajátítás után mutatkozik, a mennyiségtané már a tanulás folyamán is érezhető. Seneca a hasznosság elvének szem előtt tartását szorgalmazta. A haszon nélkül való ismeretet semmire sem becsülte.

A kereszténység nem hozott mindjárt új nevelési rendet. Külön keresztény tananyag is csak lassan fejlődött ki a műveltségnek keresztény szellemű felfogása alapján. A keresztény nevelés kezdetben átvett és utánzott. Átvette

az ókori nevelés anyagát és hagyományait és azokat a maga különös erejével igyekezett a nemzetek élettartalmába belegyúrni. Főtananyaga a görög és a római irodalom remekei voltak. Azt tartotta, hogy a legjobb kutató gondolkodás ezek révén nevelhető. Kutatni akart az emberért, az ember javára. Ezért az ókori irodalmi tanulmányokat humanióráknak, emberies tanulmányoknak nevezte. Az a nevelő munka, melyet a kereszténység ezzel a tananyaggal Európa fiatal népein végzett, ezeket szellemileg hajlékonyakká tette, erőteljes gondolkodáshoz szoktatta és önálló kutatóképességre nevelte.

A keresztény középkor nevelési eszményének gyujtópontjában az öröklét gondolata ragyogott. A középkori ember mind gondolataiban, mind cselekedeteiben élesen megkülönböztette azt, ami a mulandó földi létnek és azt, ami az örökkévalóságnak szól. A nevelés igyekezett megértetni az ifjúval, hogy az előbbinek csak annyi értéket szabad tulajdonítania, amennyire vele az öröklétet elő tudja készíteni. A műveltséget is ezzel a mértékkel mérte. Azt tartotta, hogy az ifjú akkor művelt, ha „a tökéletes Isten embere és ha fel van készülve minden jó cselekedetre”. Ezekre a jó cselekedetekre a velünk született magassabbrendűségénél fogva képesek vagyunk ugyan, de csak akkor, ha a szintén velünk született alsóbbrendű hajlamokat le tudjuk küzdeni. Hathatós, gyakran megrendítő intelmekre van szükség, hogy a gyarló ember ezt szüntelen eszében tartsa. A keresztény nevelés az ifjút ezekkel a gondolatokkal nagy komolyságra, önmaga, a dolgok és a lét felett való töprengésre, a befelé való nézésre tanította, a lélek mélységeiben és rejtelseiben való kutatáshoz szoktatta és ezzel az imént még vad, minden munkától irtózó népek fiait ránevelte a fáradtságos, a kitartó, a nagy dolgokra előkészítő elmélkedésre. Ez a mély komolyság az emberi értelemnek nem veleszületett tulajdonsága, hanem vallási erény és a vallás ajándéka. A középkori nevelés a léleknek ilyen erőteljes megmunkálásával eltöltötte azt az igazság keresésének azzal a forró vágyával, mely nem ismer fáradtságot. Tudós lelkeket nevelt. Az újkor természettudo-

mányai azokból a mélyen fekvő lelki erőkből sarjadzottak és táplálkoztak, melyeket a középkori keresztény nevelés teremtett meg. Ez ajándékozta a világnak azokat az eredeti szellemű, lángoló érzelmű és vasakaratú embereket, akik a tudományos, irodalmi és művészeti újjászületésnek úttörői, megindítói és fáradhatatlan munkásai voltak. A pogány világ ezt a tudós erényt, ezt a lelkiismeretes gondos-ságot, ezt a cél eléréséig nem lankadó türelmes állhatatos-ságot és pontosságot nem ismerte. Ez a keresztény nevelés ajándéka volt.

A középkori nevelés még egy más szempontból is újnak és nagynak mutatkozott: nem volt az előkelők kiváltsága. A műveltség áldásában mindenkit részesített és nem állította szembe egymással a műveltek kicsiny kasztját és a szellemi élet híján tengődők nagy tömegét. Olyan tény ez, melyre az ókor legtündöklőbb szellemei sem mertek gondolni. A kereszténység mindenki számára megnyitotta a szellemi felemelkedés útját és mindenkinek lehetővé és mindenki előtt kívánatosá tette a magasabbrendű életet. A felemelkedésnek csak egy feltétele volt: a lélek mélyén történő újjászületés. Tehát nem sokoldalú képzést szorgalmazott, hanem a legszebb nevelői eszményt: a forró átélést. Aranyszájú Szent János szavaival élve: „Krisztus keresztje mindenkit bölcselővé tett”. Felmelegítette a lelket, hogy annak melegével töltse meg az ember alkotásait.

A keresztény középkor nevelése tehát a természettudományok művelésére készítette elő az emberi szellemet. Viszont a természettudományok életrekelése magával hozta azt, hogy a nevelés maga is arra az alapra helyezkedjék, melyen a kor tudománya nyugodott: a természetes rendre. Vives (Juan Luis, 1492—1540) irányította oda a nevelői gondolkodást. Két nagy művében: *De institutione feminae christianae* (A keresztény nő neveléséről, 1523), továbbá *De disciplinis libri XX* (A tanulmányokról szóló húsz könyv, 1531) szerencsésen összeolvasztotta a lealkonyult középkornak átmentett és a hajnalodó újkornak érlelődő értékeit. A vele kezdődő újkornak egész ellenhatása a középkor nevelői gondolkodásával szemben benne összesűrítve

jelentkezett; folytatólag, nála egy egészbe foglalva ütötték fel fejüket mindama újítások csirái, melyek az újkor elejétől fogva fel egészen Rousseauig érvényesülést kerestek.

Vives vizsgálat alá vette, megrostálta és aztán rendszerbe foglalta kora összes nevelési kérdéseit. Nevelésének célja valláserkölcsi, felfogása izzig-vérig humanista szellemű volt, de — elsőnek az összes elmélkedők közül — utat nyitott a reális ismereteknek is. A nevelés kérdéseit az egyetemes művelődés, sőt a társadalmi nevelés szemszögéből nézte és vizsgálta. Azért látott meg és vetett fel oly merőben eredeti gondolatokat és kívánságokat is, mint az iskolák államosítása, egységes szervezete, az állami tanárképzés, rendszeres tanári értekezletek tartása stb.

Nevelői elvei: a szónoklás művészetét anyanyelven is lehet ragyogtatni; az ifjúsággal szeretettel kell bánni; a szeretet az egész emberi társas lét alapja, mert semmi sem tud több dologból úgy egyet csinálni, a szellemi dolgokat semmi sem olvasztja úgy össze, mint a szeretet; a tehetséget meg kell vizsgálni és a hajlamot figyelembe kell venni; az egyéniséget tiszteletben kell tartani; a szorgalom felkeltesénél a kényszerítést kerülni kell és helyette a tanulmányok iránt jóakaratot és kedvet kell ébreszteni, hogy az ifjú „elmés kedvteléssel” merüljön bele tanulmányaiba; a test edzése elengedhetetlen; a nevelő példaadása jelentős tényező; a természetet meg kell ismerni, hogy uralmunk alá hajthassuk.

A renaissanceval meginduló nevelői naturalizmus, vagyis az a gondolat, hogy csak keveset vagy egyáltalán ne avatkozzunk be, — íme, Vives elméletében gyökerezik. Az egyéniség megismerésének határozott hangoztatása úgy hat, mintha korunk individualizmusával állanánk szemben. Az egyéniség megismerése érdekében szorgalmazza, hogy a nevelők évenként négyszer tanácskozzanak az ifjakról. A középszerűség őt nem aggasztja, mert a tehetség később is bontakozhat. A rendszeres testnevelés gondolatát ő veti fel elsőnek.

Pompás érveléssel fejtegeti az egyes tudományok nevelő hatását. A mennyiségtan jelentőségét abban látja,

hogy egyrészt senki sem lehet el ilyennemű ismeretek nélkül, másrészt élesíti az elmét. A történelem, főképp a művelődéstörténet nevelői fontosságát úgy világítja meg, hogy fejtegetéseit ma is fönntartás nélkül elfogadjuk.

Vives spanyol ember volt, de a renaissance igazi fiaként beutazta az egész művelt nyugatot és korának gondolkodását túlhaladó értékes eszméit mindenütt elhintette. Kortársai és a későbbi elmélkedők gondolatait átvették és rendszerükben felhasználták, — de nem igen hivatkoztak rá. Egyedül Comenius említi következetesen a nevét. Hatása megérzik mind a katolikus, mind a protestáns nevelésben. Eszméi hatással voltak a magyar nevelői gondolkodásra is. Erre abból következtethetünk, hogy művei még életében eljutottak a magyarországi és az erdélyi könyvtárakba.

Feltűnő Vivesnek határozott állásfoglalása a nemzeti nyelv mellett, illetőleg a latin ellen. Ez nem elszigetelt jelenség. Mások részéről is sok éles támadás hangzott el az uralkodó latin nevelés ellen. S így már abban a korban, amikor a latin nélküli műveltség gondolata még nagyon korai volt, már feszegették azt a kérdést, hogy nem értékelik-e túl az ókort, és hogy a haladás érdekében nem kellene-e függetleníteni tőle a műveltséget?

Nem sokat tévedünk, ha azt mondjuk, hogy Sturm (János, 1507—1589) működésének tulajdonítható, hogy a latinos nevelés nem szenvedett nagyobb megrázkódtatást. Sturm klasszikus irányú nevelése nagyon tetszetős volt. Mind a két ókori nyelvet tanította és azoknak teljes elsajátíttatására törekedett. Szigorú osztályrendszere a római hadsereg szervezetén nyugodott. Hatása kiterjedt egész Dél-Németországra és elnyúlt hozzánk is. Az *Epistolae Classicae* (Iskolai levelek, 1565) című műve utasítás a nevelők számára.

Montaigne (Michael de, 1533—1592) is Vives szellemében a természetes fejlődés útján szerette volna elérni az egyén tökéletességét. Nem csupán az értelem, de az egyén egész lényének kifejlesztését szorgalmazta. Mielőtt törvénytudók, tanárok vagy kereskedők leszünk — írta — előbb

embernek kell lennünk. Nem lélek, sem test az, amit nevelnünk kell, hanem ember és nem szabad őt megosztanunk. Ő is szorgalmazta a test edzését. Hangoztatta, hogy több figyelmet érdemel a nevelő jelleme és józan ítélete, mint tudománya.

Comenius (Ámos János, 1592—1670) megkísérelte a nevelésnek tudománnyá való emelését, elveinek rendszerbefoglalását és egy főelvből való levezetését. Főelvnek ezt tűzte ki: Az ember földi élete előkészület az örökéletre. Ez az elv megköveteli, hogy 1. az ember ismerje önmagát és a földi dolgokat, 2. uralkodjék önmagán és a dolgokon, 3. lelkét fordítsa Istenhez. Ennek megfelelően a nevelésnek három célja van: tudományos műveltség, tiszta erkölcs és vallásosság. Mind a három dolognak csirája megvan az emberben, de nevelni kell, hogy kifejlődjék. A nevelést korán kell kezdeni és a fiúkra és leányokra egyaránt ki kell terjeszteni. Figyeljük meg a természetet és tanuljunk tőle. A természet nem siet, hanem megvárja az alkalmas időt. Nem zavarja össze a tennivalókat. A belsőből indul ki és ugrás nélkül, fokozatosan halad. Comenius az első nevelő, aki az ember lényegéből vezeti le a nevelés célját és módjait.

A magyar Apáczai Csere János (1625—59) sem hivatkozik Vivesre, de a nagy spanyol elmélkedő hatása az ő gondolkodásán is szembeszökő. A *Discipl. phil. de mente humana* (Az emberi értelem bölcséleti tanulmánya), továbbá a *De studio sapientiae* (A bölcsélet tanulmányáról) című műveiben kiemelte a szeretetnek, a gyöngéd figyelmeztetésnek és a példaadásnak, mint feltétlenül hatásos nevelő tényezőknek fontosságát. Óvott az ismeretek túlzott halmozásától, nehogy a gyermek eszének élet tompítsuk. Hangoztatta a fokozatos haladás jelentőségét. A testnevelést az egészségtan tanításával szerette volna teljessé tenni. Úttörőként hangoztatta, hogy a nevelői hivatást csak céltudatos előkészítés után lehet jól betölteni. A nemzeti gondolat lángelkű képviselőjének mutatta magát annak az elvnek hangoztatásával, hogy politikai önállóságunk csak szellemi függetlenségünk és nemzeti jellegű műveltségünk alapjain állhat szilárdan.

Az angol Locke (John, 1632—1704) *Some thoughts concerning education* (Gondolatok a nevelésről) című műve a tapasztalati nevelés elve alapján áll. A testi nevelésben az erő, az erkölcsiben a becsületérzés, az értelmiben a gyakorlatiasság elérése a cél. Az első az orvostudományra, a második a bölseletre, a harmadik az értékelmélet eredményeire támaszkodik. Az erkölcsi nevelés célja olyan szokások gyökereztetése, melyek a gyermeket képessé teszik arra, hogy majdan magát a belátás által vezettethesse. Addig pedig a nevelői tekintély szabjon neki irányt. A helyes viselkedés legbiztosabb irányítója a példa, és mihelyt a gyermek elég érett, a meggyőzés. Az erény a leghasznosabb ismereteknél is többet ér. Az ismeretek értékét a hasznosság szempontja dönti el. Elsősorban az igazságszeretet és a mások iránt való jóindulat erényét kell a gyermek lelkébe átültetni.

Fleury (Claude, 1640—1723) francia apát a *Traité du choix et de la méthode des études* (Értekezés a tananyagról és a módszerről, 1686) című művében hangoztatja, hogy a tanítás tárgyainak kiszemelésénél, valamint a nevelésben is a fő a hasznosság elve. Azt kell tanulni, ami észszerű. Észszerű pedig az, ami hasznos, ami az életben felhasználható. A nevelés alapelve legyen: faire agir. Gyakorlatilag, cselekvés útján kell nevelni. Fleury is szorgalmazza a tervszerű és intézményes leánynevelést.

Fénelon (François de Salignac de la Mothe, 1651—1715) a *De l'éducation des filles* (A leányok neveléséről, 1687)¹ című művében részletesebben fejtegette a nevelés kérdéseit. A nevelést — írta — korán, már a bölcsőben kell kezdeni, mert már a csecsemő is érzékeny a hatások iránt és figyel. A gyermekkori hatások az embert egész életén át kísérik. A nevelésben ne alkalmazzunk kényszert, hanem mosolygó arculatban jelentessük meg az erényt. Nyerjük meg a gyermek bizalmát, mert e nélkül a nevelés csak formáság. Legyünk megértők és türelmesek vele szemben és ne követeljünk tőle olyan komolyságot, amilyenre magunk

¹ Ford. Sebes Gyula, Budapest, 1936.

is alig vagyunk képesek. Az erőszak és a félelem által irányított lélek egyre gyöngébb lesz. Az élénk és érzékeny természetű gyermekek nagy eltévelyedésre hajlamosak, de roppant erőforrásaik vannak és így messziről is vissza tudnak térni. A közömbösség súlyos baj, és vele szemben a nevelés könnyen csődöt mond.

Fénelon tanácsainak az ad értéket, hogy finom megfigyeléseken alapulnak. A gyermekkori lelket, annak sajátos megnyilvánulásait, erényeit és fogyatkozásait egy nevelő sem ismerte úgy, mint ő, sem előtte, sem az ő korában, de még utána sem jó ideig.

A természetes nevelés gondolata Rousseau (Jean-Jaques, 1712—1778) *Emile* (1762) című művében érte el tetőpontját. Rousseau szerint az ember természeténél fogva jó, és így a nevelés csak nemleges legyen. A nevelőnek csak az lehet a kötelessége, hogy minden akadályt távolítson el a természet kifejlődésének útjából. Nem polgárt nevelünk, hanem embert. A szegénynek nincs szüksége nevelésre, mert sorsa körülményei nevelik. A gazdagot azonban az élet minden körülménye számára nevelni kell. Három hatás neveli az embert: a természet, az emberek és a tárgyak. Ezek közül csak az emberi hatás van hatalmunkban. Az igazi nevelés az érzelmek nevelése. Az ifjú 15. életéve körül elegendő magaszerezte ismerettel rendelkezik, azonfelül ismeri a lényeges kapcsolatokat az ember és a dolgok között, — ekkor kerül sor az ember és ember között levő erkölcsi kapcsolatok megismerésére. Az érzelmek ébredése segítségünkre van, csak kellő ellenőrzés alatt kell azokat tartani. Az irányító elvek ezek: 1. az ember nem hajlamos arra, hogy magát a nálánál boldogabb emberek állapotába beleképzelje, hanem csupán a szerencsétlenebb emberek állapotába; 2. az ember csak akkor hatódik meg őszintén más baján, ha nem tartja magát attól mentesnek.

Pestalozzi (János Henrik, 1796—1827) sokat olvasta Rousseau könyvét, hatása alá került és igyekezett az abban kifejtett elméletet a gyakorlatba átültetni. Pestalozzi szerint a nevelés végső célja minden természeti erő össz-

hangzatos kifejlődése. Ennek a fejlődésnek vannak törvényei, melyeket követnünk kell és számot kell vetnünk azzal, hogy vannak belénk oltott ösztöneink. Ezeket nem lehet sem kiirtanunk, sem fékezni. Fejlődésünk természetes menete az ösztönökből ered. Az ember mindazt kívánja tenni, amiről érzi, hogy van hozzá ereje, és azt a veleszületett ösztön következtében akarja is tenni. A benső erő érzete kifejezése ama örök, megmásíthatatlan, kiirhatatlan törvényeknek, melyeken az ember természete nyugszik. Eme törvények egyénenként különbözők, de az egész emberiséget tekintve van közöttük összhang és van bennük folytonosság. Tehát csak az tekinthető nevelő hatásúnak, ami összhangban van az ember általános természeti képességével, ami megragadja az eszét és a szívét és megmozgatja a kezét. Ha fajunkat nemesíteni akarjuk, el kell fogadnunk minden emberi képességünk egységes voltát. Az embernek nem szabad szétbontania azt, amit az Isten egyesített.

Mindaz, amit Pestalozzi elgondolt, kifejtett és cselekedett, csupán egy istenadta tehetség ösztönszerű megérzésén alapult. Pestalozzi nem tudta, de nem is törekedett elveit tudományosan igazolni.

A XVIII. századnál tartunk. Ez a század nevelés szempontjából nagyjelentőségű: ez hitt legőszintebben a nevelés hatalmában. Eme század nagy nevelési lendületének köszönheti a magyar köznevelésügy állami újjászervezését. A fejedelmi felvilágosult abszolutizmus jól szervezett nevelés útján akart szert tenni engedelmes és hasznos alattvalókra. Ezért adta ki 1777-ben a magyar közoktatásügynek első átfogó törvénykönyvét: *Ratio educationis totiusque rei litterariae per regnum Hungariae et Provincias eidem adnexas* (A nevelésnek és az egész közoktatásügynek rendje Magyarországon és kapcsolt részeiben). Ez a korszakalkotó munka az egykorú európai nevelési mozgalmaknak eredeti és szerves, a maga idején páratlanul álló elvszerű összegezése volt. Abban az időben a nevelésügy szabályainak ilyen egyetemes és egységes könyve Európának egy országában sem volt. A mű szerzői szemlét tartottak a különféle eszme-

áramlatok és törekvések felett és azokat egységes felfogásra vezették vissza. Alapelvük a hasznosság elve volt. A természetes nevelés elve alapján olyan ismereteket kívántak tanítani, melyeknek az ifjak az életben hasznát vehették. A latin iskolát is a hasznosság szolgálatába állították: hivatalnokokat neveltettek vele az állam szolgálatára. A latinos műveltséget arra szánták, hogy a vele büszkélkedő nemes ember tudjon ügyiratokat elintézni és a megye- és az országgyűlésen latinul szónokolni. A *Ratio*-nak az általános lelki, a szellemi és az erkölcsi nevelésre kevés gondja volt. A testnevelésre azonban nagy gondot fordított már akkor, amikor azzal még egy európai nemzet sem törődött (Kornis).

A francia forradalommal kezdődő XIX. század szellemi életét alig áttekinthető tagozódás jellemzi. A nevelői gondolkodás is ilyen sokféleséget mutat. A század minden jelentősebb bölcseleti irányának, a kriticismusnak, az idealizmusnak, a realizmusnak, a pesszimizmusnak, a pozitivizmusnak, az újraeledő kantianizmusnak, az ismét erőre kapott naturalizmusnak az elmélet körében megvan a maga nevelői elgondolása.

A század pirkadásakor Kant (Emmanuel, 1724—1804) nevelési elmélete Rousseau és a felvilágosodás gondolkörének hatása alatt áll. Kantnak erős hite volt a nevelésben. Hitte, hogy az ember nevelés által lesz emberré. A világon minden jó a nevelésből fakad. A jónak csupán a csirái vannak meg az emberben, és a nevelés fejleszti ki azokat. Az erkölcsi nevelés az elveken, nem pedig a fegyelmezésen alapszik. Minden veszve van, ha a betűkre és a büntetésre építünk. A gyermeket rá kell szoktatni, hogy bizonyos szabályok értelmében cselekedjék. A legfontosabb dolog az engedelmesség. Ez lehet feltétlen vagy viszonylagos. Az elsőt a kényszer hozza létre, az utóbbi pedig a bizalomból fakad. A viszonylagos engedelmesség értékesebb, azonban a gyermeknek bizonyos dolgokban feltétlenül is kell engedelmeskednie. Jó elv a jellemnevelésben ez: Festina lente. A sietés azokra a dolgokra vonatkozik, melyekben nagy haladást kell tennünk, a lassúság meg azokra, amelyekben

alaposságra kell törekednünk. A kötelességekről példa útján világosítjuk fel a gyermeket. Jó-e az ember természeténél fogva? Sem jó, sem rossz — feleli a kérdésre Kant —, mert természeténél fogva nem erkölcsi lény. Azzá lesz, ha értelme felemelkedik a kötelesség és a törvény eszméihez. Az embernek önmagának kell magát oda felsegítenie: kiművelődni, jobbá lennie, és ha rossz, az erkölcsiséget magában megteremtenie. Éppen ezért a nevelés a legnehezebb feladat mindazok közül, melyek az emberre háramlanak. A nevelésnek tervszerűnek kell lenni, vagyis elméleti megfontoláson kell alapulnia. A puszta tapasztalat nem elég. A nevelésnek törekednie kell arra, hogy tudoménnyá válják.

Kant nemcsak felvetette a tudományos nevelés gondolatát, hanem az útját is előkészítette. Bíráló szellemének megfelelően tisztázta az alapvető nevelési fogalmakat és új megvilágításba helyezte azokat. Ezzel a neveléstant kritikailag is megalapozható ismeretek gyűjteményének mutatta be.

A nevelői gondolkodás további alakulására szinte korjelző hatással volt a német idealizmus nagy képviselője, Fichte (János Gottlieb, 1762—1814). Szerinte a cselekvő embernek a valóságoktól húzódozó ember fölé kell emelkednie. A nevelés feladata az emberiség nemesítése, a műveltség útján való erkölcsi tökéletesítése. Tehát nemcsak az értelemben kell világosságot gyujtania, hanem az akarat tisztaságát és szilárdságát is kell szolgálnia. A gondolkodás és az akarás elválaszthatatlanok. Gyökerük a gyakorlati ész. Az értelem nevelése lényegében akaratnevelés is, mert a szellemi öntevékenység, az elme kiművelésének ez az egyedüli módja, már önmagában is erkölcsösít. Úgy kell nevelni a gyermeket, hogy tudatosan és határozottan csakis a jót akarhassa. Cselekedni, cselekedni, — ez a fontos; — mit használ a puszta tudás! Nagy tévedés azt hinni, hogy az egyén maga számára gondolkodhat és cselekedhet. Az elszigetelt ember saját magának ellentéte: cselekvő gondolkodás csakis az összesség nevelése útján érhető el. Az ember eszes lény, részese az egyetemes isteni észnek, tehát

rajta áll, a nevelésétől függ, hogy gyarapítsa isteni lényét és közelebb jusson az isteni tökéletességhez.

Schleiermacher (Frigyes Dániel Ernő, 1768—1834) a nevelés alapjává az erkölcsöt tette. Szerinte a nevelés az erkölcsstanból levezetett tudomány: az erkölcsstan alkalmazása, próbája. Az erkölcsstan megállapítja a legfőbb javakat, a nevelés pedig megvalósítja azokat. Nincs végérvényesen elfogadott erkölcsi rendszer, tehát nem lehet feltétlen érvényű nevelés sem. A nevelés a gyermek egyéniségéhez igazodik. A gyermek azonban bizonyos történelmileg fejlődött erkölcsi közösségekbe, az államba, az egyházba, a nyelvi közösségbe, a tudásba stb. beleszületik. A nevelésnek tehát két elvet kell összeegyeztetnie: az egyéni és a társas elvet.

Hegel (György Vilmos Frigyes, 1770—1831) a német idealizmus betetőzője. Művei tele vannak a nevelésre vonatkozó alkalmoszerű gondolatokkal. Az ember — írja — a mindenség egy része. Élete elején ez a kapcsolat öntudatlanul él lelkében, mert túlsúlyban van benne a természet, az állati elem. A nevelés tudatosítja ezt a kapcsolatot. A nevelés vezet arra a megismerésre, hogy az erkölcs az ember lényege. A jellemszilárdság nem születik velünk, magunknak kell azt megszerezni. A nevelés győzi le a természet és a szellem ellentétét. A nevelés képesíti a szellemet arra, hogy különleges sajátságait levetkőzze és az egyetemeset megismerhesse és akarhassa. Az egyéniség átmenet a végső célhoz, az egyetemeshez, melynek a család, a társadalom és az állam a hordozói.

A túlzásra jutott német idealizmus mihamar ellenhatást váltott ki. Az idealizmus még dicsőséggel járta a maga diadalmas útját, amikor egy fiatal házitanító hatalmas nevelői hajlamai, roppant nagy tanultsága és értékes tapasztalatai alapján már szövögette a maga nagyjelentőségű elmélkedésének szálait és alakítgatta főszerű rendszerének körvonalait egy új elgondolás, a realizmus alapján. Herbart (Frigyes János, 1776—1841) volt az, akinek nevelői hatása mélyebb, egyetemesebb és maradandóbb lett, mint bármelyik eddigi bölcsele.

Herbart főművei: *Allgemeine Pädagogik aus dem Zwecke der Erziehung abgeleitet* (A nevelés céljából levezetett általános neveléstan, 1806), *Allgemeine praktische Philosophie* (Egyetemes gyakorlati bölcselet, 1808), *Erziehung unter öffentlicher Mitwirkung* (A közösség közreműködésével történő nevelés, 1810).

A nevelés ezekben a munkákban vált tudománnyá. A tudományos nevelés középpontja az erkölctan, eszköze pedig a lélektan lett. Az erkölctan tűzi ki a célokat, a lélektan pedig mutatja az utat. Így a nevelés célja és eszközei szoros kapcsolatba lépnek. A nevelés az erkölcsért, az erényért van. Az erény a belső szabadság megvalósítása az egyénben. A belső szabadság két lelki mozzanatnak, a belátásnak és az akaratnak egyező viszonya. Az erkölcsre a lélek megismerése és kiművelése útján jutunk el. Az irányítás két főeszköze a tekintély és a szeretet. A tekintély a nevelő nemesebb jelleméből folyik, a szeretet pedig gyöngeséggé nem fajulható kölcsönös rokonszenven alapul.

Herbart meggyőződése szerint a lelki jelenségek mérhetők és a mérések eredményei számadatokban kifejezhetők. Az ösztönszerű sejtésre, az alap nélkül való okoskodásra támaszkodó lélektannal szakítani kell és át kell térni a vizsgálódó lélektanra. A nevelői tevékenység minden mozzanatát az így megállapított lélektani elvek alapján vizsgálat alá kell vetni.

A Herbart nevelési rendszerének alapjául szolgáló lélektan jelentékeny lépés a korábbi lélektani ismeretekhez képest. A képzeteknek van benne jelentős szerepük. Herbart a képzeteket élő, mozgó erőknek tartja, melyek nemcsak kapcsolatba lépnek egymással, hanem valóságos élettevékenységeket mutatnak: hatnak, érvényesülésre segítik vagy elnyomják egymást. A képzetek egymáshoz való viszonyának minden szellemi tevékenységben szerepe van. A lélektannak mindig eme viszony után kell kutatnia. A nevelésnek bele kell szólnia eme viszony alakulásába és arra nézve törvényeket kell megállapítania. Így tudja alakítani az erkölcsi jellemet.

Mint láttuk, Herbart fellépése előtt szinte valamennyi

bölcselelő foglalkozott a neveléssel. A bölcselelő az ember jobbátételén dolgozik. Ebben a törekvésében jobban számíthat az engedelmesebb, a hajlíthatóbb és a lelkesebb ifjúságra, mint a már megcsontosodott idősebb nemzedékre. Ez a meggondolás irányította figyelmüket a nevelésre. A legtöbb gondolkodó a nevelést mégis csak tudománya mellékágának tekintette. A hivatásos nevelők pedig nem igen foglalkoztak a bölcselettel. Herbart az első nagy bölcselelő, aki a nevelői elmélkedést élethivatásának tekintette, továbbá, aki a nevelés két főtámaszának, az erkölcs- és a lélektannak lángeszű művelője volt. Ez a nagy gondolkodó csak nevelési kérdések megoldásába mélyedt bele.

Herbart hatása a nevelés történetében páratlanul álló. Rendszere kiállotta a legkeményebb és a legszenvedélyesebb bírálatokat s közben érezte hatását a németen kívül az angol, a francia, az olasz és ezek révén egész Európa, majd a világ minden művelt népének nevelésén. Nagy hatása volt természetesen a magyar nevelésügyre is. Rendszerének jeles terjesztői és továbbfejlesztői Ziller (Tuiskon, 1817—1882), Waitz (Tódor, 1821—1864), Willmann (Ottó, 1839—1920) és a magyar Kármán (Mór, 1843—1915).

Ziller továbbfejlesztette ugyan a rendszert, de gyöngeségeinek túlzásával nagyon ártott neki. A herbarti rendszer magas igényei, annak határozott logikai jellege, sokszor szinte gépiessége Ziller felfogásában a nevelőoktatás alsóbb fokán üres mesterkedéssé alacsonyodtak. Ezenfelül Ziller annyira bízott az oktatás mindenható erejében, hogy a nevelési szempontokkal nem is törődött.

Waitz önálló felfogással előnyösen vezette tovább Herbart rendszerét. Ha korán bekövetkezett halála meg nem állítja szépen ívelő pályáját, jó szolgálatot tett volna a rendszernek is, meg általában a nevelés ügyének is. Waitz nagy fontosságot tulajdonított a nevelésnek. Az erkölcsileg szabad ember kialakulását várta tőle, aki a maga hivatását az egyetemes emberi érdekekkel összhangban teljesíti. A nevelés ezt a célját három ténykedéssel érheti el: 1. a szemlélet, 2. a kedély, 3. az értelem művelése útján. A kedély nevelésére Waitz különös gondot kívánt fordítani.

Willmann kivételes szellem volt, épúgy, mint mestere. Főműve: *Didaktik als Bildungslehre nach ihren Beziehungen zur Sozialforschung und zur Geschichte der Bildung* (1882., 1889.).¹ Willmann az egyén művelődésének kifejtése mellett azt is kimutatja, hogy miként művelődik az egész, a köz, a társadalom, hogy miként szívja magába a szellemileg idősebb nemzedék a fiatalabbat, melyek azok a szellemi kincsek, melyeket az ifjúságnak el kell sajátítani, hogy az idősebb nemzedék belső színvonalára emelkedjék. Az ő szellemében tehát az oktatás művelődéسلمéletté szelcsedik. Mesteri vonásokkal rajzolja meg nevelői eszményét: Nagy az, aki bölcseségre és tudásra tett szert, de nagyobb az, aki féli az Urat. Pozitív vallási tartalommal alapuló valláserkölcsi tökéletességet tart műveltségisménynek. A felvilágosodás elmélkedői, Locke, Rousseau stb. csak az egyénre voltak tekintettel. Herbart is az egyéni erkölcs-tan útján járt. Willmann a herbarti egyéni nevelés alapján maradva az elvet és a szempontot kiterjeszti a társadalomra. A társadalom nevelésének az útját az egyénién át keresi. A társas elv alkalmazásával szorosán összefügg a történelmi szempont érvényesítése. A történelemhez kell fordulnunk felvilágosításért, hogy milyen javakat és milyen módon használjunk fel arra, hogy az ifjabb nemzedék lel-két az idősebbéhez hasonlóvá tegyük. Eddig minden nevelési rendszer csak a jövőbe nézett s a multról megfedekezett. Herbart kitűnő történelmi érzékkel volt megáldva s mégsem tette a történelmet a nevelés alapvető tudományává. Willmann úttörő abból a szempontból is, hogy ő írta az első tudományos oktatástant, mely a nevelőoktatás elvét egész rendszerén át megvalósítja.

Nálunk, Magyarországon már a század elején mutatkoznak jelei a nevelési elmélkedéseknek. Herbart hatása azonban még nem érzik meg rajtuk. A pesti egyetemen 1814, a katolikus papnevelő intézetekben és a debreceni

¹ Ford. Schütz József. A fordítás címe: *Didaktika, a műveltség, művelődés és oktatás elmélete*. Két kötet. Budapest, 1917, 1935.

kollégiumban 1825 óta tanítottak neveléstant. Az első rendszeres magyar neveléstan 1827-ben jelent meg: Szilvássy János *Neveléstudomány* című műve. Ez korához képest jelentékeny mű, de Herbart eszméinek ismerete nem látszik meg rajta. Spányik Glicér *Doctrina Educationis* (Neveléstudomány, 1835), továbbá Grynaeus Alajos *Paedagogia Sublimior* (Magasabb neveléstan, 1851) című munkája sem viseli magán azoknak nyomait.

Az első munkák, melyeken Herbart hatása érezhető: Beély Fidél: *Alapnézetek a nevelés- és a leendő nevelő-s a tanítóról* (1848), Peregriny Elek *Általános Neveléstan* (1864), majd Lubrich Ágost *Neveléstudomány* (1868) című munkái. Ezek az írók szemelláthatóan forgatták Herbart műveit, de — sajnos — a döntő kérdésekben nem vettek irányítást tőle.

A magyar nevelésügyet a herbarti áradat teljes erejével a nyolcvanas években öntötte el egy nagytehetségű, fáradhatatlan és messzekiható munkásságú tanár és tudós, Kármán Mór tevékenysége útján. Kármán Herbart rendszeréből indul ki, de nem szolgálai utánzója mesterének. Az ő gondolkodásában az irány erősen a magyar szellemnek megfelelő színezetet nyer. Ez a szerencsés mozzanat annak köszönhető, hogy Kármán nem állott jobban Herbart, mint Széchenyi eszméinek elbűvölő hatása alatt. Ezzel irataiban sűrűn büszkélkedik is.

A nevelés nagy fontosságát nemzetünk köztudatába már Széchenyi belevitte. Egész nemzetalakító apostolkodása nevelő irányú volt. A nevelői hatás nagy jelentőségét folyton hangoztatta. Művei tele vannak a legszellemesebb ilyen irányú nyilatkozatokkal. Minden — hangoztatta —, ami az emberiség előmenetelét, díszét s hasznát eszközölte, nem más, mint a kölcsönös felvilágosítás és oktatás gyümölcse. Már 1820-ban sürgette a „*Nemzetnevelés tervé*”-nek megszerkesztését. A nevelés célja: a nemzet kifejtése. Eszköze: minden ember értelmének teljes kiművelése. A nevelés alap gondolata az, hogy a közösség és az egyéniség egybeeső szempontját együtt alkalmazva, a nevelés nemzetnevelés legyen. Valamely nemzetnek a maga védelmében naggyá

és halhatatlanná tételére a legnagyobb részt nevelése a fel-
tétel. Aki a haza megmaradását és szabadságát óhajtja,
annak arra kell törekednie, hogy az ifjúság nevelése töké-
letes legyen (Napló). A nemzet és az egyén szempontjából
szorgalmazta az önismeretet és az önfegyelmezést. Sürgette
a közértelmiség emelését, hogy egyetértés révén egész-
ges nemzeti munkaterv alakulhasson ki. Minden kifejlődés,
erő, érték és szerencse legmélyebb mozgatóereje a kiművelt
emberfő. Az erkölcsi műveltséget se nélkülözze senki.
A hazaszeretet elválaszthatatlanul kapcsolódik a nemzeti
műveltség fogalmához. Mind a kettő erkölcsi kötelesség.
Íme a legeszményibb nemzeti nevelés, sőt helyesebben nem-
zetnevelés.

Kármán a neveléstant önálló kutatási területtel rendel-
kező tudománynak tekintette. A neveléstan a műveltség
tényezőit, a nemzeti köztudat elemeit tanulmányozza, meg-
állapítja egymáshoz való viszonyukat, kiemeli a nevelés
számára való javakat és megjelöli a célja elérésére szol-
gáló eszközöket. A neveléstudomány alapjainak ő is az
erkölcs- és lélektant tekinti, mint Herbart, de mindkettőt
máskép értelmezi. Herbart szerint a gyakorlati eszmék
átélés szülte normák; Kármán az erkölcsiség elemeit a lelki
élet fejlődésében igyekszik kimutatni. A nevelés törekvése
arra irányul, hogy a lélektan az erkölcsnek teremtsen ott-
hont. Ebben a törekvésében azonban csak olyan elmélet
gyámolíthatja, mely a lelki élet fejlődő jelenségeiben kész
felkutatni az erkölcsösség egyes elemeit. A lélektanban
elveti a lelki életnek pszichikai gépiesség szerint való ma-
gyarázatát. Elveti, mert minden lelki jelenség, még a leg-
egyszerűbbnek látszó is „számos lelki tény találkozását
tünteti fel”, vagyis annyira bonyolult, hogy nem szolgálhat
kiindulási alapul.

Herbart a nevelésben mindig az egyént látta és a társas
közösséget alig méltatta figyelemre. A társas érdeklődés
nála csak az érdeklődési körök egyike. Kármán tekintetét
— Széchenyi szellemében — még az egyéni nevelés fejte-
getésénél is az összességre, az egész emberiségre és ennek
keretében főképp a nemzetre irányítja. A nevelés eredménye

tudatosság legyen, egyéni és köztudatosság, mindkét tényező feladatainak világos látása. A nevelés legmagasztosabb feladata az egyénnek a nemzeti közösség szolgálatába való rendelése. A nevelés feladata a nemzet tagjait közös célra törő közös gondolkodásba és közös munkába belevetetni. Az iskola tanítsa meg az ifjúságot mindarra, amit a nemzeti művelődés szempontjából tudnia kell, és szoktassa hozzá a közös munkához, mert ez eredetileg nem minden természetnek tetszik. Ez a gondolat vezette Kármánt arra, hogy a középiskolai tantervben a magyar nemzet történeti életének fejlődését, a magyar történelmet és irodalmat állítsa a tanítás anyagának középpontjába, és így az ifjúság már az anyagban átélje nemzete multját.

Kármán hármas feladatot hárít a nevelőre: 1. a vezetés, 2. a fegyelmezés, 3. az oktatás feladatát. A vezetés leköti az ifjú érdeklődését és érzelmeit a közösség javára, a fegyelmezés önmagának urává teszi, az oktatás pedig az értelmét műveli.

Kármán az első magyar elmélkedő, aki az általános nevelői gondolkodás és a magyar nemzeti hagyományok szellemében neveléelméletet tudatosan és önállóan alakított ki. A magyar neveléstudomány az ő működésével kezdődik.

Tanítványai sorából került ki Fináczy Ernő, Máty Engelbert és Weszely Ödön, a magyar neveléstudomány első jelesei.

Természetes, hogy Herbart hatalmas nevelési rendszere nemcsak követőkre talált, de ellenhatást is váltott ki. A rendszer legsebezhetőbb pontja túlzott intellektualizmusa, az értelemre való szigorú utalása és szinte merev módszeressége volt. Ellenfelei ezen a két ponton kezdték ki. Az övétől eltérő realiztikus irányú elméletek jelesebb képviselői: Natorp, Hildebrand, Foerster, Key, Don Bosco, Gentile, Meumann, Spranger és a magyar Kornis és Tóth Tihamér.

Natorp (Pál, 1854—1924), a kultúrpedagógia képviselője Herbart rendszerében az egyénnek való túlságos kedvezést kifogásolja. Natorp szerint az ember három tényezőtől kapja a nevelést: a családtól, ahol az ösztönök kifejlődése megy végbe, az iskolától, mely a vallásos, értelmi

és széptani képzést nyújtja, és végül a társas közösségtől, mely a szabad önnevelést szolgálja. Az ember élete javarészt társas közösségben éli le s így kezdetől fogva ennek kell alárendelnie magát.

Hildebrand (Rudolf, 1824—1894) a személyiség nevelés-tanának képviselője. Szembeszáll a módszerrel. A nevelést művészi tevékenységnek tekinti és az alkotással hozza kapcsolatba. Nagyobb gondot akar fordítani az érzelmi nevelésre, mint Herbart.

Foerster (Frigyes Vilmos, 1869—) az erkölcsiség pedagógusa. Szerinte a nevelés célja az akarat uralmának biztosítása az értelem felett. Az akaratnevelés útja a cselekvő és a gátló erők gyakorlása és a nagy eszmék szolgálata. Eme tényezők eredője a cselekvés. A cselekvő készsége útján az ember az élet minden követelményében megállhatja helyét. A cselekvésnek teret kell biztosítani az iskolában és a cselekvést a jellemnevelés szolgálatába kell állítani. Az erkölcsöt tehát nem tételesen kell tanítani, hanem cselekvés útján az ifjú élményévé kell tenni.

Az erkölcs pedagógusa az olasz nevelés két óriása, Don Bosco és Gentile is.

Bosco Szent János, vagy mint általában nevezik, Don Bosco (1815—1888) a gyakorlati nevelés legjelesebb képviselője nemcsak Olaszországban, hanem az egész világon. Nevelésének gyakorlati eredménye messze felülmúlja bármelyik nevelési rendszer eredményét. Munkássága a katolikus nevelői eszmény megtestesült remekműve. Lénye a nevelői bölcsesség legcsodásabb megszemélyesítése. Don Bosco nevelési rendszert nem dolgozott ki. Gentile azt írja róla, hogy nagy nevelő, de olyan szerző, akinek írásait hiába keressük. Rendtársai azonban 1935-ben kiadták emlékiratait. Ezekből az eredeti tudományos nevelői alkotó gondolkodás minden feltétele kiviláglik: 1. a rendszeres megfigyelés, 2. a feltevéseken át elvek, szabályok, törvények keresése, 3. ezek igazolása a tapasztalatok alapján, és 4. a megállapítások szüntelen ellenőrzése és szükség esetén módosítása. Don Bosco szerint a nevelés célja: jó polgárok nevelése a hazának, Isten kegyelmében élő hívek neve-

lése az Egyháznak és ezen a kettős úton boldog lakók nevelése a mennyországnak. Az ember földi célja a körülmények szerint lehetséges boldog élet a közjó keretében. A közjóról az állam gondoskodik és ezt jó polgárok segítségével éri el. Az erkölcsi nevelésnek két útja van: megtorló és megelőző. Az elsőt elkerülhetjük. A megelőző észszerűsége, szereteten és vallásosságon alapszik. A nevelő a szív nyelvén szóljon a gyermekhez. A nevelő a gyermek állandó, élő lelkiismerete. Folyton figyelmezteti a gyermeket a veszedelmekre és a kötelességekre mindaddig, míg ezt a szerepet maga a gyermek veheti át, és így a nevelés önneveléssé lesz. „Állj az ifjúság élére — mondotta — és mutass neki példát!” Ezzel a világ szeme elé állította a nevelői példa varázserejét. Don Bosco született nevelő volt. A gyermekekkel való foglalkozást Istentől kapott rendeltetésének tekintette. Egész lénye elárulta a nevelésre való hivatottságát. Gyors volt a helyzetek felfogásában és a lelkiállapotok megítélésében. Leleményes a pillanatnyi tennivalók és a lélekvezetés eszközeinek megválasztásában. Törhetetlen akaratú célja elérésében.

Gentile (Giovanni, 1875—) a fascismus nagyszerű nevelési rendszerének megalkotója Hegel eszméiből indul ki és Don Bosco szellemén át jut el az önállóságra. Főművei: *Sommario di pedagogia come scienza filosofica* (A neveléstan és a bölcsélet kapcsolata, 1916), *Il fascismo al governo della scuola* (A fascismus irányító szerepe az iskolában, 1926). A nemzeti államot úgy fogja fel, mint a polgárok mélyebb és jobb énjének megtestesülését, és abban a törvényeket, mint a polgárok lelkületének megnyilvánulását. A polgárok lelkületének alakítása nem magánügy, hanem a legfőbb köztevékenység. A nemzetnevelés szilárd állása az alapja minden más közügynek. A nevelés célja a polgári erkölcs. Minden az erkölcs szolgálatában áll. A tanítás mindig nevelőoktatás. Egyszerre kell teremtenie tudást és erkölcsöt. A fegyelem fogalma az oktatás elméletéhez tartozik. Az erkölcsi oktatás célja az erkölcsi meggyőződés kiépítése. Az erkölcsi meggyőződés a szabadságnak és törvénynek, a tekintélynek és az enge-

delmességnek, az erőnek és a szeretetnek állandóan megvalósuló összhangja, — szóval az önismeret és az ismeret egysége. A nevelő és a növendék a nevelésben egy, — nem választható szét. Oly szoros köztük a kapcsolat, hogy egyiket sem lehet a másik nélkül megérteni. A nevelői tevékenység lényege az, hogy a sokféle lelki mozzanatot összefogva megvalósítja a szellem egységét. A nevelő nevelése útján építi ki a maga nevelői mivoltját, az ifjú pedig a nevelésben való szerepe útján lesz növendékké.

Key (Ellen, 1849—1926) tagadja, hogy a gyermekben rossz hajlamok volnának, és ezen az alapon szembeszáll a tekintély elvével, a kényszer és a büntetés szükségességével. Nevelése a pedagógiai naturalizmus felelevenítése.

Meumann (Ernő, 1862—1919) a tapasztalati nevelés híve. Tapasztalatai alapján elmélkedik az értelem és az akarat viszonyáról és az értelem felsőbbsege mellett foglalt állást.

Spranger (Ede, 1882—) a legnagyobb tekintélyű nevelői elmélkedők egyike. Messze túl tekint az egyéni képzés jelentőségén. A nevelő feladatává teszi, hogy a történelmileg megvalósult műveltség tartalmát folytonosan vezesse vissza az életbe. Tegye az egyén élményévé, ezzel magatartásának irányítójává és tetteinek befolyásoló tényezőjévé. A neveléstan Spranger értelmezésében széles alapú, mindenkire kiterjedő művelődéstudomány.

Kornis (Gyula, 1885—), a jeles magyar elmélkedő felfogása Sprangerével rokon. Az ő pedagógiája is művelődéstudomány. Míg azonban Spranger a lelki jelenségeket értékvonatkozásukban vizsgálja és innen emelkedik a megértéshez, addig Kornis a megvalósult értékrendből, a kultúrából igyekszik megérteni a mögötte élő lelkeséget. A kultúra az állam létének feltétele, s azért nagy érdeke az államnak, hogy a lelket annak szolgálatára előkészítse. A szellemi javak megőrzéséről, fejlesztéséről és nemzedékről-nemzedékre való átszármaztatásáról az állam a nevelés útján gondoskodik. A nevelés tehát a kultúrpolitika egyik ága. Ez tűzi ki eszményeit, s tőle nyeri az eszményei megvalósításához szükséges intézményeket és tényezőket.

Tóth Tihamér (1889—1939) az erkölcs, a helyes viselkedés, a keresztény életbölcseiség pedagógusa. A testi erőt bénító és a testen át a lélek épségét is veszélyeztető gyarlóságok, hibák, szenvedélyek és bűnök leküzdésére adott irányításai az önnevelés remekművei. Az önnevelés főtenyezői: az alkalmak kerülése, az elmélkedés kedvelése, az önfegyelmelés hőseinek, a szentek életének megismerése és a vallás segítő eszközeinek minél gyakoribb igénybevétele. Könyvei nyelvünkön sok kiadást értek, és szinte minden művelt nép nyelvére lefordították őket. Ezek: *A tiszta lértíuság, A művelt ifjú, A jellemes ifjú, A vallásos ifjú, Dohányzol?, Ne ígyál!*

A nevelői realizmusnak ezt a hatalmas diadalát a szerény pesszimista és pozitivista megnyilatkozások nem zavarták meg. A pesszimizmus végkép nem alkalmas arra, hogy a nevelői elmélkedés talaja legyen. A nevelésnek bizakodás a legfőbb táplálója. A pesszimista pedig nem tud bizakodni. Schopenhauer (Artúr, 1788—1860), a nagy pesszimista mégis beleszólt a nevelés kérdésébe. A nevelést meddő erőfeszítésnek tartotta. Az ember jellege és akaratiránya születésétől fogva meg van határozva és így nem befolyásolható. Az akarat indítóokok azonban befolyásolhatók. Az értelem hathat rájuk. Így tehát az értelem útján egy bizonyos fokig hozzá lehet nyúlni a jellemhez. Ennek a komor elméletnek mégis van egy érdeme. Nevezetesen az, hogy felhívta a figyelmet a nevelés korlátaira. Az örök-
léstán egy bizonyos fokig igazolta azt.

A pozitívizmus megalapítója Comte (Ágoston, 1798—1857). Szerinte a nevelés az eszméknek és a szokásoknak rendszere. Ezek segítségével az egyes előkészül arra a társadalmi helyzetre, melyben élni fog. A mai nevelés ezt a célt nem szolgálja. A mai nevelés szavak tanulmánya, a forma túltengése a lényeg felett, a szépen beszélés művészetének minden fölé való helyezése. Ez a nevelés nem a nemzet egészének, hanem csak egy társadalmi osztálynak szól. Hiányzik belőle a pozitív gondolat.

A pozitívizmus az angol szellemi életben számos követőre talált. Ezek közül nevelési szempontból jelentősebbek

Mill (John Stuart, 1806—1873), Spencer (Herbert, 1820—1903) és Bain (Alexander, 1818—1908).

A pozitívizmus a legtermékenyebben az olasz nevelés terén hatott. A XX. századbeli olasz nevelők nagyrésze pozitívista. Ezek jelentősebb eredményt tudtak elérni, mint irányuk más országbeli követői. S ez annak köszönhető, hogy a pozitívizmus túlzásait bölcsen lenyesegették. Az olasz pozitivisták elismerték a szellem szabadságát, öntevékenységét és nagy jelentőséget tulajdonítottak a tapasztalatnak, az olasz nevelés eme ősi alapjának és az értékelésnek. Szerintük a tapasztalat a nevelői módszer hatásosságának titka, és elméletet is csak az ifjú lelki alkatának közvetlen tanulmánya alapján állíthatunk fel.

Az olasz pozitívizmus legjelesebb képviselője Vidari (Giovanni, 1871—1934). Főműve *Elementi di pedagogia* I—III. (A nevelés elemei, 1916—1923). Nevelésének alap tétele az a tény, hogy az ember kettős világ. Egyrészt a szellem és a szabadság világába tartozik, míg másrészt a természet és ezzel az okság törvényének jármát viseli. Rejtély, hogy ez a kettősség miként lesz egységgé, de a tapasztalat nem hagy kétséget a felől, hogy így van. Eszménye az önnevelés. Az ifjú azonban nem tudja önmagát nevelni, mert nem tudja egyensúlyba hozni a kívülről felvett benyomásait és a maga belső világának visszahatásait. De lassan, lélektani törvényszerűséggel mégis felemelkedik az önnevelés magasságába. A szellem úgy nevelődik, hogy folytonos cselekvés útján kifejleszti önmagát. Vidari a mai tömegértékkel szemben az egyéniség értékelését szorgalmazza.

A leghatalmasabb nevelési rendszer felépítésén túl nagy érdeme még Herbartnak az, hogy lendületet adott a lélektani vizsgálódásoknak. A német Fechner, Meynert és Wundt megalapította a pszichofizikát és új kutató módszert eszelt ki. A további haladás útjelzői a német Ebbinghaus és Ziehen, az amerikai Münsterberg és James, a dán Höföding, a francia Ribot, Payot, Binet, Henri, Dromard és Mélinand. Ezeknek tevékenysége új megvilágításba állította a lélektan kérdéseit. A németek pontos mérésekkel és

ezek alapján jelentős megállapításokkal, a franciák pedig finom elemzéseikkel tűntek ki.

Nálunk magyaroknál is serény lélektani vizsgálódások folynak. Egyének is és a tanügyi hatóságok által támogatott kutatóintézetek is végeznek kutatásokat. A lélektan egész anyagát felölelő első nagyszabású magyar mű Kornis Gyula *A lelki élet* című háromkötetes munkája (1917—1919). Neveléstani alapvetésnek készült Marczell Mihály hatalmas, nyolckötetes műve: *A bontakozó élet* (1931—1938). A szerző iskolai tevékenysége közben a gyermekek között, továbbá lelkipásztori működése folyamán a felnőttokről szerzett rengeteg tapasztalatát és az ezek nyomán végzett tudományos búvárkodásainak és elmélkedéseinek eredményét dolgozta fel tervszerűen felépített művében.

A fellendült és előretört lélektan alapján egy különös új nevelési irány is alakult munkaiskola, munkáltató, cselekvő oktatás néven. Ezek a nevek bizonyos ellenszenvet fejeznek ki a herbarti, általában a XIX. századbeli nevelési felfogással szemben. A XIX. század túlzott értelmisége, intellektualizmusa lenézést, szinte megvetést mutatott a cselekvés iránt és ennek jeléül és a megkülönböztetés kifejezése végett nevezte el a tanult társadalmi osztályt értelmiségnek, intelligenciának. Ez a felfogás az iskola, főképp a középiskola gondolkozásán és nevelő tevékenységén is visszatükröződött az elvontnak túlzott keresésében. Eme gondolkodás nyomán keletkezett visszahatás azonban előhívta a valóságok után érzett mohó vágyat, a kétségek után a boldog biztosság és a szellemi kényeskedés után a lélek erejének szeretetét. S ez az irány aztán az elvont gondolat iránt érzett megvetése jeléül belevitte a köztudatba a „gyakorlati ember”, „a tettek embere”, „az életre való nevelés” és főképp a „munkaiskola” fogalmát.

A munkaiskola névvel jelölt nevelési irány korántsem olyan határozott, átgondolt, egységes alapelvein nyugvó nevelési rendszer, mint például Vives, Pestalozzi, Herbart vagy Willmann rendszere. Szinte csak gyűjtőnév. Alatta különböző, sokszor alig összeegyeztethető nevelési gondolatok húzódnak meg. Nincs bennük más közös elv, mint a

szembehelyezkedés az előző nevelői gondolkodással, főképp a módszerességgel. Arra a kérdésre, hogy mit tegyünk a helyébe, — igen különböző feleleteket kapunk. A mai nevelési irodalomra vetett egyetlen pillantás meggyőző arról, hogy mily sok szó esik a legellentmondóbb módon a nevelés céljáról és módjairól. Nagy terjeszkedést látunk, de az egység keresésének teljes hiányát és semmi összpontosítást.

A munkaiskola alapgondolata a cselekvés, a mozgalmasság, a gyakorlatiasság, a hasznosság. Olyan ismereteket kíván tanítani, melyeknek az ifjú majdan hasznát látja. S a tanításba mindenüvé be akarja vinni a kézi tevékenységet. Egyesek munkaközösségeket szorgalmaznak és a közös munka révén akarják szolgálni az állampolgári nevelés gondolatát. A közös munkahely az állam kicsinyített mása. Vannak, akik a szellem hathatósabb tevékenységét szorgalmazzák. Az értelem ne szorítkozzék a kényelmes átvételre, hanem tevékenyen vegyen részt az új anyag feldolgozásában. Egy másik csoport csupán az alkotó munkának tulajdonít értéket. Kezdeményezést, teremtményt vár a gyermektől és ennek érdekében a képzelőtehetség művelése és szabad csapongása mellett foglal állást. Mind-egyik irány nagy jelentőséget tulajdonít az érdeklődésnek. Az érdeklődés iránya és foka szerint állapítja meg az anyagot és az eljárást.

Eme gondolatok közül egyik sem oly nagyjelentőségű, hogy arra új nevelési rendszert lehetne építeni. Nem is újak. Mintha csak Fleury, Fénelon, Fichte, Pestalozzi stb. szavait hallanók. A kialakult nevelési rend mindig eléggé életerős volt ahhoz, hogy az ilyen gondolatokat felvegye és magába szívja. Az „életre való nevelés”, „a gyakorlatiasság” gondolata ugyancsak viszonylagos. Az élet minden foglalkozással, minden életkörülménnyel, szinte minden emberrel szemben más igényeket támaszt. Más és más a gazda, az iparos, a hivatalnok, az ügyvéd, az orvos, a tanár és a mérnök, más a szegény és más a gazdag, más a tanulmányait végző és más a kész ember életigénye. A nevelés nem tarthat szem előtt ennyi életkövetelményt.

A cselekvőképesség egyoldalú fejlesztése sem megoldása a kérdésnek. Az élet nem csupán cselekvőkészséget kíván, hanem az embert, főképp a művelt embert igen gyakran szellemi és erkölcsi kérdések elé állítja és ezek megoldását is követeli tőle. Gondolkodásunknak tisztábbá és erőteljesebbé válása és érzelmi életünknek finomítása és fegyelmezése is közelebb visz az élethez. A nevelés nem tűzhet maga elé egyoldalú célt. A lelki jelenségek között nem tehet különbséget jelentőségük szerint. Az egész lélekből indul ki és az egész lelket tartja szeme előtt. Montaigne szavával élve: embert kell nevelni.

Ne erőltessük a lélektan szerepét a nevelésben, — úgyis oly nagy az, hogy nem szorul erőltetésre. A lélektan a nevelés feladatait és irányát nem szabhatja meg. A nevelés tervét csak történeti, erkölcsi és társas szempontok határozhatják meg. A lélektannak a nevelő gyakorlati tevékenysége körül van fontos szerepe. Elméletileg kell igazolnia a nevelő gyakorlati eljárását. Tudatossá kell tennie azt, amit a nevelő tesz. A vezető elveket, a kész irányításokat a nevelő az iskolai élet talajából veszi, de a biztosság jóleső érzését a lélektani megerősítés adja. A nevelőnek közvetlen érintkezés útján kell megismernie az ifjú lelkét, annak állapotait és hangulatát, a lélektan pedig arra nézve ad irányítást, hogy a művelő hatások által a lelki élet hogyan befolyásolható, módosítható és alakítható. Szó sem lehet arról, amiről egyes lélekbúvárok ábrándoznak, hogy a nevelőnek tevékenysége közben a lelki élet törvénykönyvét folyton a kezében kell tartania és annak tételeit az egyes esetekre gépiesen kell alkalmaznia. Temérdek kísérlet áll rendelkezésre az érdeklődésről, a figyelemről, az emlékezésről, de nagy zavarba jönne az a nevelő, akire azt a feladatot bízák, hogy azok közül csak néhányat is alakítson át közvetlenül alkalmazható nevelési elvekké. Az ifjú a nevelő szemében lelki egység, nem pedig „lélektani elemek kötege”. A nevelőnek a lélektani vizsgálatok útján kapott adatok összesített eredményére van szüksége, nem pedig az aprólékos elemekre. Nagy űr tátong az általános lélektan és a neveléstan között. A nevelőnek az előbbit a

maga használatára át kell dolgoznia. Új tudományt, nevelési lélektant kell állítania a kettő közé. Olyan nevelői megoldásokat is el kell fogadnunk, melyeket a lélektan nem akar igazolni. A lélektan például nem ismeri el a kényszer jogosultságát; a neveléstan pedig azt vallja, hogy többet ér a kényszer hatására figyelni, gondolkodni és előhaladást tenni, mint tétlenül maradni. A bizalomra alapított megértés, melynek a nevelőt és a növendéket össze kell fűznie, fontosabb tényező a nevelésben, mint a lelki berendezkedésre vonatkozó aprólékos számítások. A nevelésnek folyton kell merítenie a lélektanból. A lélektan nyugtalanítsa a nevelői lelkiismeretet s ne engedje, hogy bizonyos kényelmes eljárások megkövesedjenek. Jobb, eredményesebb utak keresésére készítse. A nevelés lényege azonban az, hogy a nevelő rátermettsége, gyermek- és hivatás-szeretete az ifjú lelkét a maga lelke tüzével miképen tudja lángralobbantani. De éppen eme főfeltétel érvényesülése érdekében nagy szüksége van a gyermek lelkének ismeretére.

A történelem rendeltetése az, hogy tanulságot nyújtson. A nevelés gondolatának történetéből is értékes tanulságokat vonhatunk le. Láthatjuk, hogy a nevelés nagyjelentőségű tevékenység. A legnagyobb elmék foglalkoztak vele. Minden időben sokat, nagy eredményeket vártak tőle. Leibnitz ezt mondta: Nevelés útján egy évszázad alatt megváltoztatnám a Föld képét. Széchenyi válságokban sínylődő nemzete megmentését várta a neveléstől. A magyar nevelés feladata az — mondta —, hogy az emberiségnek megtartson egy nemzetet. A gondolkodók ennek megfelelően nagy célokat tűztek elébe: az egyén, a nemzet és az egyetemes emberiség magasabbrendűségének és felemelkedésének szolgálatát. Pázmány a maga fön ségesen egyszerű, de az igazgyöngy szépségével tündöklő szavaival ezt a célt így fejezte ki: „Országoknak és városoknak nincs semmire nagyobb szükségük, mint az apródesztendősök jó nevelésére. Mert sem az eláradott gonoszságoknak kiirtására, sem a jó erkölcsök beoltására, sem a bölcseségek és tudományok gyökerezésére, sem a több belső csendes állapotok virágzására fogatosb eszköz nem

találtatik a gyermekek oktatásánál”.¹ Ezek az ércsengésű szavak azt is kifejezik, hogy a nevelés útján az emberi léleknek mind a három nagy jelensége, az érző, a gondolkodó és a cselekvő lélek is nevelhető. Koronkint más és más lelki jelenség értékelése állott ugyan előtérben, de mindig volt több-kevesebb gond valamennyire. Az ókor és a középkor az érző léleknek kedvezett, az újkorban az életfeladatok nagymérvű gyarapodása és súlyosbodása az értelmet állította előtérbe a nélkül, hogy az érző lélek az őt megillető becsülésből veszített volna. Különösen a XIX. század értékelte nagyra az értelmet. De ekkor már a cselekvő lélek is követelte az őt megillető jogokat. Napjaink nevelői gondolkodása különösen hajlandó arra, hogy ezt az igényt is kielégítse.

A nevelés gondolatának története a mellett is szól — amit egyébként a gyakorlati nevelő ösztönösen érez —, hogy a magasabb nevelés alaptevékenysége az értelmi nevelés. Mély és finomabb érzelmekkel eltelt lelkiesség csak jól kiművelt értelmi szervezeten épülhet fel. S a kettő együtt a lélek helyes cselekvésének forrása és mozgató tényezője. Embert, egész embert, jó gondolkodású, nemes érzelmekkel telt és megfontolt cselekvésre kész embert neveljünk. Ez az igazi életre való nevelés.

¹ A fiaknak istenes neveléséről szóló beszéd.

II.

AZ ÉRTELEM NEVELÉSE.

Az emberi értelem a legcsodálatosabb jelenség az egész teremtett világban. Ezért kapta az ember tudományos nevét is az értelemről: Homo sapiens. Az értelem az ember különleges dísze. Élete fenntartásában a legfontosabb fegyvere. A csecsemő, a lehanyatlott szellemű öreg és a gyöngélméjű védtelen. Az ember értelme segítségével ismeri fel a maga feladatait, tűzi ki céljait és eszeli ki a célja elérésére szolgáló módokat, utakat és eszközöket. Az értelem emeli fel az embert a magasabb világba. Az értelem teremti meg az igazságot kereső tudományt és vezet az igazságra. Értelme hatalmával győzi le az ember a természet erőit, ezzel fogja azokat szolgálatába és ezzel teremt magának magasabbrendű életet. Minden kifejlődés, erő, érték és szerencse legmélyebb sarkalatja a kiművelt emberfő. A tudományos emberfő mennyisége a nemzet igazi hatalma (Hitel). Az ember értelmének művelése tehát természetében rejlő szüksége. Az értelmi erő fokozása az életképesség fokozása, mert egy élőlényt csak különleges fegyvere teljesítőképességének növelése tesz életképesebbé. E szerint a nevelésnek alapfeladata az értelem fejlesztése. Ennek jól végzésén fordul meg a további haladás, az erkölcsi tisztaság és a cselekvőkészség, szóval a nevelés egész sikere.

Innen van az, hogy az ember értelme művelésében a legbuzgóbb, a legleleményesebb és a legkitartóbb. Értelme jelenségeit hamar megismerte, nevelésük módjait kifürkészte és ügyesen tudja azokat alkalmazni. Eredményük szinte bizonyos. Ezekkel a módokkal az emberi értelem

teljesítőképességét jelentős mértékben lehet fokozni és ezzel értékét emelni.

Az értelem művelésének két útja van: 1. tartalmi, 2. alaki képzés. A tartalmi képzés az oktatás, az értelem ismeretkincsének gyarapítása és ezen a réven az egyénnek a szellemi közösségbe való bekapcsolása. Az alaki képzés a szorosan vett értelmi nevelés: a szellemi képességek gyakorlása, fejlesztése és azok erejének fokozása. A két tevékenység azonban egybeolvad, mint általában az oktatás és nevelés. Az értékes anyag fejleszti a szellemi képességeket, viszont a szellemi képességek fejlesztése jó anyag nélkül nem történhet meg. Az alaki képzés eredménye maradandóbb, mint az ismeretkincs állandósulása. Részben ez a magyarázata annak, hogy a közhangulat is, meg az újabb nevelési módok is amazzal erőteljesebben szorgalmazzák.

1. A tapasztalás.

Az élőlények, a dolgok, a jelenségek és a tünemények a természet jeladásai. Az ember értelmi élete azzal kezdődik, hogy ezeket a jeladásokat érzékszervei segítségével felfogja és aztán értelmezi. Ez a tapasztalás vagy a szemlélés. A szemlélés lehet természetes és módszeres.

A természetes szemlélés cél nélkül való. Az érzékszerv felszínes kalandozása a tárgyakon, a lényeken, azok színein, alakjain stb. A képek egyszerű tudomásulvétele. A szellem tétlen. Így elég sok emlék állandósul, de homályosan, csak a tudatmező szélén és zagyva összevisszaságban. Eme emlékek egy része valamikor majd jó szolgálatot tesz, hozzájárul a világkép megalkotásához, de a többség haszontalan lom, alkalmatlan teher lesz. Az ilyen szemlélés csupán kedvtelés. A szemlélő csak bámészkodó, tekintete szállongó lepke, mert az értelem nem uralkodik az érzékszerveken.

A módszeres szemlélésben szerepe van az értelemnek is. A szemlélő figyel, s ezért ezt a szemlélést megfigyelésnek is szoktuk nevezni. A megfigyelésben az érzékszerv

tevékenysége époly határozott, céltudatos, mint az értelemé. Van indítóoka és célja.

Az ember szinte minden pillanatban ilyen kettős szemlélő. Akarunk szemlélni, megfigyeljük a lények, a dolgok, a jelenségek és a tünetmények sajátosságait, megragadjuk azokat és visszük a tudat világos középpontja felé; majd megszűnik az akarat, nincs szándék, még csak határozott tudatosság sem, s a szemlélet alig érintett tárgyat ott felejtjük a tudat mezejének homályos szélén.

A nevelés feladata a szemlélés szempontjából az, hogy csökkentse a természetes szemlélések idejét a megfigyelés javára. Tanítsa meg az ifjút tudatosan nézni, hallani, tapintani, ízlelni és szagolni, hogy szemléletei alapján felelni tudjon a szellemben felvetődő egy-egy kérdésre és igazolni tudjon egy-egy feltevést. Ha mélyíteni és hasznosítani akarjuk a szemlélést, akkor arra kell törekednünk, hogy az veszítsen terjedelmében, sokféleségében és kiaknázhatatlan gazdaságában. Kövesse a gondolat irányítását. A gondolat járjon a szemlélés előtt, — ez viszont táplálja a gondolatot. Szóval tanulja meg a gyermek, hogy ne nézzen meg akármit, hanem azt, ami okulására szolgál, és ne nézzen a pusztá látás kedvéért, hanem a tudásért és a megértésért.

A bölcs nevelő leíró tervek alapján irányítja a gyermek szellemét, hogy az keresse és találja meg a lényegét. Mindennapi apróságokon, tárgyakon kezdi. Mutat például egy tintatartót és megkérdezi, milyen az alakja, mire emlékeztet, mekkora a terjedelme, a súlya, részarányos-e, az üvege átlátszó, színes, köszörült-e, tiszta-e vagy tintafoltokkal szennyes, miből van a fedele, hogyan van odaerősítve, jól zár-e, hogyan tölthető meg stb. Ha egyént figyel meg, legyen tekintettel a termete sajátosságaira, arcbőre, haja, szeme színére, arcjátékára, mozdulatai sajátosságaira, hangja színezetére, erejére, beszédjének ütemére, kifejezőmódjának sajátosságaira és ne mulassza el ezek alapján következtetést vonni egyszerűbb lelki sajátosságaira. Szoktassuk rá az ifjúságot az élet megfigyelésére is. Vizsgál-tassuk vele annak jelenségeit a családban, az iskolában, a társadalomban, az utcán stb. Tartsa szemmel az emberi

megnyilvánulásokat, az azokban feltároló jellembeli saját-ságokat és ezek következményeit. Dolgozzon ki a nevelő megfigyelési kereteket és ezeket tágítsa egyre jobban és töltsse be ezeket mind gazdagabban és árnyalatosabban. Fokozza összehasonlítások útján az érzékszerveknek a mé-retekre, színekre, hangokra, tapintási benyomásokra, ízekre és szagokra vonatkozó megkülönböztetőképességét. Való-ságos értelmi szótár álljon előtte és ez szabjon irányt a megfigyelésnek és biztosítsa annak teljességét.

Minden tudományágnak, foglalkozásnak, életkornak és életkörülménynek más kérdéssorozatai és más keretei van-nak. Ezeket folyton szem előtt kell tartani, folyton szüksé-ges gazdagítani és a helyzetnek megfelelően valóságokkal kitölteni. A közetet más szemmel nézi a tudós, aki azt tanulmányozza, mással a kőfaragó, aki azt feldolgozza és ismét mással a fuvaros, akinek azt kocsira kell raknia és el kell szállítania.

A megfigyelésben legkiterjedtebb és legjelentősebb szerepe a látásnak van. De sohasem lesz teljes megfigyelő az, aki a többi érzékszerve gyakorlását elhanyagolja. Isko-lázní kell a hallást hangtani, hangköz-, hangerősség-, távol-ság-, irány-, dallam-, hangsúly- és zörejtanulmányok útján. Ezek a szempontok gyakran az élőlények, a jelenségek, a tünemények és a dolgok igen lényeges saját-ságait tárják fel. Sok foglalkozási ágban szükségesek is. Az értelmi haszon szempontjából a tapintás jelentéktelennek látszik, valójában azonban sok mozzanata van az életnek, melyek-ben az ujjak finomsága olyan tájékozódást nyújt, amit más nem pótolhat. A gyógyításban, a zenében, a kereskedelem és az ipar sok ágában a finom tapintás nélkülözhetetlen. Az ízelelést és a szaglást sem szabad az iskolázatlanság állapotában hagyni. Mind a kettő olyan dolgok állapotairól tájékoztat, melyeket túlzott bizalommal fogadunk, mint például a táplálékok, az italok és a levegő stb. A vegyi anyagok, különösen a hadviselésben oly nagy jelentőségre emelkedett gázok nemének megállapításánál a szaglásunkra támaszkodunk. Fontos az is, hogy igyekezzünk nevet adni a különböző érzeteknek.

Jó nevelés az, ha hozzászoktatjuk az ifjút ahhoz, hogy az egyik érzékszerve által nyújtott adatokat a másik adataival, vagy esetleg műszerekkel ellenőrizze. Ilyen a távolság megbecsülése lépések, látás, esetleg a hang ideérkezése, majd annak ellenőrzése pontos mérés útján. Egy test súlyának megbecsülése látás és emelés útján. Először elemzést, analízist alkalmazunk, vagyis külön értékeljük az egyes sajátságokat, méreteket és alkotó elemeket, s aztán szerkesztést, szintézist, hogy összefüggésükben értelmezhessük azokat. Szóval a helyes nevelés már a megfigyelésnél rászoktatja az ifjút arra, hogy alkalmazza, és lehetőleg együtt alkalmazza ezt a két fontos értelmi műveletet. Ezeknek gyakorlati felhasználására korán szert kell tenni és együtt kell a két eljárást alkalmazni, mert elkülönítve esetleg tökéletlen, sőt hamis értékelésre vezetnének.

Értékes sajátság a gyors megfigyelésre való készség. Tanuljon az ifjú egy szempillantással észrevenni. Sem a természet, sem az élet körülményei nem alkalmazkodnak hozzánk, eseményei nem kedvünk szerint való ütemben zajlanak le, — nekünk kell azokhoz alkalmazkodnunk. Igyekezzünk elérni, hogy az ifjú bármilyen gyorsan lezajló kísérletről, majd tüneményről kielégítő tájékozódást tudjon szerezni.

A figyelem megoszthatatlan. Ennek következtében a megfigyelés nem irányulhat egyszerre teljes éberséggel két vagy több dologra. Mégis, ha erős figyelemmel nézünk egyszerre két dolgot, vagy igyekszünk felfogni két hangérzetet, szóval, ha erős akarattal rászorítjuk magunkat több érzetnek egyazon időben való felfogására, elég számottevő és igen értékes készségre tehetünk szert. Hasznos és valamivel kisebb erőfeszítést igénylő igyekezet két különböző érzékszerv útján kapott érzetre figyelni egyazon időben.

Helyes lélektani megfigyelésen alapuló megállapítás az, hogy csak azt látjuk jól, amit tudunk. Más szavakkal így fejezhetnők ki ezt az igazságot: a dolgokat a már meglevő ismereteinken át szemléljük. A megfigyelés tehát nem tisztán az érzékszervek dolga, sőt nem is csak a figyelem kérdése, hanem a tudásé is. A lényege az, hogy a korábbi

ismeretekre támaszkodva teljesebben tudjuk értelmezni a külső jeleket, mert több és eredményesebb összehasonlításra van alkalmunk. Minél több képzetet, vagyis minél több régi szemlélet emlékét őrizzük, és azoknak minél több sajátsága minél világosabban áll előttünk, az új szemléletnek annál több sajátsága rajzolódik elénk, és annál hívebben domborodik ki annak képe. Az a kis gyermek, aki életében először lát szemüveget, nem fogja annak sajátságait olyan jól látni, mint az az ifjú, aki már többet is megnézett, vagy esetleg visel is szemüveget, és különösen nem olyan jól, mint az a látszerész, akinek kezében napjában száz is megfordul és alaposan ismeri a szemüveg sajátságait.

Pontosan ugyanezt mondhatnók minden szemléletről és minden szemléleti tárgyról. S ebből azt a következtetést kell levonnunk, hogy az eredményes megfigyelés érdekében sok ismeretre van szükségünk, sokat kell tudnunk. A sok ismerettel bíró egyén több haszonnal látja, hallja, tapintja, ízleli és szagolja a dolgokat, mint a kevesebb ismerettel rendelkező. De nem minden fajta ismeret tesz egyforma szolgálatot. Csak a közvetlen tapasztalataink teljes értékűek. A dolgokról élőszóval adott tájékoztatás, vagy írott szöveg alapján alkotott képzeletbeli képek nem játszanak olyan értékes szerepet a megfigyelésben, mint a közvetlen szemléletek emlékei. A közvetett kép és a közvetlen szemlélet útjai annyira eltérők a szellemben, hogy át sem hidalhatók. Nem nézhetünk a más szemével, nem foghatunk fel hangot a más fülével, nem tapinthatunk a más ujjával a tévedés legszélesebbkörű veszélye nélkül. A közvetlen tapasztalatot nélkülöző képek az előítéletek hamisító hatásainak veszedelmei között jönnek létre és így köréjük a tévedések hálói vannak kifeszítve.

Mivel a jó megfigyelés feltétele az elegendő ismeret, a nevelés, melynek minden fogyatékos tudású ifjával kell számolnia, nem elégedhet meg a dolgok egyszeres szemléletével. Négy szemléltetés útján érhet el teljes sikert. Ezek: az előzetes, az óráközi, az utó- és az összefoglaló szemlélet. Az előzetes és az utószemlélet a tárgynak nevelői irányítás nélkül, a leckeórán kívül, előtte, illetőleg utána tör-

ténő megtekintése. Az óráközi szemlélet a nevelő által irányított tervszerű megfigyelés. Az összefoglaló szemléltetés pedig az ismétlés alkalmával más tárgyak képével való egybevetés útján történik.

Ahhoz, hogy a szemlélet ne csak múló tünet legyen, hanem maradandó nyomokat hagyjon maga után, szükséges, hogy hatása a lélek mélyebb rétegeibe nyomuljon és ott erős érzelmi megrendülést váltson ki. Az egyes hatásoknak sem gyakori volta, sem ereje, sem tervszerű irányítása nem kezeskedik eléggé a szemlélet hatásának állandósulásáról. Ez az állandóság főképp attól függ, hogy a hatás mennyire jut közel az egyéniség magvához és mélységeihez, milyen erejű érzelmeket vált ki, milyen mértékben készítet állásfoglalásra és mily erővel mozgatja meg a cselekvő készségét. A szemléletnek érzelmektől kísért tartós hatását átélésnek, élménynek nevezzük.

2. Az eszmealkotás.

A szemlélet emléke, a képzet nagyon tűnékeny. Létének alapja az érzékszervnek esetleg csak egy pillanatig tartó érintkezése a tárggyal és az ezen alapuló emlékezet. Éppen ezért a képzet ösztönszerűen keresi a védelmet az elévülés ellen. Ezt úgy sikerül elérnie, hogy feladja bizonytalan élettartamú önállóságát és igyekszik beleolvadni a tárgyával rokon szemléletekről őrzött, már állandósult képpekbe. Ha ez a beolvadás megtörtént, nincs többé egyedi tárgy, hanem van helyette a rokontárgyaknak egy gondolati osztálya, hosszú sora, melyben az összes egybefoglalható szemléletek képei bennfoglaltatnak. Ennek az osztálynak, ennek a sornak neve: eszme, fogalom. Az eszme tehát a mulékony szemlélet gondolati állandósulása.

Az eszmealkotás három tevékenység, elvonás, összehasonlítás és általánosítás útján történik.

Az elvonás a tárgy lényegtelen sajátságainak elhagyása és a lényeges sajátságainak hangoztatása. A madár lényegtelen sajátságai: nagysága, színe és alakja. Ezeket figyel-

men kívül hagyhatjuk. Lényege: a tojásról való szaporodása, a tollal fedett volta és a csőre. Eme tulajdonságokat megtartom az eszmealkotásnál. Az ember fogalmának megalkotásánál figyelmen kívül hagyhatom a nemét, életkorát, színét, nemzetiségét, vallását, politikai felfogását, műveltségét, jellemét stb.

Sok káros következményű tévedést követünk el az életben, ha a helyes elvonásokat nem tudjuk végrehajtani. Egy cselekedet értékének megítélésénél tudnunk kell figyelmen kívül hagyni a cselekvő kilétét, egyéniségének bántó sajátságait, a kezdeményezés körülményeit, okait és sok minden mást. Helyeslünk és elítélünk, csodálunk és megvetünk, igazolunk és kárhoztatunk összetett okok alapján az első tekintetre. Az emberiség, a nemzetek, a társadalmak és az egyének békéjét zavaró ellenségeskedések, gyűlölködések, pártoskodások és viszályok főképp abból erednek, hogy az emberek nem tudnak eltekinteni ama tényezőktől, melyek elválasztanak, és nem tudnak együtt haladni a közös eszmék, érzelmek és célok alapján. Az emberek nem teszik meg a szükséges elvonásokat, hanem együtt nézik azt, amit szükséges volna szétválasztani.

Az összehasonlítás két vagy több dolog közelítése egymáshoz gondolatban a végett, hogy megállapítsuk hasonlóságukat, különbségeiket vagy viszonyukat. A szellemi élet alapja a megkülönböztetés, mert a különbség tudata az értelmi működés kezdete és a szellemi élet mozgatóereje. Új benyomást szerezni annyi, mint a változást észrevenni. Ha érzésünk tudatában nem történt változás, akkor a külső tény ránk nézve nem létezik: nem vesszük észre, nem tudunk róla. Elménk határai tehát megkülönböztetőképességünk finomságától függenek. Azok, akiknek műveltsége korlátozott, akik csak kevés dologban járatosak, abban a kevés dologban sem fognak tisztán látni, mert nincs meg a lehetőségük az összehasonlításra. A dolgok elszigetelve nem fejthetik ki hatásukat, hanem csak egymáshoz viszonyítva. Az egyazon szellemi területre tartozó dolgok összefonódnak és egymást kiegészítik.

Az összehasonlítást mindig nagy körültekintéssel kell

végezni. Kellő sikere érdekében a következőket tartjuk szem előtt:

1. Ne álljunk meg a felszínes viszonyoknál, hanem a dolgok mély és lényeges különbségeit hozzuk napvilágra.

2. Az összehasonlítás kidomborítja azt, ami magától nem tűnik a szemünkbe. S így könnyen arra vezet, hogy túlozzuk a hasonlóságot, ne vegyük észre a különbségeket és a téves alapokon tévesen alkossunk eszméket.

3. Vigyázzunk, hogy az összehasonlítás ne élje ki magát önmagában. Ne többszöröződjék meg kedvtelésből és ne nyúljon el kelletén túl. Ezen az úton oda jutunk, hogy a célbavett megfigyelést megállapítással helyettesítjük. Eltűnnek az árnyalatok, megszűnnek az átmenetek, és elveszítjük viszonylagossági érzésünket. Csupa ellentétben gondolkodunk, mint élet — halál, erény — bűn, világosság — sötétség stb., mert ezek jobban megragadnak, mint a hasonlóságok.

Az elvonás és az összehasonlítás után szükségképp eljutunk az általánosításhoz, az eszméknek, vagyis nagy kiterjedésű csoportoknak felfogásához és ezekbe beiktatunk minden egyedet, melyben állandó közös tulajdonságot ismerünk fel. Ezek a csoportok állandóan nyitva vannak és készen állnak minden új jelentkező egyed befogadására. Például, ha egy új madárfajtát, mondjuk a rigót megismerjük, ennek képét nem őrizzük külön, hanem beléptetjük a madár fogalmába. Ezzel minden szemléletünk, minden való képünk egyszerűsödik, mert leveti magáról a járulékosat és részlegeset és a csoportba beleolvadva csak azt őrzi meg, ami szükséges és egyetemes.

A jó általánosítás függ az összehasonlítások számától és pontosságától. Csak akkor vagyunk felhatalmazva az általánosításra, ha az összehasonlítást ugyanazzal az eredménnyel annyiszor megújítjuk, hogy többé nem lehet kétségeskednünk a közös és állandó tulajdonságok természetére nézve. A pontosság azt jelenti, hogy óvakodunk a látzatoktól és nem különítjük el azt, amit egyesítenünk kellene és nem egyesítjük azt, amit el kellene különítenünk. A gyenge szellemek, a műveletlen emberek és a még figyel-

mezetlen értelműek felszínes megfigyelések alapján általánosítanak. Ez is ama kérdések egyike, melyekben az emberek — La Fontaine szavai szerint — egész életükön át gyermekek maradnak. Egyetlen lendülettel siklanak át az egyről az egészre: Ab uno disce omnes. Az egyedi sajátságokat visszahelyezik a csoportba, miután már kivették onnan. Csak úgy röpdősnek a közbeszédben az ilyen találomra kimondott, messzefekvő hasonlóságon és látszaton épülő általánosítások: Nem csoda, hogy goromba, — hiszen rendőr. A posta későn kézbesíti egy levelünket, s már általánosítunk: Ilyen a magyar posta. Ha egy ifjú megfedkezik magáról, kész az általánosítás: Mit várhatunk a mai ifjúságtól?!

Minden eszmével együttjár egy szó. Amikor a madár eszméje a szellembe lép, nyomban megjelenik ez a szó: madár. A szó a fogalom jele. A szó megjelenhet kimondva, leírva vagy gondolatban. Lényege az, hogy nem maradhat el. Annnyira lényege, hogy igen gyakran a gyors gondolkodásban vagy olvasás közben csakis a szó jelenik meg az eszme képe nélkül. A szó rögzíti meg az eszmét a szellemen és teszi lehetővé a csalóka átalakulást az elvont eszméről a valóságra. A szó helyébe mindig oda kell tennünk a dolgot, mert egyébként kínos csalódásba esünk. Beszélünk színről, jóságról, értékről stb., mintha ezek valóságok volnának; pedig csak színes tárgy, jó ember, értékes anyag van. Ezek tehát nem valóságok, hanem csak elvont sajátságok. Ha az elvont eszme és a szó mivoltát nem fogjuk fel helyesen, akkor a középkori ember csalódásába esünk, aki a hideget és a meleget rejtett tárgynak tartotta.

Az eszméhez kapcsolódik aztán egy, esetleg több kép. Ez a kép, illetőleg ezek a képek homályosak, elmosódottak, körvonalak nélküli vázlatok, mert a villámgyors gondolkodás nem enged időt arra, hogy a szellem tisztán megrajzolja őket. Amikor a madár fogalmára gondolok, megjelenik előttem egy fecske, egy galamb, egy veréb stb. képe, vagy valamennyi gyors egymásutánban.

Vannak esetek, amikor a kép megjelenését sok más kép zűrzavaros jelentkezésének érzése követi. Valami hem-

zsegséfélet, képek tülekedését érezzük a tudat küszöbe felé. Egyik-másik kép át is lépi azt, ha nem vagyunk eléggé éberek és erősek arra, hogy elúzzuk. Gyakran oly erős ez a tülekedés, hogy az eszme világos képe helyett csupán több kép zűrzavaros összevisszasága alakul ki. Ez az eset egy szűkebb terjedelmű eszmével való foglalkozásnál áll elő, ha annak egyedeiből többet láttunk. Például néger, elefánt, repülőgép stb.

A több kép jelentkezésének következménye az, hogy a szellem válogat köztük. Az eszme egy típus határozott gondolata, mely a felesleges és káros jelentkezések visszavetésére készlet. Amikor a madárra gondolok, nagyon egyszerű eszmetársítás alapján megjelenhet előttem a repülőgép, a denevér vagy a bogár képe. Az eszmének azonban irányító szerepe van és ez nem engedi, hogy elfogadjuk bármelyik jelentkező képet.

A kiválasztott képben a figyelem csak egyes részeket, egyes jegyeket ragad meg, a többit pedig félretolja. A lényegét megvilágítja, a lényegtelen pedig árnyékban hagyja. A madár eszméjénél nem törődik a méretekkal, a színnel stb., de annál nagyobb jelentőséget tulajdonít a szárny, a csőr, a toll és a tojásról való szaporodás sajátosságának. Az eszmék útján való gondolkodás tehát a képeknek egy új nézési módja: elhanyagolja az esetleges, a változó sajátosságokat és a lényegesre, a maradandóra és a biztosra szegzi a figyelmét. E végett nem kell folyton új összehasonlításokat végeznünk, nem kell kiválogatnunk a közös és az állandó sajátosságokat. A szó, az eszme neve, jele könnyen és biztosan irányítja a figyelmet. A madár szó nagyon erőteljesen kapcsolódik a test alakjához és méreteihez, továbbá a toll színéhez. A szó tehát ezeket nem hozza előtérbe, hanem homályban hagyja. Igaz, hogy a szellem fejlődő finomodásával, főképp pedig a tudományos gondolkodásban az eszméket tudatos elvonás és módszeres összehasonlítás, a hasonlóságok kiemelése útján alkothatjuk. Ezek tudományos fogalmak. Most azonban a mindannyiunk gondolkodásában végbemenő ösztönös eszmealkotásról van szó.

Az eszmék határtalan könnyebbiséget nyújtanak a gondolkodó szellemnek. Igen nagy szellemi erőmegtakarítást jelentenek. A részleges tények száma ugyanis végtelen. Kibírhatatlan összehalmozódás keletkeznék a szellemben, ha mindegyiket meg kellene őriznünk. Hogy a gondolkodó szellem könnyítsen magán, a lényeges sajátságok kiválogatása révén osztályt, egyetlen típust teremt és abba valamennyit besorozza. Rengeteg madár él a földön és ezek közül igen sokat megismerünk, látjuk őket, olvasunk, hallunk róluk, de a gondolkodás csak a madarak egy általános típusát, egy mindegyikre ráillő jellegzetes képet őriz és ezzel tevékenykedik.

Az eszme világosságot gyújt a szellemben. A roppant tömegben rendetlen összevisszaságban, megszámlálhatatlan egyedi sajátsággal, futólag megjelenő részleges tények elviselhetetlen zavart idéznek elő. A róluk alkotott képek bizonytalanok. Így a képekben való gondolkodás is zavaros, tisztázatlan. Az eszme végetvet ennek az összevisszaságnak. A rendetlenséget keltő esetleges sajátságoktól eltekint, a felesleget elhagyja és az örökérvényű lényeg alapján gyűjt anyagot a gondolkodásra.

Az eszme a lehetőség legszélső határáig kitolja a tudat áttekintő képességét. A gondolkodás az eszme révén egy szempillantás alatt áttekinti a jelen, a múlt és a jövő tényeit. A részleges képekben való gondolkodás a szemlélet útján a jelen pillanatára, az emlékezet útján a múltra és a képzelet útján szinte csak a jövőre korlátozódik. Vanak eszméink, mint a lét, az erő, a nehézkedés, az atom stb., melyeknek segítségével az egész mindenséget elgondoljuk.

A tudomány csak eszmék útján lehetséges. Sokrates ezt az igazságot így foglalta szavakba: Csak általános tudás van. A tudomány szüntelen haladás. Haladni azonban csak úgy lehet, hogy a mindig változó részleges tényekből kihamozzuk a szilárdat, a maradandót, vagyis az eszmét és vele dolgozunk. Minden tudomány meghatározások, osztályozások és törvények megállapítására törekszik. Létük eme összesűrítések nélkül nem képzelhető el. A meghatározás az eszme kifejezése, az osztályozás egy tágabb körű

eszme szétbontása szűkebb terjedelmű eszmékre, a törvény pedig az eszmék kapcsolatainak kifejezése. Az eszme az egyedüli alkalmas mérték a tudományok tökéletességi fokának megállapítására. A legelvontabb, vagyis a legtöbb és a legáltalánosítottabb eszmékkel dolgozó tudomány a legtökéletesebb. Ennek típusa a mennyiségtan. A kevésbbé általánosítottak, az eszmék, meghatározások, osztályozások és törvények híján lévők, mint a történelem, a társadalomtudomány, a lélektan, a neveléstudomány kevésbbé tökéletesek.

Az eszme értékes szolgálatait azonban a gondolkodásnak drágán kell megfizetnie. Az eszme nagyon messze van attól, hogy tökéletes gondolkodási eredményre, tökéletes megismerésre vezethetne. Az eszme útján való gondolkodás az egészen gyarló, ösztönös állati készségnél összehasonlíthatatlanul magasabb érték, de az elképzelt tökéletes gondolkadási móddal szemben fogyatékosnak bizonyul.

Az eszme eltávolít a valóságtól és a valóságos anyaggal való gondolkodás helyett helyettesítés útján való gondolkodásra késztet. Nem nézzük többé a dolgot közvetlenül, hanem a róla alkotott eszme lebeg a szemünk előtt. Nem az egyes embert figyeljük többé, hanem az ember általános eszméje, az emberfogalom jár az eszünkben, — még pedig káprázatokkal meghamisítva. Beszélünk virágról és nem nézzük többé az ibolyát, a szekfűt, a liliumot vagy a muskátlit, vagy beszélünk az ibolyáról és nem nézzük ezt, vagy amaszt, vagy egy harmadik, negyedik ibolyát. Ebből a helytelenségek, főképp az erkölcsi megítélések igazságtalanságainak végeláthatatlan hosszú sora ered. Nem az egyén jellemét nézzük többé, hanem osztályának, vagyis hazájának, nemének, korának, hivatásának általánosított jelleme szerint mondunk róla ítéletet.

Nagy veszélye az elvonás műveletének, hogy megfeledkezünk arról, hogy két dologgal állunk szemben: a szemlélt egyedi ténnyel és a róla alkotott eszmével. Magát az eszmét vesszük valóságnak és az egyedi ténnyel egyenértékűnek tekintjük. Ez főképp az ok és okozat esetében áll elő. A test magas hőfoka a láz, de az ember hajlandó azt hinni, hogy a láz csupán ok és ez idézi elő a test magas hőfokát.

Az eszme legkárosabb veszedelme az, hogy összekeveredik a nyelvvel, a szóval, és előáll az üres szó veszélye. Abba a tévedésbe esünk, hogy a szót tekintjük az eszmének, a lényegnek, és nem gondolunk arra, amit a szó jelez. Más szóval: az eszme gátolja nyelvtudatunk kialakulását. Ebben a bajban sokszor szenved az oktatás, amelynek gyöngé értelmű és így erre igen hajlamos gyermekekkel van dolga, és amely az eszmét igen gyakran kénytelen szó alakjában közvetíteni. S a gyermek átveszi a szót, de nem gondol annak jelentésére, a tényre. De nincs is mindig alkalmunk, nem adunk neki időt arra, hogy az eszmét lassú, hosszadalmas töprengés útján kidolgozza. Nemcsak veszedelmes értelmetlenség származik ebből, hanem szellemi tunyaság is, vagyis megkövesedett hajlam arra, hogy szavakat tanuljon megértés nélkül. Könnyebb ugyanis a pusztá emlékezeti elsajátítás, mint az értelmi elmélyedés. Mondjuk, sűrűn ismételjük a hatalmas jelszavakat, melyeket hosszú, áldozatos szenvedés, vér- és életáldozat töltött meg tartalommal: Isten, hit, haza, nemzet, szabadság, egyenlőség, testvériség, béke stb., — s mily ritkán gondolunk valóságukra, fönséges jelentésükre!

Az eszme tehát káprázatos adomány, magasztos feltetele a gondolkodásnak, — de egyúttal csodálatos vegyüléke a tökéletességnek és a gyarlóságnak. Igazi emberi dolog. Megkapó jelképe az emberi természetnek: sem nem égi tökéletesség, sem nem földi salak. Sok isteni és sok emberi sajátság vegyüléke. Még fönségesebb adomány volna a gondolkodás, ha az ember mindig a közvetlen szemlélet anyagával, mindig átélés segítségével gondolkodnék. Ez szinte földi értelemben vett mindentudás, — tisztára isteni sajátság volna. Mivel azonban közvetlen megismerés útján csak kevés létezőt ismerhetünk meg, boldognak kell magunkat éreznünk azért, hogy a többire nézve megkaptuk az eszmék ajándékát. A csodálatos Isten a végtelen igazság keresése, kutatása érdekében feldíszítette az embert a korlátozott gondolkodás és a korlátolt kutatóképesség eme eszközével.

Az elfogulatlan és a helyesen kiművelt értelem egy-

formán értékeli tehát egyrészt a tény és a tapasztalat, másrészt az eszme és a gondolkodás magasztos kincset. Nem nézi le a tényt és nem tulajdonít valódi értékénél többet az eszmének. Nem alkot eszmét átélés, vagyis szemléleti alap nélkül és ezzel biztosítja annak a valósággal való kapcsolatát; de nem is áll meg az átélésnél, az eszme nélküli elnehezedett nyers ténynél, hanem azt gondolható alakba öltözteti. Az emberi megismerés és tudás kincstára a képzetkör, de a mélyebb értelem ezt a gondolkodás javára átdolgozza gondolatkörre.

3. A gondolkodás.

Az értelem a szemléleteket, továbbá ezeknek emlékeit, a képzeteket és a belőlük alkotott eszméket anyagnak tekinti: dolgozik velük. Mérlegeli, hogy hasonló-e vagy nem, összeillenek-e vagy nem. A hasonlóságnak vagy a nem-hasonlóságnak és az összeillőségnek vagy az összenem-illőségnek minden állítása vagy tagadása ítélet. Az ítélet maga a gondolat. Az ítélet maga a gondolkodás. Az igazság az ítéletekben van kifejezve. A tudomány, mint az igazságok gyűjteménye, ítéletekből épül fel. A tudományos haladás azt jelenti, hogy az ember egyre több ítéletre, igaz tételre, azaz igazságra tesz szert.

Az ítéletalkotásnak, vagyis a gondolkodásnak megvannak az alaki szabályai. Ezeket a gondolkodásban, a logika és az alkalmazott gondolkodásban, a methodologia tanítja. Az emberek nagy számához képest azonban csak nagyon kevesen tanulják ezeket a tudományokat. S azok is, akik tanulják, csak tanulmányaik magasabb fokán foglalkoznak velük. Már pedig minden ember gondolkodik. Sokan a szabályok ismerete nélkül a helyes érzék alapján jól gondolkodnak. A többiek, az óriási nagy többség folyton ki van téve a tévedések lehetőségének. Ezért kell mindenkit kezdettől fogva a gondolkodásban a legnagyobb óvatosságra nevelni.

Az ítélésben kifejtett szellemi munka értéke nagyon különböző. Egyes ítéletek a viszony közvetlen, akár tapaszt-

talati, akár értelmi átélése útján jönnek létre, mások több súlyos körülmény mérlegelése útján. Tehát a szellemi munka a legenyhébb felfigyeléstől a legerőteljesebb ítélő tevékenységáig érvényesüléséig terjedhet.

A legegyszerűbb ítélő tevékenység az, amikor két dolgot összevetünk hasonló vagy különböző — esetleg mind a kétféle — érzékszervi megítélésünk alá eső tulajdonságaira nézve. Például szó lehet két tárgy színének megítéléséről. Itt az ítéletben tisztán az egyén látásának finomsága és figyelmének foka játszik szerepet.

Az ítélet művelete lényegében ugyanaz marad akkor is, ha ez a két szemléleti tárgy összetett természetű, és e miatt figyelmünket több sajátságára kell irányítanunk. Ekkor már bizonyos erőlködést kell kifejtenuünk, hogy a két dolgot egymással olyan előnyös helyzetbe hozzuk, hogy jól összehasonlíthassuk őket. Az egyiknek sajátságait egyazon sorrendben kell szemügyre vennünk, mint a másikéit. Az effajta erőlködések sikere a szellem fegyelmezettségének fokától függ. Ilyen eset például két egyén testalkatának összehasonlítása.

Még magasabb ítélő tevékenység az, ha egy előttünk levő dolgot valamilyen szempontból azzal az értelmi mértékünkkel mérünk össze, melyet korábban szerzett tapasztalataink vagy elméleti tanulmányaink leszűrt eredménye gyanánt őrizünk. Ebben az esetben az összehasonlításnak és ennek nyomán az ítéletnek tág tere tárul fel előttünk. Sok szempontot, sok körülményt kell mérlegelnünk, majd azokból következtetnünk és azokra a szellemünkben őrzött mértékünket kell alkalmaznunk. Ez már magasfokú gondolkodási művelet. Ilyen egy iparcikk, egy írásmű, egy művészeti vagy műszaki alkotás értékének, vagy egy cselekedet erkölcsi értékének megítélése.

A gondolkodóképesség még nagyobb fokát kívánja az olyan ítélet, amikor vitás esetekben kell döntenünk. Itt nem szorítkozhatunk egy-két pontra, hanem az összes mozzanatokra ki kell terjeszkednünk, — már pedig igen sok mozzanat jöhet számba. Ezenfeül becslésről, értékelésről, valószínűségről, lehetőségekről stb. lehet szó, amire nehéz

mértéket találni. Nincs is feltétlen mérték. A tényállás nem hat kényszerrel és nem szembeszökő. Az olyan embert, aki ilyen természetű kérdés megvizsgálására képes, akinek figyelmét a megoldás fontos tényezői nem kerülik el, jó ítéletű vagy okos embernek nevezzük.

Az ítéleésben egyformán helye van az igazságnak és a tévedésnek. Ha igazunk van, jól ítéltünk. Csalódtunk, tehát rosszul ítéltünk. A jó ítélet annak következménye, hogy gondosak voltunk érzékszerveink használatában, továbbá ügyesen érvényesítettük elvonó, összehasonlító és általánosító képességünket. Csalódásra pedig az vezetett, hogy mindebben nem voltunk éberek. Mindezekon felül az ítéelő-képesség lényege olyan belső, tisztán látott egyéni mérték birtoka, melyet hasonló esetekre alkalmaznunk lehet. Mértékünk lehet tehát az irodalmi, a történelmi, az erkölcsi, a viselkedési kérdések stb. megmérésére. A mérték súlyával tisztában kell lennünk és azt minél több esetre kell tudnunk alkalmazni. Ilyen képesség birtoka esetén nem kisebb dologról van szó, mint az emberi értelem érettségéről.

A szemlélés és az eszmealkotás ösztönszerű műveletek. Maguktól, szándékunk érvényesülése nélkül is végbemennek. Az ítéleés már nem ilyen. Az ítéleés szándékos értelmi cselekedet. Akarat nyilvánul meg benne. Szándékos cselekedet jellegét állító természete hozza magával. Az ítéletnek jellegzetes sajátsága az állítás, az igazságban való hit nyomatékos kifejezése. Ez a sajátság állhatatosságot, elhatározást jelent. Elhatározást arra, hogy a jövőben nem fogom állításom ellenkezőjét vallani. Ezenfelül még bizonyos megkövetelő, udvariasan, finoman parancsoló jellege is van. Azoktól, akik előtt valamit állítok, megkövetelem, hogy higgyenek nekem, fogadják el az általam kifejezett állítást. Ime egy példa. Amikor ezt mondom: Ez az ifjú törekvő, — állítom az ő szorgalmas voltát, hitet teszek meggyőződésemmel és számítok arra, elvárom, szinte megkövetelem, hogy állításom igazságát ismerjék el azok is, akik előtt azt hangoztatom. Az ítéletben megnyilvánuló gondolkodás tehát erőteljes akarat, cselekvő jellegű értelmi művelet.

Nem minden ember ítél egyazon módon. A különböző emberek ítéletei több vagy kevesebb határozottsággal jönnek létre. Minél hosszabb idő alatt, vagyis minél több szellemi elmélyedés után alakul ki az ítélet, általában annál megfontoltabb, s így annál több a valószínűsége annak, hogy megfelel az igazságnak.

A gyermek, az egyszerű ember és a gyöngé értelmű egyén viszonylag sok ítéletet alkot és gyorsan alkotja meg ítéleteit. Áldozata benyomásainak, megelégszik a látszatokkal, nem tud uralkodni képzelein, nem fordít időt elmélyedő elgondolásra és nincs is tudatában annak, hogy ezen múlik az igazság. Sejtelve sincs az igazság útjában tornyosuló nehézségekről sem, és nem gyanítja, hogy mily nehéz azt elérni. Ítéletei határozottak, feltétlenek és ha egyszer megalkotta azokat, nem szívesen tér többé vissza rájuk. Ha azonban visszavezetjük azokhoz, könnyen feladja előbbi állásfoglalását.

A másik végleten helyezkedik el a húzódozás, a kételkedés, a döntés elnyújtása, a szkepszis. Az egyén nem biztos abban, vajjon a tudatában lévő képzetek helyesen és biztosan képviselik-e a valóságot. A helyes okoskodás számára nem találnánk-e jobb és biztosabb anyagot másutt, mint érzeteinkben? Ennek következtében mielőtt ítéletet alkotna, aggodalmasan vizsgálja a kérdés mellett és ellene szóló okokat. Kutatja mindkét szempont érvényességét. Mértéken túl húzódozik az ítéletalkotástól és szinte rendszerre teszi az ítélet kimondásának felfüggesztését. Alaptermészete a kételkedés, a húzódozás, a halogatás.

A két véglet között helyezkedik el a jó eszű és a kiművelt szellemű ember és a legfelső fokon a tudós ítéletalkotási módja. Az ilyen ember nem kételkedik, nem kerül ki következetesen az igazolás befejezését, de irtózik az elhamarkodott gondolkozástól és tudatosan alkotja meg ítéletét. Van hite az érzetek igazságában és az értelem átütő erejében, mint a köznépeknek, de behatóan vizsgálódik a döntés előtt, mert bölcsen kétkedő is. Tudja, hogy a természet rejtegeti az igazságot, tehát óvatosan és türelemmel dolgozik érte, és körültekintő. Figyel, feltevésekkel kísérletezik és a

megalapozott feltevéseket igazolja. Akkor állít, amikor az összhang a dolgok vagy az eszmék között teljesnek látszik. Így alkot értékes ítéletet, melyben van bizalom az igazság iránt és óvatosság a szemlélettel és az értelem működésével szemben, melyek mindig magukban rejtik, mindig rejtetik a csalódás lehetőségét (Rayot).

Az ítélés, vagyis a gondolkodás az alapja minden magasabb tevékenységnek. Itélünk a mindennapi élet kérdéseiben, élethivatásunk betöltése közben és a tudomány kérdéseiben. Nemcsak a bíró ítél, de ítélünk mindannyian, amikor tárgyakat kiszemelünk, véleményt nyilvánítunk, barátokat választunk, ügyeket elintézzünk, amikor tudományos megállapításokat mondunk ki. Az ítéletalkotás az alapja minden cselekvésnek. A sikeres cselekedetek rendszerint helyes, az elhibázottak pedig helytelen ítéleten alapulnak. Kell, hogy az ítélőkészség művelését a nevelő kellő figyelemben részesítse. Ha az életben helytálló embereket akarunk nevelni, kicsiny koruktól fogva arra kell őket irányítanunk, hogy a szemlélet útján észrevegyék és az értelem útján felfogják és okosan ítéljék meg azokat a jelenségeket, melyek az eseteket megvilágítják és így megoldják vagy bonyolítják.

4. Az okoskodás.

Az ítéletek rendszerint nem végleges eredményei az értelmi tevékenységnek, hanem újabb anyag. Anyaga az okoskodásnak. Az okoskodás révén az ítéletből más általánosabb érvényű vagy könnyebben felfogható ítéletet alkotunk. Az okoskodás a következő módokon történhet: rávezetés (indukció), levezetés (dedukció), hasonlóság (analógia), feltevés (hipotézis) és sejtés (previzió) útján.

A rávezetés. A rávezetés, az indukció is általánosítás, mint az eszmealkotás. Az eszmealkotásban szemléletet, a rávezetésben ítéletet általánosítunk. Az általánosítás az ember természetes, elemi cselekedete. Már az egyszerű ember, sőt a gyermek is folyton ezt teszi a nélkül, hogy meg tudná különböztetni az igazat a hamistól. A rávezetés ösztön-

szerű törvényalkotás. Az ember esetenként való megfigyeléseit rávezetés útján törvénné alakítja.

Elemi alakja az ismétlődések következtében az emberben keletkezett bizakodás. A gyermek észrevette, hogyha sirt, táplálékot kapott; tehát, ha éhes, sir és számít arra, hogy ismét kap. Az ősember észrevette, hogy két kő összeütése útján szikrát csálhat elő; a megismétlésnél ismét kikapott a szikra; majd harmadszor is; ebből végleges megállapítást tett. A magyar gazda észrevette, évtizedeken, évszázadokon át észlelte, hogyha Medárd napján eső esik, utána hathetes eső következik. Az észrevételt tapasztalattá bővítette és végső eredménykép kimondotta, hogy a Medárd-napi eső hathetes esőzést jelent. Ezek még csak elemi szokástények, nem rávezetések, de annak vázai. Nem kell hozzá más, mint a beszéd készsége, és ezek ilyen alakot nyernek: a síró gyermek táplálékot kap, két kő összeütéséből tűz származik stb. Ezek már törvények. Kezdetleges, kevésbé tudományos törvények ugyan, de mégis azok. Az ilyen törvény a tapasztalati tényeknek gondolati összegezése és szavakban való kifejezése.

Alkalmazzuk ezt a gondolatmenetet komolyabb esetekre. Az ember észrevette, hogy a hő hatása alatt a testek kiterjednek. További öt, tíz, száz, ezer stb. esetben megfigyelte a tűneményt és mindig azt észlelte. A tűnemény elmaradását vagy ellenkező tünetet sohasem vett észre. A sok, a mindig ismétlődő tünet alapján megállapítást tett és a tapasztalatról átment az általános állításra: törvényt állított fel. A megállapítást mindig a jelenben, az idő egy kis részében tette, — a törvényalkotás révén kiterjesztette azt hosszú időre, a jövőre is, esetleg mindenkorra.

Az ember csak magasabb értelemmel érzi szükségét annak, hogy egy tapasztalatból a pillanatnyilag jelentkező következményeken túl az esemény elvi lényegére nézve is megállapítást tegyen. Ezt csak az teszi, aki tudja, hogy a törvényszerűség az egész életre kiható érték. Az indukció alkalmazása azt a magasabbrendű képességet jelenti,elynél fogva a dolgokat, a viszonyokat és kérdéseket egyre végsőbb logikai alapok, vagy természeti okok, vagy cse-

lekvési indítóokok, vagy másfajta elvek és alapok szerint értelmezzük. Egy népnél is mindig a magasabbrendű gondolkodás jele, ha tapasztalatait általános érvényű törvényekben fejezi ki. A magyar nép ugyancsak büszkélkedhet ezzel a képességével. Ezért mondja róla Széchenyi, hogy: „az oknak népe” (Kelet Népe). Magasabb értelem híján senki sem érzi szükségét annak, hogy egy élményt vagy egy gondolatot tárgyilagosan és a maga egyéni érdekeitől függetlenül ismerjen fel és értelmezzen. Ezen az alapon követik el az emberek mindig ugyanazokat a hibákat, s ezért tanulunk oly keveset mások tévedéseiből, — az életből.

Nyilvánvaló, hogy a rávezető okoskodás a lelkünk mélyén rejlő ama titkos bizakodásból ered, hogy az Isten gyönyörű világában, az általa teremtetett természetben, a tőle kapott életben rend, tervszerűség és következetesség van. Erős bizakodásunk, szilárd hitünk, rendületlen meggyőződésünk, hogy mindaz, amit az isteni bölcsesség összekapcsolt, amit az ember kapcsolatban lát ma, az össze lesz kapcsolva a jövőben is, mindenkor, örök időkre. Az élet észszerűen halad, vaskövetkezetesség rejlik benne. Az isteni alkotásban nem lehet véletlenség. A valóság nem lehet a szeszély zsákmánya, mint az álom. Az ész, az Isten legremekebb adománya, rendületlenül bízhat a következetességben, előre láthat és egyes pontokon beleláthat a jövőbe. A világban is észszerűség uralkodik, az emberi gondolkodás is észszerűen működik, — következésképp a kettőnek összhangban kell lennie. Amikor tehát akár a parányi csecsemő, akár a nép egyszerű gondolkodású fia, akár a művelt ember, akár a lángeszű tudós észleletei alapján rávezetés útján törvényt állít fel, eljárásával öntudatlanul vagy tudatosan hangos szóval tesz bizonyosságot a mellett, hogy a világot isteni észszerűség kormányozza.

A levezetés. A levezetés, a dedukció ennek az eljárásnak homlokegyenest az ellenkezője. Levezetni annyi, mint egy általános ítéletből levonni egy bennefoglalt kevésbé általánosat. A levezetés szerkezete nagyon hasonlít az ítéletéhez. Az ítélet egy tárgy vagy egy eszme beiktatása egy másik

tágabb értelmű eszmébe. Amikor ezt mondom: A víz folyékony test, — a vizet beiktatom a folyékony testek eszmecsoportjába. A levezetés révén pedig egy részleges esetet iktatok be egy törvénybe, egy általános szabályba vagy egy esetcsoportba. Ime egy törvény: Minden ember tévedhet, és egy részleges eset: A bíró ember. Amikor ebből azt a következtetést vonom le: A bíró is tévedhet, — a bírót beiktatom a tévedhető emberek csoportjába.

A rávezetés és a levezetés okoskodási alakját egybevetve látjuk, hogy tényleg csak különböző alakok, de a természetük ugyanaz. Kiindulhatok a részleges esetből és kereshetem az általánosat, melytől függ; vagy megfordítva, kiindulhatok az általánosból, hogy megtaláljam a részlegeset, mely benne van. Az okoskodás anyaga és tárgya szempontjából nincs köztük különbség.

Alkalmazásukban a kitűzött cél szerint válogathatok közöttük a szerint, hogy bizonyítani vagy magyarázni akarok-e. A bizonyításnál előbb azt az esetet kell ismernem, melyet bizonyítani akarok, s csak aztán hivatkozhatom az általános tételre. Tehát indukciót, rávezetést alkalmazok. A magyarázatnál, a kifejtésnél előbb az általános érvényű igazságra kell rámutatnunk, tehát itt a dedukció, a levezetés van helyén.

A hasonlóság. Hasonlóság, analógia útján okoskodunk, amikor valamely esetre bebizonyított igazságot kiterjesztünk egy hozzá többé vagy kevésbé hasonló, vagyis részben hozzá hasonló, részben tőle különböző esetre. Például: ennél az ifjúnál szép sikert értem el engedékenységgemmel, tehát a barátjánál is sikert fogok elérni; a Földön laknak emberek, — tehát valószínű, hogy a Mars bolygónak is vannak lakói; a multban hasonló gazdasági viszályok háborúra vezettek, — tehát ez a helyzet is háborút fog előidézni.

A hasonlóságon alapuló okoskodás értéke a két összehasonlított eset különbözőzési fokától függ. Különös súllyal esik latba:

1. A különbözőzések mennyisége. Minél több a különbözőzés, annál ingatagabb az okoskodás és annál kétesebb eredményre vezet.

2. A különbségek jelentősége. Egyetlen lényeges különbség elég arra, hogy az összehasonlítást megakadályozza. A különbségek számát nem is szükséges tehát mindig tekintetbe venni, elég azokat mérlegelni.

3. A különbségek világossága. Ha vannak bizonytalan mozzanatok, ha nem ismerjük pontosan a különbségeket, az összehasonlítás elveszti értékét, mert az ismeretlen különbségek között lehetnek döntő jelentőségűek. Minden összehasonlítás a fentebb említett két ifjú között ezen feltevél alapján bizonytalan, mert az emberi jellemet nem lehet pontosan megismerni.

A hasonlóság útján való bizonyításban a valószínűségnek minden foka megvan az igazságnak szinte egész bizonyosságától a tévedésnek szinte teljes bizonyosságáig. Elnyúl egy olyan határig, melynél a két összehasonlított dolog valójában azonos és különbségeik csak látszólagosak. Ebben az esetben azonban az összehasonlítás útján való okoskodás átalakul levezetéssé. Például: a magyar nép általános sajátja az egyeneslelkűség; egy rosszul ismert emberről kitűnik, hogy magyar; teljes szigorú formassággal következtetünk ily módon: A magyar egyeneslelkű, X magyar, tehát egyeneslelkű. Ez már nem is volna összehasonlítás, hanem levezetés.

A hasonlóság alapján való okoskodás két célt szolgálhat: előreláttat vagy magyaráz. Tehát csak tájékoztat, megvilágít, tanít, de sohasem bizonyít. Sűrűn kell hangoztatni, hogy a hasonlóság nem érv, nem bizonyíték.

Állandóbb és gyakoribb szerepe az előreláttatás. Számítunk arra, hogy egy jelentkező új tény úgy fog viselkedni, mint az egy másik hozzá hasonló, már ismert esetben történt. Számítok arra, hogy eső lesz, mert olyan irányból és úgy jön a borulás, mint egy másik alkalommal, amikor esett. Az orvos számít arra, hogy egy betegség kedvező lefolyású lesz, mert egy másik betege ugyanebből a betegségből hasonló tünetek között felgyógyult. Az okoskodás ezekben az esetekben igen gyöngé alapon áll. A tudós előrelátásai sem állanak sokkal szilárdabb alapokon.

Más beállítás szerint az analógia magyarázó okosko-

dási mód. Egy régi esetben igaznak bizonyult magyarázatot kiterjesztünk egy hasonló új esetre. A hang terjedését a levegő rezgése eszközli, — tehát a fény terjedése is rezgés útján történik. A korai tavaszodás fagyokkal szokott járni, tehát a mult évi fagyok is a korai kitavaszodás következményei voltak.

A mindennapi életben az analógia a leghasználatosabb okoskodási mód. Az élet tele van vele. Egy most megismert egyénnek olyan a megjelenése és az arckifejezése, mint egy régi ismerősünké, tehát feltételezzük, hogy a jelleme is olyan. Két város lakóinak száma ugyanannyi, — feltételezzük, hogy a másodiknak is van gimnáziuma azon az alapon, hogy az elsőnek van. Azt hisszük, hogy egy jó barátunknak is ugyanaz a véleménye egy kérdéstről, mint nekünk. Szüntelen így okoskodunk, még pedig a tévedésnek mennyi lehetőségével, valószínűségével, — sőt gyakran bizonyosságával.

A tudományok mindegyikében van szerepe az analógiának. A legkevesebb szerepe van a mennyiségtanban. Ez a tökéletes azonosság tudománya. Két mennyiség lehet tökéletesen egyenlő, két idom tökéletesen azonos. A többi tudományban csak többé-kevésbé szoros azonosság van. A tudományokban az analógia szerepe és jelentősége abban az arányban fokozódik, amint azok rangfokozatukban távolodnak a mennyiségtantól, a tökéletes azonosság tudományától. A közet-, a növény- és az állattanban az összehasonlítások elkerülhetetlenek, mert az egyik közet, növény vagy állat nem tökéletesen hasonló a másikhoz. Az embernél a lelki sajátságok változatos gazdagsága következtében a különbségek még gyarapodnak és növekszenek. Nincs két teljesen egyforma ember. Gyermekek még kevésbé. A nevelésnek ezzel ugyancsak számot kell vetnie. Azért nincsenek és nem is lesznek soha a legtöbb kérdésben általános érvényű törvényei. Ugyanezen az alapon a történelem is a hasonlóságok tág mezeje. Azért van tele ez is kétségekkel. A régi korokról csak a jelennel való összehasonlítás alapján tudunk valamelyes képet alkotni. A túlvilágról pedig a földi élettel való összehasonlítás útján. Az

isteni nagyság mértékét az emberi kicsinység méretei szemléltetik. Általában az érzék feletti dolgokat az érzékelhetők segítségével közelítjük meg. Az eszme sokat veszít értékéből, ha nem kíséri a tény, a valóság, — mint árnyat a fény.

A feltevés. A feltevés, hipotézis az a gondolkodási mód, mely szerint bizonyos helyzeteket elképzelünk, azokat lehetségeseknek tekintjük, aztán eljárásokat, cselekvési módokat eszelünk ki és azokról feltételezzük, hogy meghozzák a kívánt eredményt. Két ponton lehet a feltevésben tévedés: 1. először a helyzetek kieszelésében, 2. a cél és az eszközök között általunk helyesnek elismert viszonyban.

A tudományokban igen fontos szerepe van a feltevésnek. A feltevés szinte a tudományok hajtóereje, „a dolgok kifejtését előmozdító elképzelés”. Eleinte minden tudományos igazság képzelt, vagyis feltételezett, és csak azután igazoljuk. Ha helyesnek bizonyul, akkor az igazságnak előzetes látása volt, melyet kitaláltunk, mielőtt bebizonyosodott volna. A bebizonyítás után törvénné lesz. Ha rossz, ha nem tudjuk igazolni, akkor „a tény meg nem felelő képzeleti felfogásának” tekintjük. A tudósna tehát roppant fegyellemmel kell dolgoznia, hogy ne engedjen képzelete első felindulásának, ne ragadtassa magát túlságosan kockázatos feltevésekre és a legmesszebbmenő óvatosságot tanúsítsa a szükséges igazolásokban. Nagy veszélye ugyanis a feltevésnek, hogy amilyen mértékben igazolást nyer, abban a mértékben csökkenti az igazoláshoz szükséges megfigyelés gondosságát és gyöngíti a szellem bíráló törekvését.

A mindennapi életben nincs ilyen fontos szerepe; mégis a feltevés zsákmányai vagyunk mindannyiszor, amikor valamely kérdésben rosszul vagyunk tájékozódva és mégis beleszólunk, amikor nagyon eltérünk a jelennek a jövő lehetőségeit magában foglaló adottságaitól és amikor nem értékeljük a tapasztalat irányításait, szóval, — a feltevés tervezéseinkben mindig az okosság rovására jut szerephez.

A sejtés. A sejtés tárgya egy számbavett lehetőség, egy valószínűség a tőlünk függő cselekvési körön kívül, tehát

az anyagi világ tüneményeiben vagy embertársaink viselkedésében.

Az anyagi világban az olyan természeti tüneményekben van szerepe, melyek egyszerre annyi októl függenek, hogy nem ismerhetjük meg valamennyit, és így ezek előttünk titokban maradnak. A sejtelem betömi a hézagokat, kitalálással helyettesíti a hiányzó ismereteket és előre láttat olyan mozzanatokat, melyek vagy be sem következnek, vagy ha bekövetkeznek is, számításainktól elütők lehetnek.

A mások cselekedeteit illető sejtelmekben pedig mindig csak a valószínűség határain belül maradhatunk. Az emberi cselekedetekben ugyanis az okoknak olyan bonyodalma működik közre, hogy e miatt az embereket nem lehet alaposan kiismerni. Bölcs dolog tehát csak ritkán táplálni sejtelmet és arra csak nagyon szerény reményeket építeni.

A legégszerűtlenebb dolog a sejtelemben azt képzelni, hogy minden előreláthatót számbavettünk, és ha az eredmény meghazudtol, azt mondani: Ezt az egyet kivéve mindent előreláttam. Az ember sejtései korlátoltak, az eshetőségek száma pedig végtelen; a valóságban pedig csak egy következik be ama végtelen sok eshetőség közül, melyre nem számítottunk. Aki tehát a sejtelmekre túlságosan épít, az csalódásokat és ennek következtében veszélyeket, bukásokat, szerencsétlenséget készíthet elő.

5. Az értelem erényei.

Mind a gondolkodás, mind az okoskodás célja az igazság megismerése. Az igazság azonban rejtett kincs, nehéz megtalálni; de oly nagy kincs, hogy érdemes érte küzdenünk. Nem elég csak utánajárni, lélekszakadva kell törtetnünk utána.

A nevelő nem kormányozhatja a tényeket, mert nincs felettük hatalma. Kötelessége azokat engedelmes lélekkel fogadni, megfigyelni és igazi követeléseiket megérteni. S ha megértette, híven kell átadnia az ifjúságnak és nagy felelősséggel kell örökönie a felett, hogy a rábizott lelkek

valóban azokat a követeléseket és ne a tények valamely elmagyarázását lássák meg és kövessék. Szellemi és erkölcsi légkörünkben azonban villámok cikáznak, és ezek elkápráztatnak és megfélemlítenek bennünket. Az értelmi műveletek módjainak természetében rejlő hibákon kívül egész sereg alanyi és tárgyi ok is közrejátszik abban, hogy az értelem rossz útra tévedjen. Az értelmet tehát meg kell tisztítani útvesztőitől és szép erényekkel kell feldíszíteni, hogy állásfoglalásából ne szomorú tévedések, hanem egészséges igazságok szülessenek. Az ész erényei ugyanazok, mint a jellem erényei, de az igazság kényes finomságainak megfelelően még kényesebb értelmezést igényelnek. Az ókor, a középkor gondolkodói, de különösen az újkor nagy francia elmélkedői, Montaigne, Pascal, La Bruyère, Saint Beuve, La Rochefoucauld, Duclos szépen fejtegették ezeknek az erényeknek mibenlétét. Sok ilyennemű kincset lelünk szétszórva a mi nagy gondolkodóink, remekíróink, szónokaink és tudósaink, mint Pázmány, Faludi, Zrínyi, Széchenyi, Eötvös, Prohászka, Herczeg, Tóth Tihamér stb. munkáiban, továbbá a komoly napilapok és folyóiratok cikkeiben is. Jó szolgálatot teszünk a nevelésnek, ha összegyűjtjük, rendszerezzük és a nevelők figyelmébe ajánljuk ezeket.

Az értelem alaperényei: a bátorság, a becsületesség és a bölcsesség.

Az értelmi bátorság. Az igazság gyakran kellemetlen, sőt kínos. Sérti érzelmeinket, nem szolgálja érdekeinket, vagy keresztezi törekvéseinket. Csak a bátor szellem mer szembenézni vele.

A közismert bátorság a szívben s az akaratban gyökerезik. Ez a bátorság határozottságot, merészséget vagy rendületlenséget jelent, mely kész szembeszállni egy kínos, félelmetes vagy veszedelmes helyzettel. Az értelmi bátorság ezt is magában foglalja, de ezenfelül még többet is. Az értelmi bátorság nem fél az igazságtól, sem a velejáró terhektől, például a fáradtságtól, melybe annak megismerése kerül. Keresi az igazságot akkor is, ha van benne valami nem tetsző, lehangoló vagy félelmes, és keresi mindaddig,

mig meg nem találja, vagy mig meg nem győződik arról, hogy nincs ereje a további kutatásra. Elfogadja az igazságot, bármilyen legyen is annak kihatása, bármilyen legyen az a kellemetlenség, melyet az egyénnek okoz, bármilyen legyen is az a haszon, melytől megfosztja. Értelmi bátorság az, ha az ember tisztán, egész terjedelmében akarja látni azt a veszélyt, mely őt fenyegeti, a bajt, mely őt éri, és pontosan számot vet a nehézségekkel, melyekbe belekerül. Nem húzódozik az orvosi vizsgálatról, mely fájdalmas gyógymóddal vagy súlyos műtéttel járó betegséget állapít meg. Nem fél elolvasni egy könyvet, meghallgatni egy előadást, résztvenni egy vitában, melyen előreláthatólag a magáéval ellenkező véleménnyel fog találkozni. Az értelmileg bátor szeret meggyőződést szerezni tudásának és felfogásának helyes vagy helytelen voltáról, nem könnyen hátrál meg az ellenvélemény elől és mer véleményt nyilvánítani, mielőtt tudná, hogy mások mit gondolnak. Az értelmi bátorság legfelső foka az erőteljes magábanézés, az őszinte lelkiismeretvizsgálat, mely nem áll meg félúton, és nem fél olyannak látni magát, amilyen a valóságban. Számot vet gondolataival és botlásaival úgy, amint vannak, és erős elhatározással keresi a javulás útját.

Sűrűn találkozunk az értelmi bátorság téves magyarázatával. Helytelen értelmezése, sőt veszedelmes túlzása az álomeszmék, utópiák hajszolása. Az utópisták vakon hisznek ábrándjaik, gyakorlatilag nem igazolt elgondolásaik értékében, szembeszállnak minden általánossal, a közös gondolatokkal és érzelmekkel és merész tagadásokban és ellentmondásokban élik ki magukat. Az ilyen gondolkodás végső kifejlődésében odáig jut, hogy önkényes állításokkal és merev tagadásokkal beleköt az erkölcsbe, minden meggyőződésbe és minden másba, amiben a kialakult társadalmi rend támaszát látja. Lehetetlen meg nem látnunk, hogy ez a gondolkodás nem az igazságot helyezi minden fölé, hanem önmagát helyezi az igazság elé.

A nevelő jól ismeri ennek a veszedelmes szélsőségnek iskolai megnyilatkozását. Az ifjúság általában kissé önhitt, beképzelt és hajlamos a gyors állásfoglalásra, főképp a har-

cias állásfoglalásra a tekintéllyel szemben. Nincs ifjú, aki-
ben ennek a jellembeli sajátságának némi nyomai ne volná-
nak meg. Misem könnyebb, mint ezt a sajátságát az iskola
ellen fordítani. Az iskola a gyermeket a játékos semmit-
tevéből átvezeti a munkás életbe, a korlátlan szabadság
állapotából a fegyelem és az önfegyelmzés nem kellemes
állapotába, még pedig viszonylag igen rövid idő alatt. Nem
könnyű, sőt könnyen ellenszenvessé válható szerep ez. Nem
sok ügyesség kell ahhoz, hogy a rosszakarat ezt az ellen-
szenvet kiválthassa. Könnyű elhitetni az ifjúval, hogy az
iskola nem a gyermeki értelemnek való tananyagával és a
gyermeki léleknek alkalmatlan fegyelmével a maradi gon-
dolkodás intézménye. Főkép, ha csodatevő nevelési mód-
szerekről hall, melyek játszva, a gyermek közreműködése,
erőfeszítése nélkül, a fegyelem mellőzésével, minden kép-
zeletet felülmúló értelmi sikerekről szónokolnak. Angyal-
nak kell lennie, ha nem lázadozik az ellen az iskola ellen,
mely nem tudja vagy nem akarja őt ilyen nevelésben
részéssíteni. A közéletben mutatkozó sok féktelen irányzat-
nak itt van a gyökere.

A nevelőnek tapintatosan meg kell értetnie az ifjúság-
gal, hogy az iskola a legnagyobb gondolkodók eszméi sze-
rint kialakult és évszázadok gyakorlata által megszilárdí-
tott szerves rend. Tananyaga a magas tudományok ered-
ményeiből kiválogatott és az ifjú értelmi színvonalához
alkalmazott szellemi kincs. Sokszoros próbát kiállott és
ezen az alapon klasszikussá vált érték. Fegyelmi követel-
ményeiben többszörösen megvitatott elmélet és leszűrt
tapasztalat az iskola irányadója. Az iskolát a legfelsőbb
felelős kormányzat irányítja és ellenőrzi. Rendszere, tudo-
mánya és gondolkodása szakadatlan ellenőrzés, összehason-
lítás és bírálat alatt áll és szüntelen ítélésnek van alávetve.
Nem létezhetnék, ha nem az igazság alapjain állna. Nem
létezhetnék, ha a haladó idők követelményeihez nem alkal-
mazkodnék. De az iskola nem kísérletezhet, kockázatokra
nem vállalkozhat, csak végérvényesen beigazolódott köve-
telményeket tehet a magáévá. Ha tehát az ifjú gondolko-
dása nem halad az iskola gondolkodása nyomán, csak az

ifjú járhat rossz úton. Az iskolai ifjúság nagyon messze van attól, hogy lezárt kérdései legyenek. Nyílt kérdései lehetnek és vannak is. Kérdezzen, és a nevelő felel. Tíz-szer is kérdezzen, — a feleletadás mindannyiszor a mi feladatunk. De ellenséggént nem állhatunk egymással szemben. Csak a hit és a bizalom lehet viszonyunk alapja.

Az értelmi bátorság ellentéte az értelmi tunyaság. Az értelmileg tunya dolgozik, kész a hosszú emlékezeti munkára, sokat tanul, de csak gépiesen, a szerzett ismeretet a maga értelmén nem szűri át, nem emészt meg és a saját lényéből nem ad hozzá semmit. Sokat vesz fel, de csak keveset tesz a magáévá. Megáll a szótudásnál. Tapad a lecke betűjéhez, az olvasott szöveghez és arról oly hüen számol be, hogy a tapasztalatlan egyént megtéveszti. Képtelen az elmélyedésre, ítélőképessége legcsekélyebb használatára és arra, hogy bármily parányi önállóságra bátorodjék. Betanulja a könyvben talált példát, de arra nincs bátorsága, hogy tapasztalataiból vagy régebbi tanulmányai anyagából keressen ki másikat. Nincs saját mondanivalója. A feladott kérdésre nincs felelete, mert ez már gondolkodást kíván. Az ilyen ifjú nem lusta a szó köznapi értelmében. A maga módján szorgalmas, de helytelen módon. Elvégez minden munkát, mely nem haladja túl az utánzást. Követ, megismétel, jó visszhangja a tanításnak, — de nem gondolkodik.

Az értelmi bátorságra való nevelés hosszú vonalon együtt halad a figyelem nevelésével. Figyelní annyi, mint erőfeszítést tenni az észrevételre, a megértésre és a gondolkodásra. A figyelem hosszabb állapotában a legerőteljesebb tevékenység. Az ifjúság éppen erre legkevésbé képes. Egész mélyebb értelmi élete ezen bukik meg. Elindul, de megtorpan az első nehézség előtt és megáll félúton. Mihelyt nem megy úgy a dolog, amint szeretné, kedvét veszíti és bebeszéli magának, hogy nem is fog menni. Ez az értelmi bátortalanság szinte általános diákbetegség. A nevelő mennyi félkészültséget, hányaveti módon végzett munkát, félbenmaradt írásbeli feladatot és dolgozatot lát, sőt mennyi meg sem kezdett munkával kénytelen számot

vetni. A nevelő ne tűrjön, de — rossz példa gyanánt — ne is hagyjon maga után fél munkát, be nem fejezett tevékenységet.

Neveljük rá korán az ifjúságot az ellenőrzés türesére, sőt kívánására és szeretetére, később pedig az önellenőrzésben való nagy állhatatosságra. A hanyagságra, a felületességre hajló természet egyetlen gyógyszere az ellenőrzés. Széchenyi írja, hogy egy munkáját sem adta ki a kezéből addig, míg más valakivel meg nem bíraltatta (Intelmek). Az ifjú ne tekintse leckéjét befejezettnek mindaddig, míg fel nem mondta akár másnak, akár önmagának. Tanuljon gondolatilag, de az ellenőrzés főnhangon, lassan haladó módon, feszült figyelemmel történjék, mert csak így szerezhethet tiszta meggyőződést munkája eredményéről. Füzetét be ne csukja addig, míg feladatát gondosan át nem nézte. A számtani feladatát csak akkor tekintheti megoldottnak, ha a számítások ellenőrző próbáját is elvégezte.

Az értelmi bátorságnak és ezen a réven az eleven életnek nagy szolgálatot tesz a nevelő, ha az ifjút szemléletes, képekben való, erőteljesen kidomborodott gondolkodáshoz szoktatja. Lehet gondolkodni tisztán szellemileg, aztán szavakban és végre képekben. Az értelmileg bátor talan ember csak szellemileg gondolkodik. Elsurran a dolgok felett s nem keres, nem tűr egy pillanatnyi megállást sem. Az időnek meg sem mérhető kis része alatt a dolgok egész során végigröppen. A szavakban való gondolkodás valamivel erősebb, de ez sem teljesértékű. A szavak érintik a képeket, egyik-másikat esetleg elmosódottan elő is hívják, de a képek nem jutnak élethez, nem kapnak színt és kidomborodást és így nem keltenek visszhangot a lélekben. Nincs élmény. A gondolat hatástalan marad, — és elenyészik a korai feledésben. Sőt nemcsak hatástalan marad, de a meg nem érett képek rajzása még kínos ürességet és tompa kifáradást is hagy maga után a szellemben. Az erőteljes és nyomothagyó gondolkodás képekben történik. Minden oldalról és éles megvilágítással megnézzük azt, amiről gondolkodunk. A gondolat elemeit morzsáról-morzsára megrágjuk. A gondolat kialakulása részletről-rész-

letre halad. Minden mozzanata színes és domború lesz és otthont teremt magának a lélekben. Ha egy borsszemet egészben lenyelünk — mondja egy régi író —, mit sem érzünk a csípős ízéből; de ha megrágjuk, szánkban jól megforgatjuk, csípi a nyelvünket, az íze szinte elviselhetetlen lesz, még könnyeket is fakaszt. Ilyen a gondolat természetete is. Amikor az ifjú az évvégi bizonyítványát a kezébe kapja, annak jegyein végigtekint és az eredménnyel elégedetlen, okvetlenül felébred a lelkiismerete és visszagon-dol azokra a pillanatokra, melyeknek része volt a rossz bizonyítvány szerzésében. Mily könnyen elcsendesíti nyug-talan lelkiismeretét, ha csak gondolatilag surran végig eze-ken a rossz pillanatokon, vagy csak a képeket jelző szavak bukkannak elő: sok séta, óramulasztás, sűgás után való felelés, feladat lemásolása, hazudozás stb. De milyen más lesz a lelki hatás, ha újból mozzanatról-mozzanatra maga elé idézi a botlásokat, átéli a lezajlott lelki küzdelmeket, és újból hallja szóról-szóra egyrészt a rossz barátok biztató szavait, másrészt szűlei aggódó intelmeit és látja azoknak könnyelmű és ezeknek gondteljes arcát. Az érti meg és érzi át igazán a trianoni parancs szörnyű embertelenségét, aki a Nagy-Magyarország és a Csonka-Magyarország tér-képét egymás mellett lelki szemei elé rajzolja.

Az értelmi becsületesség. Az igazság feltétlen meg-ismerést kíván. Nem tőr kerülőutakat, nem ismer sem fon-dorlatot, sem megalkuvást. Olyannak kell látni és olyan-nak kell mutatni, mint amilyen a valóságban. Ez a becsü-letes értelem követelménye.

Az értelmi becsületesség a téves gondolkodás és a látszattudás kerülése. Az a gondos törekvés, hogy tudá-sunkat olyannak mutassuk, amilyen valóban, és ne csal-junk meg másokat tudásunk terjedelme és minősége és ne áltassunk senkit annak belső értéke felől. Nézetünknek ne tulajdonítsunk a kelleténél nagyobb értéket, ne tegyünk úgy, hogy tudjuk azt, amit nem tudunk, hogy olvastuk azt, amit nem olvastunk, és ne tüntessük fel úgy a dolgot, hogy megértettük azt, amiről érezzük, hogy nem tudtuk világó-san felfogni.

Az értelmi becsületesség nem azonos az igazmondással. Eme utóbbinak ellentéte a hazugság, az értelmi becsületességnek azonban nem ez az ellentéte.

Az értelmi becsületesség hiányát mutatja a fontoskodás, a nagyképűsködés, a szellemi képességek és a tudás fitogtatására irányuló igyekezet. A legbántóbb alakja az a durva erőszakoskodás, hogy mindenáron igazunk legyen. Konokabbul ragaszkodunk hozzá, mint ahhoz, hogy embertársaink akaratára gyakoroljunk irányítást. Ez abban leli magyarázatát, hogy a gondolat a legelvontabb, a legmegközelíthetetlenebb és a legkevésbé legyőzhető erő az emberben. Nagy kedvet érzünk arra, hogy éppen ezen a ponton kerekedjünk embertársaink fölé. Igazunknak elismertetésére irányuló erőszakos törekvés gyakran még jólelkű embereket is erőszakosakká tesz. Az általunk előre sejtett baj áldozatának, aki ezt a bajt tanácsunk révén elkerülhette volna, szinte hiú kárörvendéssel vágjuk oda: Nem mondom! Szánalom csak a diadalkiáltás után gerjed bennünk, de ez a további szemrehányások áradatát nem tarthatja vissza. Ha sejtelmünk nem válik valóra, kellemetlen csalódást érzünk. S ezt tettettett örömmel alig tudjuk takargatni. Hányszor vigasztalódik az ember súlyos csapásokban azzal a szánalmas nagyképűséggel, hogy sejtette, előre megmondta.

A nézetünk elfogadtatására irányuló makacsság nem ritkán még arra is rávisz bennünket, hogy némi tudatossággal, de a legjobb esetben öntudatlanul meghamisítsuk annak igazolására alkotott bizonyítékainkat. Túlozunk vagy enyhítünk, hozzáteszünk vagy elveszünk, végzünk leleményes, de alap nélkül való összehasonlításokat, megváltoztatjuk az eszmék logikai rendjét, felhasználjuk a nyelv ravaszságait, — a meggyőzésre irányuló csökönyösségünkben mind ebbe belecsúszunk és mit sem tudunk tenni hibánk mérseklésére vagy kiküszöbölésére. Amikor észrevevesszük, hogy messze elkalandoztunk az igazságtól, a hiúság gátol abban, hogy oda visszatérjünk. Ettől kezdve magunkat áltatjuk, hogy ne kelljen bevallanunk, hogy mást áltattunk.

Ezt az igazsággal szembehelyezkedő értelmi hibát nem

szoktuk erkölcsi véttségnek tekinteni, hanem csupán a véleményhez, a meggyőződéshez való ragaszkodásnak vagy legfeljebb csökönyösségnek. Azonban mind a kettő, mind az értelmi, mind az erkölcsi véttség a lélekben megy végbe. S minden, ami az értelemben történik, megtalálja útját és eljut a szívbe és az akaratba is. Így az értelmi gyarlóságból tehát lassan erkölcsi bűn lesz.

Igen sokat vétünk az értelmi becsületesség ellen a nyelv útján. A nyelvnek épúgy megvan a becsülete, mint a jellemnek. A nyelv becsületessége a világosság. A nyelv világosságát a szavak pontos, jól megválasztott és a kifejezések szabatos volta szolgálja. A pontos szó szigorúan egy eszmére, a szabatos kifejezés szigorúan egy gondolatra van szabva. Gondosan lenyírtunk róla mindent, ami az eszme vagy a gondolat értelmén túl benne volt. A pontos szavak és a szabatos kifejezések — mondja Faguet — olyanok, mint a jó ércpénz, csak egy értéket képviselnek és azt tiszta, nemes csengéssel jelzik. Általuk csorbitatlanul közöljük az értelem tartalmát, a félrevezetés szándéka és lehetősége nélkül. Gondos összehasonlítással meg lehetne állapítani, hogy a szavak pontosságának és a kifejezések szabatosságának foka mily határozottan kifejezi az illető nyelvet beszélő népnek erkölcsi színvonalát. A nyelvi pontosság és szabatosság remekműve a Tízparancsolat, a Hísekegy, meg a Miatyánk. Ezeknek az imádságoknak minden egyes szava, minden egyes kifejezése félremagyarázhatatlan világossággal közli azt, amit akar.

A nyelv más szempontból is szemben állhat az értelmi becsületességgel. A beszélt nyelv népies eredetű. A tömeg a maga lelki képére alkotta meg. Belelehelte középszerű gondolkodásának szellemét: sok magasztos dolog iránt való közönyt és a látszaton túl nem tekintő ítéletét. A köznyelv tele van olyan kifejezésekkel és képzettársításokkal, melyek a legszebb eszméket, a legnemesebb erényeket megfosztják valódi értéküktől. A boldogság szóhoz a hatalom, a gazdagság, a dicsőség eszméjét kapcsolja és nem annak igazi értelmét. A nagyság szó egy szereplő államférfi, katoná, sportember, színész, filmszínésznő képét hívja elő és

csak ritkán egy erkölcsi vagy szellemi kiválóság képét. A munka szóhoz a küzködés, a fáradság, a gond eszméje kapcsolódik, nem pedig a lélektani megállapítás értelmében a nemesítő öröm képe. Gondoljunk csak arra, hogy az ifjúság a durva tömeggondolkodás hatása alatt mily helytelen és rossz erkölcsi hatású jelentést tulajdonít ezeknek a szavaknak: kötelességteljesítés, szorgalom, engedelmeség, tekintélytisztelet, őszinteség, barátság. Ezek alá bujtatja a hízélgés, az árulkodás, a cinkosság egészen más értelmű eszméit. A köznyelv szemétdombja minden közönösnek és alsórendűségnek. E miatt kell sűrűn a nemes irodalomhoz vagy egy-egy nagy lélek és szellem védőszárnyai alá menekülnünk. „Egyedül tiszta fogalmak alapján fejlődhetik jobb lét. Tiszta fogalmakat terjeszteni, a zavartakat pedig salakjaiktól megtisztítani kötelesség, ahogy a közélet mezején munkás résztvenni bátorkodunk és több rosszat nem kívánunk életrehozni, mint jót és ábránddal be nem érjük, de sikert óhajtunk!”¹

Irányítsuk úgy az ifjúság gondolkodását, hogy az értelmi becsületesség követelményeit tartsa a műveltség és az illem kérdésének. Ne bírálgasson nagyképpen intézményeket, tudományokat, műveket és egyéneket, mert ehhez nincs sem kellő tudása, sem eléggé érett értelme. Szótanulmány, szövegmagyarázat és fordítás közben figyeltessük és gyakoroltassuk vele ezt az erényt. Szókeresés alkalmával ne ragadják meg az eszükbe jutó vagy a szótarban található első jelentést, hanem fáradozzanak a legmegfelelőbb szó fellelésén. S ne szavakat, hanem értelmet fordítsanak. Legyen gondjuk arra, hogy az egyes- és többeszámot, az első, második és harmadik személyt, továbbá az igemódokat és az igeidőket megfelelően, illetőleg helyesen fordítsák. Ne használjanak olyan szót és kifejezést, amelynek jelentését vagy értelmét nem ismerik. S ha kénytelenek vele, nyomban tudakozódjanak az értelmé után. A pontos és a szép fordítás az értelmi becsületesség legbeszédebb bizonyága. Beszéljenek mindig emelt hangon, tiszta

¹ Széchenyi szavai akadémiai megnyitó beszédéből.

kiejtéssel és értelmesen, nehogy a halk hanggal, a homályos kiejtéssel és az idegen nyelvekben a szavak végének bizonytalan ejtésével félrevezessék a nevelőt. Gyengéje az ifjúságnak, hogy a kifejezések hiányos, nem találó volta nem sérti őt. A rokonszavak válogatott alkalmazása iránt közömbös. Vonzódik a ritka, a hatásos, de üres szólamokkal történő beszédhez, hogy ezzel takargassa a gondolat hiányát.

Nagyon sokat tehet ebben a kérdésben a tanár példája. Az alapos, világos és teljes, vagyis végigvezetett kifejtés vagy annak irányítása alól a nevelő ne vonja ki magát. A tanítás ne legyen nagyon elvont, túlságosan magas, az ifjúság értelmi színvonalán felül álló, hogy így az ifjúság teljes figyelemmel és a teljes siker reményével kapcsolódjék bele. A nevelő tanítása következtében olyan szellemi magasságban álljon az ifjúság előtt, hogy szükség esetén tekintélyének csorbulása nélkül mondhassa: nem tudom, nem olvastam, nem vagyok annyira járatos a kérdésben, hogy határozott tájékoztatást tudnék adni. Tartsa tiszteltben az ifjúság szerény tudását és szabja ahhoz nevelői irányítását. Ne használjon olyan szavakat és kifejezéseket, melyeknek jelentését, értelmét az ifjúság még nem fogja fel. Ha pedig ez elkerülhetetlen, akkor adja meg a szükséges értelmezést és csak a finomabb árnyalatok megismérését bízza a tapasztalatra. Ne írasson dolgozatot eléggé nem ismert tárgyról és eléggé be nem gyakorolt anyagból, mert az ilyesmi elkerülhetetlenül erkölcsi becstelenségbe viszi, ürességekre, felszínességre, félmunkára készíti az ifjúságot. Nem írhatnak az ifjak olyan kérdésről, melyről nincs elég tudásuk vagy tapasztalatuk. Általában sohase kényszerítsük az ifjúságot tudását, tapasztalatait és a tőle várható cselekvőkészséget túlhaladó erőfeszítésre, mert ezzel értelmi képmutatásra kényszerítjük és neveljük.

Az értelmi becsületesség a nevelőben legértékesebben az oktatói önfegyelmezésben nyilvánul meg. A nevelőnek növendékei ismeretkincséhez mérten nagy tudása van. Értékes nevelői sajátosság az, ha a nevelő nem akarja mindazt átadni az ifjúságnak, ha nem tart minden ismeretet egy-

forma értékűnek, ha tudja, mit kell későbbre hagyni és mit feláldozni. Tudnia kell, hogy mi illeti meg az ifjúságot, mit és mennyit bír megemészteni a még ki nem művelt értelem. Tudása annyira legyen az övé, hogy akarata szerint rendelkezze vele. Tartsa meg azt, amit a napi lecke kíván és hagyja el azt, amit az kizár. Vessen számot azzal, hogy mit nem enged meg az alkalom. Minden lecke felett elmélkedjék, hogy jól különválassa a lényegét a járuléktól. A becsületes értelmű nevelő a tananyagot az egyes elemek fontossága szerint a következőkép osztja fel: alap-, szükséges és hasznos ismeretek. Az alapismeretek szilárd begyakorlást, a szükséges ismeretek kellő elsajátítást, a hasznos ismeretek megjegyzést, emlékezetbentartást kívánnak. A becsületes értelmű nevelő fokozatosan haladó tervet dolgoz ki és annak nyomán kellő rendben nyújtja az anyagot. Enélkül az ismerettömeg uralkodik rajta, maga pedig annak rabszolgája. Zsarnokian odavezeti, ahova akarja, nem pedig oda, ahova a nevelő akar eljutni. Felesleges fecsegésre, kitérésekre, közbetűzésekre, henye kifejtésekre, túlzott és rendetlen felhígításokra ragadja. Megszédíti hiúságát. Csodálja és csodáltatni akarja magát és többé nem tudja meghozni azt az áldozatot, hogy megrostálja az anyagot. A becsületes értelmű nevelő legyőzi hiúságát és kérkedő hajlamát és csupán az ifjúság érdekétől vezettetni magát.

Az értelmi bölcsesség. Az igazság nem mindig nyilvánvaló a mi tökéletlen értelmünk számára. Csalóka látszatok rejtegetik. Gyakran azt hisszük, hogy megtaláltuk, pedig még a nyomába sem értünk. Nem kerestük a kellő körültekintéssel. Sokszorozott óvatossággal kell az igazság után járnunk, nehogy a látszatot igaznak vegyük. Bölcs értelműeknek kell lennünk.

Az értelmi bölcsesség gondos körültekintés a tévedésekkel szemben. A bölcs értelem a tévedések elkerülése végett minden lehető óvatossággal felszereli magát. Ne téveszszük össze az értelmi bölcseséget a félelemmel, a tévedéstől való féléssel. A félelem zavart okoz, lehangol, megbénít, lassít. A gondolkodásban tehát tartózkodást és megállást vált ki. A félelem hatása alatt nem haladunk tovább,

hanem inkább meghátrálunk és feladjuk a már meghódított területet is. A bölcsesség cselekvő. Keresi a gondolatmenet nyugodt lefolyásának biztosítékait. S ha időnként megállást parancsol is, csak tudatos óvatosságból teszi, és parancsa csupán arra a pillanatra szól, melyben az óvatosság az igazság veszélyének elkerülése végett szükséges.

Az értelmi bölcsesség magából abból a tévedésből születik, melybe tudatlanságból vagy óvatosság hiánya miatt estünk, — és amelyet felismertünk. Csalódni kell, aztán a csalódásra rá kell jönni, hogy megértsük, hogy az igazság körül a tévedésnek mennyi lehetősége ólálkodik. A csalódás lehetőségei rejlenek abban, ha rábizzuk magunkat a dolgokról nyert benyomásainkra azon az alapon, hogy semmi okunk nincs arra, hogy gyanakodjunk rájuk. Hiszünk a látszatok valóságában és eszméket alkotunk felőlük. Így megy ez mindaddig, míg a tapasztalás fel nem világosít. A tapasztalás győz meg arról, hogy ami igaz a látás számára, az esetleg nem igaz a tapintás számára. A tükörben látjuk a képünket, de ezt a képet nem foghatjuk meg. Hasonló megállapítást tehetünk mindegyik érzékszervünk használatánál. Nincs másképp a gondolkodásban és az okoskodásban sem. Értelmünk helyesnek talál valamit, de a cselekvés eredménye mást mutat. Máskor ismét az idősebb vagy okosabb egyének ítélete mond ellent gondolkodásunk eredményének.

De a csalódás felismerése egymagában nem jelent hasznát az értelemnek. A csalódás felismerése és a hibás eszme visszavonása után beleeshetünk egy másik, éppen olyan súlyos csalódásba. Az értelemnek szüksége van annak ismeretére is, hogy miért csalódtunk. Amikor az értelem rájött arra, hogy a látszatot valóságnak, a kéteset bizonyosnak, a hamisat igaznak vette, visszatér azokra a körülményekre, melyeknél a hibát elkövette, és igyekszik a tévedés okait felfedni. Ha megtalálta, emlékezetébe vési, hogy szeme előtt lebegjen és máskor azt el ne kövesse. Így fejlődik a bölcsesség. A bölcsesség tehát a következő elemekből alakul ki: 1. a tévedés, 2. gondolkodás a tévedés okának megismerése végett, 3. óvatosság hasonló esetekben

és 4. óvatossági szokások kifejlődése. Az értelmi bölcsesség az, hogy sok ilyen szokásunk van a tévedések vagy legalább a mindennapi tévedések elkerülésére. Ha nincsenek ilyen szokásaink, akkor nem a bölcsesség, hanem annak ellenlábasa, az ostobaság a vezetőnk.

Az értelmi bölcsesség a mindennapi életben fontos szerepet játszik. Nagy szerepe van mindennekfelett gondolkodási anyagunk kívülről jövő elemeinek ellenőrzése körül. A külső dolgok ismeretére érzékszerveink és embertársaink értesítései útján teszünk szert. A külső megismerésnek mindkét forrása körül rengeteg tévedéssel kell számotvetnünk.

Folyton lebegjen szemünk előtt az a tény, hogy szüntelen ki vagyunk téve mindenik érzékszervünk csalódásának. Ennek következtében tőlünk telhetőleg csökkenteni kell a káros esetek számát azzal, hogy legyünk gondosak az igazolásban és az ellenőrző tapasztalatok alkalmazásában annyira, hogy legalább az élet komolyabb eseteiben támaszkodhassunk tapasztalatainkra. Ha pedig nem vagyunk bizonyosak érzékszervi észrevételeink helyessége felől, akkor ennek adjunk kifejezést. Ilyen esetben ne mondjuk: láttam, hallottam, ezt az ízt éreztem stb., hanem csupán ezt: úgy rémlik, hogy láttam; azt hiszem, hogy hallottam; alighanem ezt az ízt éreztem stb. Sok esetben nem fontos, hogy ezzel a főntartással ítéljük meg kétes érzéki benyomásainkat, de sok esetben igen, — sőt ez döntő jelentőségű is lehet. Például a tanuvallomások esetében, a vegytani vagy a természettani kísérleteknél stb. Jó hozzászokni ehhez a bölcs óvatossághoz.

Menjünk egy lépéssel tovább. Mindig ki vagyunk téve ama alapvető hiba elkövetésének, hogy az érzéki észrevételek helytelen értelmezése vagy azok jelentőségének túlzása révén téves fogalmat alkotunk a mindenségről, akár a teremtet, akár a természetfeletti világrondról. Azt hisszük, hogy a tapasztalat úgy ismerteti meg velünk a világot, amint az van, s ezen az alapon a dolgot, az érzetet és a képzetet azonosnak tartjuk. Könnyen hiszünk abban, hogy az érzékszervek alkalmasak arra, hogy az egész létező vilá-

got megismertessék velünk. S eme elképzelés alapján készek vagyunk tagadni mindannak a létét és lehetőségét, amit egy érzékszerv sem vett észre, vagy még nem vett észre. Nem tartozik tárgyunkhoz, hogy részletesen fejtegessük, hogy milyen jelentősége van ennek a tudomány, az erkölcs és a mindennapi élet szempontjából; de arra mégis rá kell mutatnunk, hogy a nevelőnek nem szabad elmulasztania ráeszméltetni az ifjúságot érzékszervei megismerő erejének korlátolt voltára, különösen pedig arra a meggondolásra, hogy ha csak eggyel is több érzékszervünk volna, ez mennyit hozzátenne a világról alkotott eszméinkhez, ha pedig csak eggyel is kevesebb volna, ez mennyit elvenne belőle.

A szemléletek körében fellépő csalódások közül még egyre akarunk rámutatni. A szemléletről annak befejezése után emlékképünk, képzetünk marad. Bizakodva hiszünk az emlék hűségében, igazságában, — már pedig az emlékezet csalóka. Általános törvénye mind a testi, mind a lelki életnek, hogy lényünk mélyében semmi sem marad változatlan. A mi élő és így szakadatlan mozgásban lévő lényünkkel kapcsolatban minden módosul. Módosul első sorban a feledés révén, mely folyton rája, pusztítja, emésztí emlékeinket és ezzel alkalmat teremt helyettesítésekre. Módosul az emlékeknek egymásra való hatása révén. Ez a hatás szeszélyesen változatos. Előfordul két képnek egymásra való helyezkedése olyképen, hogy a második, az újabb, az élénkebb jelentkezik az elsőhöz intézett hívásra. Másik név vagy másik évszám jut eszembe valamelyes kapcsolat alapján a keresett helyett. Máskor a szerzett ismeretek hasonló elemeik révén egymásba hatolnak, és nem tudjuk őket elkülöníteni. Egy látott városról szerzett emlékképembe belevegyülnek egy másik város képének elemei. Minden új szerzeményt vonz, helyesebben mondva elfog az ugyanolyan nemű képeknek már megalkotott csoportja és oda módosítást visz be, — de viszont maga is módosul. Minden új képzet fátyolt von az előbbire, szinte letakarja, elhomályosítja, és többé nem látjuk annak éles képét. Már pedig — ezt jól tudjuk — a képzetek nyüzsögve

úzik egymást. Egyik a másik nyomában tülekedik. Egy régebbi szemlélet emlékét keresni annyi, mint ujjlenyomatok után kutatni egy olyan zongora billentyűin, melyen egész nap sok egyén játszik. Nyomatékosan kell hangoztatnunk, hogy megfigyeléseinkkel szemben jogunk van a legmesszebbmenő bizalmatlanságot táplálnunk. Különösen az emlékképeink hűségében csak akkor bízunk meg, ha a hatalmunkban lévő minden módon ellenőrzést gyakoroltunk. És igen jó szokás feljegyezni ama dolgokat és azoknak ama sajátságait, melyekre nézve nem akarjuk magunkat az emlékezés elkerülhetetlen változtatásainak kiszolgáltatni.

Hasonló helyzetben vagyunk az embertársaink útján szerzett értesüléseinkkel is. A bizalom természetes magatartása az embernek embertársával szemben. A gyermek bájos, megható bizalommal viseltetik mindenki iránt. Szent előtte minden, amit mondunk neki. Igazság az ő szemében szinte a kétség legcsekélyebb jelentkezése nélkül. Mily sok és mily keserves csalódáson kell átesnie, míg ezt a bizalmat elveszíti és fokozatosan bizalmatlansággal helyettesíti! Az emberi csoportosulások, intézmények, sőt az egész társas élet, le egészen a családig, az emberi bizalom híján nem alakulhatott volna meg. Amikor ennek a bizalomnak a fennállását és jelentőségét hangoztatjuk, szükséges, hogy két tényről tudomást vegyünk és azzal számotvessünk: 1. minden ember tévedhet, 2. minden embernek szándékában lehet mást megtéveszteni.

Nem mutatunk elég bölcseséget akkor, amikor az emberek beszédének hitelt adunk. Nincs más okunk arra, hogy elhiggyük azt, amit valaki mond, mint az az öntudatlan és ostoba elfogultság, melyet az illetőnek öltözete, viselkedése, beszédmódja, arckifejezése, vagy legalább a foglalkozásával, származásával, összeköttetéseiével járó tekintély vált ki belőlünk, vagy talán csupán az, hogy időnkint szoktunk vele találkozni és néhány szót váltani. Távrolról sem gondolunk arra, hogy csalódhat, vagy hogy bennünket félre akarhat vezetni. Nem vetjük fel magunkban azt a kérdést, hogy beszélgetésünk tárgyáról kitől és hogyan szerezte értesüléseit. Pedig nem sértő bárkiről is feltételezni, hogy

ő is tévedhet épúgy, mint minden ember. S a világért sem mernénk arra gondolni, hogy bizonyosságunk érdekében vele együtt menjünk vissza állításai forrásához.

Még különösebb, hogy milyen türelmes hit lakozik bennünk a névtelenül terjedő állítások iránt. Mily sűrűn halljuk: „Mondják”. — Ki mondja? — Senki sem tudja, — de a gazdátlan hír élvezi a titokzatosság szentelt tekintélyét. A szánsalom mosolyát váltjuk ki magunkkal szemben, ha a kétkedés halvány árnyalatát megkockáztatjuk. Helyénvaló bölcsességünk ostobaságszámba megy. Még talán haragot is zúdítunk magunkra, mert az értesítés közvetítője azt személyes meghazudtolásnak tekinti.

A beszédmód, a nyelvnek egyéni használata is bőséges forrása a félrevezetésnek. Szorosan véve nincs egyetlenegy nyelv, vagyis tökéletesen ugyanaz mindnyájunkra nézve, hanem csak nagyjában összevágó egyéni nyelvek vannak. Minden egyén nyelvében van valami különös a szavak értelmi árnyalatai és a szavak alkalmazásának módja szempontjából. Nem mindnyájan pontosan egyazon értelemben használjuk a szavakat. Az eszmék jelentése ennek megfelelően átalakul. A gyakorlati életben ez nem sok zavart okoz, mégis mennyi félreértés, neheztelés, vita, viszály, sőt per származik ezekből a jelentéktelennek látszó különbségekből. A szavak különböző értelmű használatához vegyük még hozzá a helytelen kifejezéseket, az ügyetlen hasonlatokat, a pontatlan összehasonlításokat, a rossz következtetéseket, a csalóka nyelvi alakzatokat, melyek mást szemléltetnek, mint amit mi mondunk, és amelyeket mások másképp értelmeznek, mint ahogyan mi értelmeztük. A szókincs és a nyelv sajátosságainak milyen kítűnő ismerete és mily eleven észjárás kell ahhoz, hogy biztonságban érezhessük magunkat a nyelv félrevezetéseivel szemben!

A nyomtatott nyelvnek, a könyvnek és az újságnak még veszedelmesebben fogvatartó ereje van. Tehetetlen áldozat vagyunk vele szemben. Közreműködésünk és beleegyezésünk nélkül alakítja gondolkodásunkat. A nekünk rokonszenves író könyveit újra meg újra elővesszük, az újságot naponként asztalunkon találjuk, bennük a tényeket,

elveket és érzelmeket egyazon bizonyossággal megerősítve. A szokás megszakítás nélkül játsza bennünk a maga ellenállhatatlan alakító szerepét, vagyis a kapott anyagot és felfogást lehorgonyozza szellemünkben és ezzel előkészíti mindannak bizalmatlanságtól mentes fogadását, ami azzal az anyaggal és értelmezéssel összhangban lesz, és elutasításra készítet mindennel szemben, ami annak ellent fog mondani. Bölcsesség híján tehát kiszolgáltatott szellemi áldozatai vagyunk mindenkinek, aki tollat forgat.

Az egyetlen hathatós mód arra, hogy az ifjakat a bölcsesség erényével feldíszítsuk, az, hogy fejlesszük vizsgálódó szellemüket és finomítsuk és irányítsuk bíráló hajlamukat. Montaigne szavai szerint: Mindent szítán bocsásanak át. Az első dolog, hogy minden fontos esetben vessék fel ezt a kérdést: Mi a szándéka annak, aki velem ezt közli? Másodszor menjenek vissza minden állítás forrásáig, hogy így megállapíthassák annak eredeti értékét és kibonthassák azokból a bővítésekből és szépítésekből, melyekkel körülövezték addig, amíg hozzájuk eljutott. Végre, ha elv bizonyításáról vagy vélemény megítéléséről van szó, a gondolatot fejtsék ki a szavak burkából és kérjék számon tőle, hogy milyen alapon tart jogcímet a hitelre. — Lehet, hogy ezen a módon nem jutnak el minden esetben megnyugtató megoldásra, de a csalódásoktól feltétlenül megmenekszene azáltal, hogy megállanak a bölcs kételkedésnél.

6. A tudományok szerepe az értelem nevelésében.

A tudomány az emberi elme legremekebb alkotása és az emberi élet legjelentősebb tényezője. A tudományok mozgatják az életet és idézik elő a haladást. Tudományos alapokon alakult ki az emberiség életberendezése, tudományos alapokon nyugszanak tevékenységei és alkotásai. A tudományok művelése a tudósok hivatása. A tudományos kutatások eredményei azonban a tudományoknak az élettel való szoros kapcsolatai következtében minden embert érdekelnek.

A tudományok a gondolkodás eredményei és így kiválóan alkalmasak annak megindítására és gyakorlására. Minden tudomány megfigyel, alkot eszméket, meghatároz, elemez, szerkeszt, ítél, összehasonlít és okoskodik. A tudomány tehát nagyszerű nevelő eszköz. A nevelés nem is mulasztja el minden módon szolgálatába állítani. A tudomány gazdag tartalmával betölti a lelket, módszerével erősíti az értelmet és gyakorlati sajátságai révén irányítja a cselekvést. Bevezet a tudományos gondolkodásba és tevékenységbe s ezzel előkészíti az ifjút arra, hogy majdan tudós lehessen. Tökéletesít, vagyis a vele foglalkozónak a mindenségről, az emberi életéről és a kettő kapcsolatáról helyes felfogást nyújt. Valamennyi tudomány szolgálja ezeket a célokat a maga sajátos természete, módszere és anyaga szerint.

A vallásban a Teremtő és a teremtmény viszonyát tárja fel. Amint az Isten az embert egész valójában megalkotja, úgy a vallás az egész embert foglalja le a maga számára. Ezért a vallás az ember történelmi életének hű kísérője s ennek minden megnyilvánulását magán viseli. A vallás története, a Biblia évezredek óta alakítója az emberi gondolkodásnak. Amikor a vallás rámutat az isteni mindentudás és bölcsesség végtelenségére, alázatosságra inti a véges tudású és értelmű embert, de egyúttal figyelmezteti nemes hivatására, mert ráeszmélteti arra, hogy a gondolkodás csodás adománya révén a végtelen felé való előhaladás kegyelmével van feldíszítve.

A nyelvi, mind az anyanyelvi, mind pedig az idegen nyelvi tanulmányoknak nagy nevelő erejük van. Kitűnő szolgálatot tesznek az alaki és a tartalmi művelésnek egyaránt.

A nyelvi tanulmányok kettős úton haladnak, a nyelvtani tanulmányok és a szövegértelmezés útján. A két tanulmány azonban szorosan egybefonódik. Egyik a másikat oly hathatósan támogatja, hogy bármelyik tanulmányának korlátozása a másiknak is kárával jár.

A nyelvtan a gondolkodás legelemibb és legáltalánosabb iskolája. A szellemet ez tájékoztatja legelőször az érte-

lem világában. A nyelvtan tanulmánya tudatossá teszi a nyelv törvényeit, melyekben az emberi gondolkodás törvényszerűsége igen híven tükröződik vissza. A rendeltetése az, hogy a beszédben világosságot gyújtson, a beszélést észszerű tevékenységgé tegye, a szavak, a nyelvtani alakok és szerkezetek használatát tudatosítsa. A nyelvtan szabályozza a beszédet és az írást, vagyis irányítja a beszélő és az író tájékozódását a nyelv törvényeiben. A nyelvtan tehát csupán eszköz, — de olyan elmés szerkezetű eszköz, hogy érdemes a tanulmányozásába belemerülni. A nyelvtan tanulmánya nem öncélú ugyan, mégis helytelen volna azt az olvasmány kizárólagos szolgálatának alárendelni. A benne rejlő nevelő értéket is figyelemre kell érdemesíteni.

A szövegértelmezés a nyelvi tartalom tanulmánya, vagyis a megértés szolgálata. Az író által a műbe belefektetett tartalmat termékenyítő kapcsolatba hozza az ifjú gondolkodásával. Értelmezi és egyúttal értékeli a mű gondolatkinsét és kedvet ébreszt az ifjában arra, hogy azt a magáévé tegye.

A kettős tanulmány ebben a meggondolásban fonódik egybe: A nyelv semmi a benne kifejezett gondolatok nélkül; mivel azonban a gondolat természete hat a kifejezés módra, ezt az utóbbit is számba kell venni. A nyelv tehát a gondolat burka, — át kell világítani. A nyelvi tanulmány a nyelvi elemek folyton váltakozó elemzésén és összeszerkesztésén alapszik. Kezdődik az elemek kikeresésével, folytatódik azok összeszerkesztésével, de anélkül, hogy elveszítene tekintete elől az elemeket. Megadja a szavak jelentését, de megfordítva, — a szavak jelentését a szöveg értelme segítségével is magyarázza. Kifejti a szöveg értelmét, de azt is tudni akarja, ami a szavak körül a sorok között lapang. Innen van az, hogy a latin nyelv a megértés lelki képességét ezekről a műveletekről nevezi el: intellectus, — a sorok között való olvasás. A megértéssel együtt jár az általánosítás, vagyis a szabályalkotás művelete is. Egyes esetekből megállapíthatjuk a nyelv törvényszerűségét és onnan viszont folytonosan visszamegyünk a különleges

alkalmazásig. Így a nyelvtani megértésre támaszkodó nevelés tisztázza a kölcsönösséget az egész és részei között és tudatossá teszi a nyelvi szabály és a különleges eset viszonyát.

A nyelvtanulás a legkitűnőbb szellemi torna. Eredménye a szellem általános erősödése. A torna a testet nemcsak a gyakorolt mozgásokban teszi ügyesebbé, hanem általában is nagyobb készséget teremt és más tornagyakorlatok végzésében is hajlékonyabbá tesz. Ugyanígy az olyan jó anyagnak, mint a nyelvtan, helyes módon végzett tanulása és gyakorlása szélesebb területen érezteti jótékony hatását, mint amekkora a nyelvtani tanulmány és gyakorlat köre. A kettős nyelvi tanulmány útján történő megértés nagy logikai haszonnal jár. Következetességre, gondosságra és pontosságra szoktat, vagyis értelmi becsületességre nevel.

Semmi sem világít be oly mélyen a gondolkodás csodálatos műveletébe, mint a nyelvi tanulmányok azáltal, hogy kialakítják a nyelvtudatot. Az, aki csak a gyakorlat útján elsajátított anyanyelvén ért, akinél a beszéd ösztönös tevékenység, annak nincs, vagy csak nagyon homályos nyelvtudata van. Ebben a homályos nyelvtudatban a tárgy és annak élőszóbeli képe még nem különül el, hanem egynek tűnik fel. A szavak ereje az értelmet lenyűgözve tartja: a beszélő azt hiszi, hogy csak szó van. Az anyanyelven végzett nyelvtani tanulmányok valamivel előbbre visznek a kérdésben, de teljes világosságot azok sem derítenek rá. Az anyanyelv, mint a gondolat burka, sohasem eléggé átlátszó. Az anyanyelvet egészében jól értjük, nem érezzük szükségét a részletek tisztázásának, s így ezek a kutató szem elől homályba burkolódnak. Az idegen nyelv tanulmánya láttatja meg azt, hogy ugyanazon szellemi tartalmat másképp is szavakba lehet foglalni. Az idegen nyelvnek, főképp annak nyelvtan útján, lépésről-lépésre történő elsajátításánál a dolog és a szó különbsége lassan, igen szemléletesen dolgozódik ki a tudatban. Észrevevesszük, hogy az anyanyelv és az idegen nyelv szavai, szókapcsolatai és kifejezései nem pontosan ugyanazt jelentik. Nem egyen-

értékű jelek, hanem finom árnyalati különbséggel jelzik a tárgyat. A különböző nyelvek más szavakkal jelölik meg a szemléleteket, más jelekkel őrzik a képzeteket, és ezek a jelek más módon tájékoztatnak bennünket a szellemi világban, vagyis más módon teremtenek kapcsolatot az anyagi és a szellemi világ között. Az egyes nyelvek szavai tehát egyének, melyekkel nem lehet kényünk-kedvünk szerint bánni. A nyelveknek különös szerkezeteik, a szerkezeteknek pedig kényes sajátságaik vannak. Ezeket tiszteletben kell tartani. Nem szabad szószerint fordítani, hanem meg kell tanulni az idegen nyelven gondolkodni, vagyis annak lelkiségét és gondolkodásbeli sajátságait szellemünkbe kell fogadnunk. A nyelvi tanulmányok tehát elősegítik a képekben való erőteljes gondolkodást. Egy szövegnek más nyelvre való gondos fordítása az értelmi becsületesség legkeményebb iskolája.

Az idegen nyelvek sorában a gondolkodás fejlesztése szempontjából a latinnak kivételes szerepe van. Alaktana is, mondattana is kitűnő példákat kínál a szellemi torna gyakorlatokra. Alaktana nem terjedelmes, és így a vele való fáradozások hamar gyümölcsöznek. Mondattanának jellemző sajátságai könnyen felfogható éles megkülönböztetések. Ezek szabályokban jól érthetően általánosíthatók. A nyelvi szabály lényegét egy nyelv sem domboríthatja ki oly szemléletesen, mint a latin. Egyébként a latin nyelvnek a lényegét kifejező minden felesleges disztól mentes természete nagyon alkalmas a lényegérzet fejlesztésére.

Bármely nyelv tanulmányának nagy tárgyi nevelő ereje is van. Ismereteket nyújt. A helyes gondolkodás azt kívánja, hogy a dolog ismerete előzze meg a szóismeretet. Mégis sokszor előfordul, hogy a szó jár elől, és keressük hozzá a jelentést. Tehát a szó- és tárgytanulás váltogatja egymást. Ezenfelül minden szónak vannak származott és rokonszavai, s ennek megfelelően a szó révén megismert dolog magával hozza a vele kapcsolatos dolgok egész sorát. Amikor például megismerkedünk a *felszín* szóval és az általa jelzett földrajzi fogalommal, a kapcsolat révén szert teszünk a síkság, a domb, a hegy, hegység stb. szavak és

az általuk jelzett fogalmak ismeretére is. A nyelvtanulmány körében végzett szógyűjtés arra is készítet, hogy vessünk számat azzal, hogy a szavak a korábbi gondolkodásnak milyen nyomait viselik magukon. Ezzel a nyelvtanulmány egyúttal művelődéstanulmánnyá is lesz. A nyelvet beszélő nép jellemére, gondolkodására, szellemi kincseire és világ-felfogására épűgy rávilágít, mint irodalma, zenéje, történelme, ipara stb.

A nyelvi tanulmányok többi ága, a stilisztika, retorika és a poétika a nyelvhasználat magasabb követelményeibe vezet be. Arra tanítanak, hogy a nyelvhelyességet miként kell szépséggel, finomsággal és kifejező erővel párosítani. A szép, finom és kifejező beszéd és írás értéke és dísze az embernek és fontos eleme életének. A nyelv használatában való magasabb készség egyrészt a legnemesebb örömök egyike, másrészt lelkűnk finomításának értékes eszköze. A művelt ember nagy fogyatékosága volna az, ha csak befogadna, de a felvett hatásokra nem tudna megfelelően válaszolni. A szép beszédre és írásra való törekvés mélyebbé teszi az irodalmi remekművek megértését is. Egy lapnyi írás — mondja egy jeles nevelő — jobban felkelti a művelődés után való vágyat, mint egy könyv elolvasása. Egy másik pedig ezt a gondolatot azzal egészíti ki, hogy egy lapnyi írásunk arra is megtanít, hogy miként kell olvasni mások műveit. A mesterműnk mellett inaskodásnak is kell lenni. Ha a mesterműveket élvezni akarjuk, „forgatni kell a kalapácsot és nyikorgatni kell a vésőt”. Az ifjú a saját írásbeli feladatain és dolgozatain át közelebb férkőzik a nagy írók remekeihez és jobban látja azoknak értékeit, mint csupán az olvasás nyomán.

A nyelvi tanulmányok koronája az irodalom. A szép irodalom a nemzeti élet emlékeinek gyűjteménye. Az idősebb nemzedék kegyeletben tartja azokat és örökségkép hagyja a fiatalokra. A szépirodalmi alkotások igazi kor-
képek. Ha elmélyedűnk bennűk, tágul a látókörűnk és fejlődik a történelmi érzékűnk. A szépirodalom egyetemességénél fogva a legkülönbözőbb körűkből vett ismereteket dolgozza fel és így sokoldalú okulást nyujt. Gazdag tartal-

mával élet- és emberismeretre tanít. Az emberi élet érdekli az embert és élénken foglalkoztatja az elméjét. Emberi megnyilvánulások alapján érteti meg az embert és tárja fel az élet értelmét. A szépirodalom érzelmeket gondolatokként fejez ki, a gondolatokat pedig az érzelmek kötösébe tudja öltöztetni és ezzel az emberi elme legnagyobb termékeinek befogadását is megkönnyíti. Akárhány lusta embert az irodalom szoktat ahhoz, hogy érdeklődjék a szellem dolgai iránt (Willmann). Az irodalomban rejlő szellemi értékek kellő kiaknázása azonban sok érzékenységet, ismeretet és élettapasztalatot kíván. Különösen áll ez a túlságosan jelképes és célzásokkal teletömött és nagyon kifinomodott nyelvű modern irodalomra. Mégis szükséges, hogy az iskola ne élje ki magát a régiek alkotásainak csodálatában, hanem szólaltassa meg a jelent is: „A kánoni tekintélyű művek — mondja Willmann — az új és a legújabb termékek bírálatában zsinórmértékül szolgálnak, s az a friss szellő, mely az utóbbiak felől lengedez, megakadályozza, hogy amazokat belepje az iskola pora”.

A mennyiségtan nevelő értéke vetekedik a nyelvekével. Értékes az anyaga és értékes a különleges tudományos módszere.

A mennyiségtan tanulmánya azt az általános hasznót nyújtja, hogy képessé tesz a távolságok, méretek, helyzetek és alakok könnyű módon való becslésére. Ezekkel a fogalmakkal végzett alapműveletek révén átalakulnak az érzéki tárgyokról szerzett képzeleteink, sőt egész látókörünk. Ennek kihatását aztán cselekvő életünk egész területén érezzük. Folytatólag a mennyiségtan a mennyiségi viszonyok szakismeretét nyújtja, melyek sok élethivatásban, mint az építészetben, a szobrászatban, a hadi tudományban, a tengerészetben, a kereskedelemben, az iparban stb. nem nélkülözhetők. A természettudományok közül az ásványtan, a csillagászat, a földrajz sűrűn támaszkodik mennyiségtani ismeretekre. A mennyiségtan tehát sok tudománynak előkészítője és művelésének feltétele.

A mennyiségtan a módszer szempontjából is kiváló tananyag. Tanulmánya igen kevés feltételhez van kötve.

Csupán a sor, a számolás, továbbá az egyenlőség és az egyenlőtlenség viszonyának előismeretét kívánja. Kezdetről fogva teljes tudományos színezettel tanítható. Nincs szüksége arra, hogy az ifjú alacsonyabb értelmi színvonalához alkalmazzuk. A többi tudomány a kezdőfokon a tudományosság látszatát is alig tudja kelteni. A mennyiségtan lényege — mondja Aristoteles — nincs az ifjú előtt úgy elzárva, mint a többi tudományé. Ezekben az ifjú alig tehet szert meggyőződésekre, mert rendszerint a szavakhoz tapad. Az egyszerű számolási műveleteket azonban a gyermek is, meg a tudós is egyazon módon végzi.

A mennyiségtan hathatós képzőerőt rejt abban az összefüggésben, mely anyagának részei között van. Egymástól elkülönített részekből áll, de ezek a legszorosabb kapcsolatban állanak egymással. Néhány, vagy magától érthető, vagy könnyen bebizonyítható alapelvből indul ki és a legszigorúbb következetesség útján a levezetett igazságoknak mérhetetlen sorát fejti ki és ezeket nyomban alkalmazza. A mennyiségtan révén teszünk szert arra a kitűnő módszeres érzékre, hogy miként kell egy tárgyat az egyszerűtől az összetett felé haladva kifejtteni. Az ifjú a kifejtés folyamán érzi, hogy semmi sem csúszhat be rejtekúton, semmit sem kell elfogadnia világos bizonyító ok nélkül, a szavak jelentésében nincs ingadozás, nem érvényesül a gondolatmenetben sem tekintély, sem hagyomány, sem előítélet, sem érdek. Irányítás nélkül gondolkodhat, sőt, ha gyámkodni akarnak felette, az értelme lázadozik ellene.

A mennyiségtan a feladatmegoldások tudománya. A tudást nyomban átülteti a gyakorlatba. E közben élesen szembekerül egymással a megfejtés és a meg nem fejtés, a zavartalan haladás és a megállító elhibázás. Eme két határ között csak csekélyke tér marad a felszínes tudás és a félmegoldás számára. Minden hiba kibukkan, rögtönös következményeket hoz magával, a tudás hiánya nem maradhat megbosszulatlanul, — szóval a megfejtés önmagát ellenőrzi. „A matematika magával hordja a piros tintát.” Ezzel a természetével óvatosságra szoktat az állításban, meggondolásra az ítéletalkotásban, leleményessé tesz a megoldási

módok keresésében, éleseszűvé az okoskodásban és pontossá az eljárásban. Az igazság keresésében hamar kifáradó és a meghátrálásra kész szellem a mennyiségtani tanulmányokban élvezheti leggyakrabban és legteltesebben a célig való kitartás boldog örömét. A mennyiségtan szinte kikényszeríti a szellem erőnyeit. Ebből a szempontból egyik tanulmány sem rejt magában jelentősebb nevelő értékeket.

A mennyiségtan tanulmánya a gondolkodás tudományának pompás gyakorlati tere. Alkalmazott gondolkodástan. A mennyiségtanban értjük meg azt, hogy mi tesz határozottá egy kérdést és mi hagyja azt határozatlanul. Az ok keresésére szoktat, mivel a *miért* jelentős kérdése folyton önmagától felkínálkozik és követeli a feleletet. Arra készítet, hogy a véleménynyilvánításokon és az ingatag nézeteiken túlhaladva, a biztosat és a vitán felül állót keressük. Neveli a tudományos lelkiismeretet és megszabadít az előítéletektől azáltal, hogy általánosított ismereteket állít előtérbe. A mennyiségtan világítja meg az együttható tényezők természetét. Megérteti, hogy egy több tényezőtől függő eredményben egy vagy több tényező változása mikép érzeteti hatását. A mennyiségtani gondolatok kifejezése, gondolatmeneteinek szövegezése és sajátos képletnyelve mintája a tudományos fogalmazásnak. Arra nevel, hogy az ismeretet szabatosan, hiánytalanul és felesleg nélkül foglalkozunk szavakba. A mennyiségtan a lényegérzet nevelésének legkitűnőbb eszköze.

A földrajz felvilágosító tudomány. A lélekben korán felébred a szülőföld iránt való érdeklődés. Ez oly mohó, hogy alig győzzük kielégíteni. Nem is marad meg a gondolat határai között, hanem átlép az érzelmek világába és a szülőföldért való rajongássá, hazaszeretetté magasztosul. Szégyenletes dolog volna — mondja Plinius — élni a hazában és nem ismerni azt. A földrajz az embert és az emberi dolgokat változatos sokféleségükben mutatja be és ezzel sok értékes ismeretet nyújt. Bemutatja a természetnek bennünket környező elemeit és megmagyarázza, miként sarjadtt belőle és fejlődött magasabb fokra a műveltség. Az ember és az ember dolgainak tanulmánya révén közelebb

hozza egymáshoz az embereket. Közben folyton szemléltet, megfigyeltet, okokat és kapcsolatokat kerestet, anyagot kínál az összehasonlításra és az általánosításra. A földrajz a többi tantárgyakra nézve kiváló összpontosító, koncentráló tudomány.

A történelemnek nagy művelő értéke van. Széles látóterületet nyit azáltal, hogy megismertet a múlt eseményeivel és elődeink gondolkodásával és értékes cselekedeteivel. Embereket, emberi gondolkodást, emberi viszonyokat mutat be és ezzel a legértékesebb ismeretre, ember- és életismeretre tanít. Rámutat arra, hogy az emberi dolgok számtalan, előre nem látható, esetleg soha ki nem fürkészhető tényezőtől függenek. Megmutatja az utat és az ütemet, melyen a fejlődés haladt, és ezzel időszemléletre nevel. Kutatgatja, hogy miként gyökerezik a jelen a múltban. Ha ezt sikerül elérnie, akkor az elődök értelmét beleoltja az élő nemzedékbe és az élet mesterévé lesz. A történelem anyaga nagyon alkalmas az összehasonlításokra és az ítélőképesség gyakorlására, — de nagyon kevésbé az általánosításra.

A történelem, főképp az egyetemes történelem anyaga rengeteg. Nincs emberi szellem, mely azt átfoghatná. De nincs is szükség a részletes ismeretére. Különösen a nevelésben szigorú kiválasztással kell élni, nehogy a sok anyag nagy terhével megölje legyen a gondolkodó és az okoskodó szellemnek.

Az ifjúság lelkiületének nagyon megfelel a természet tanulmányozása. A nehéz nyelvi és a mennyiségtani tanulmányokban kifáradt szelleme kellemesen felüdül az állatokkal, növényekkel és kőzetekkel való vonzó foglalkozásban. Az ifjú kezdetben szemléletei alapján megfigyel, összehasonlít, megállapítást tesz, csoportosít és aztán felemelkedik a törvényalkotás és az osztályozás műveletére. Itt most valóságos anyagon megismétli ugyanazokat az értelmi műveleteket, melyeket a nyelvi tanulmányokban szavakra támaszkodva elvont anyagon hajtott végre. A szellem a valóságok világában való elmélyedésben kipiheni az elvont világgal való foglalkozásban ránehezedett fáradal-

makat. Jólesik a hangok, a sok szó, a sok beszéd után alakokat, szint, mozgást, eleven életet látni.

A természetrajzi tanulmányok nyelvi szempontból is jelentősek. Gazdagítják a szókincset, alkalmat adnak a leírásban való gyakorlásra és szemléltetik a nyelv csodás hatalmát: egyetlen szó egy egész osztálynak, rengeteg, megszámlálhatatlan egyednek a neve.

A vegytan, az élettan és a természettan a hasznos ismeretek tudományai. Olyan ismereteket nyújtanak, melyek minden foglalkozásban és az élet minden követelményében szükségesek. A vegytan már honvédelmi tudomány.

A természettudományi tárgyak jelentős szerepet játszanak abból a szempontból is, hogy a gyakorlati foglalkozások felé terelik az ifjak érdeklődését. Belőlük ismeri meg az ifjúság a mezőgazdaság és az ipar termékeinek előállítás módját és azok tulajdonságait és értékét és megtanulja a földművelő, az iparos és a kereskedő munkájának megbecsülését és szeretetét.

A tények keresése, felfogása, megismerése, megfigyelése és értékelése mindenik tudomány tanulmányában azt a kérdést tolja előtérbe, hogy mindez hogyan megy végbe. Ha a lelki folyamat érdekel, akkor a lélektanhoz, ha pedig a cselekvés alaki kellékei, vagyis a módszer, akkor pedig a gondolkodástanhoz kell fordulnunk feleletért. Így fejeződik be az általános értelmi nevelésünk a bölcséleti tanulmányokkal.

Az iskolai értelmi nevelés általános műveltséget igyekszik adni az ifjúnak. A műveltség az ismeretek belső összefüggő rendjét, szerves élő egységét jelenti. A nevelés azonban az ismeretek elemeit az egymástól elkülönített, egymással párhuzamosan haladó tantárgyakban nyújtja. Pusztán egymásmelléhelyezéssel és felhalmozással élő szervezetet nem lehet létrehozni. A nevelésnek kell ezt illyenné tennie. A nevelőnek folyton szemmel kell tartania azt, hogy tantárgyának melyik ismereteleme fordul elő más tantárgyban is, és a kettő összefüggésbe hozható-e egymással és hogyan? Fontos nevelői követelmény az, hogy a kapcsolat

lehetőségének és szükségességének fennforgása esetén a nevelő az ifjakkal adjon módot a másik tantárgyba való átpillantásra és a kapcsolat követelményének bevézésére. A tantárgyak ilyen egybefonódásának minden alkalommal meg kell történnie. Nem szabad megengedni, hogy az elkerülhetetlen szakrendszer megakadályozza annak az élő egységnek kialakulását, melynek elérését a nevelés célul tűzte ki. Eme szerves egység követelményének megvalósítása a nevelés történetében az ókortól kezdve fel napjainkig végigvonul és asszociáció, eszmetársítás, újabban koncentráció, összpontosítás néven szerepel. A tantárgyak jelentősége a koncentráció szempontjából különböző, de mindenik nyújt rá bőséges alkalmat.

7. Tanulságok.

Az értelmi tevékenység folyamata tehát a szemléletből indul ki, aztán a megfigyelésen, az eszmealkotáson és a gondolkodáson át az okoskodásban emelkedik tetőpontjára. Ez a folyamat egyúttal az emberi értelmi fejlődés egyes állomásait is mutatja. A gyermek főképp a szemléletben él. A még kicsiny gyermek szinte kizárólag, de amint közeledik gyermekállapota végéhez, átlag a 14. életévhez, egyre több készségre tesz szert az eszmealkotásban, az általánosításban. A serdülő, a 14—16. életéve között levő teljes készségű eszmealkotó, de még csak gyenge ítélő és még gyengébb okoskodó. A 16. életévével éri el az ember értelme teljességét és bír kellő ítélő és okoskodó értelemmel. Az értelmi nevelés kimélyíti, erőteljesebbé teszi az egyes életkorokhoz fűződő értelmi képesség kialakulását. Értelmi nevelés útján biztosabb és tudatosabb általánosító, gondolkodó és okoskodó értelemre teszünk szert. Nevelés híján is végighaladhatunk eme értelmi átalakulás egymásra épülő fokozatain, de a kikristályosodás határozatlanabb lesz már csak azért is, mert nem rendelkezünk azzal a sokirányú és jól kiválogatott ismerettel, amelyben az értelem oly kitűnő anyagot talál a művelődésre. Mégis nem minden ember jut el jól kialakult értelmi nevelés

útján sem a felsőbb fokokra, hanem kellő képesség híján megáll egy alacsonyabb fokon, esetleg a legalsón, a szemlélet fokán. Így az emberek értelmi színvonala hosszú, változatos rangfokozatot mutat a pusztán szemléleti megismerésből élőktől föl egészen a szemléleti anyagban rejlő titkokat a legfinomabb okoskodással kikutató lángelméig.

A szemlélet embere korán lesz kész emberré, de korlátolt feltételek között. Hamar eltűnnek álmodozásai, korán elkülöníti a valóságot a képzeletitől és a lehetségest a lehetlentől, és a tapasztalatra, szinte kizárólag a tapasztalatszerzésre való nagy hajlandósága korán elhatárolja élete tartalmát. Az létezik számára, ami az érzéki megismerés alá esik. Lényeges értelmi vonása a külszín vizsgálata. A dolgokat szembeszökő megnyilvánulásaikon át veszi szemügyre. Aprólékosan vizsgálja a felszínes és az esetleges sajátságokat. Áldozata az előtérben álló tényeknek és igyekszik azokat megismerni. Szóval a külszínnek szentel figyelmet s nem annak, ami a dolgok mélyén van. A rejtett sajátságok nem vonzzák. Szokásává vált felületességet mutat a mélyebb kapcsolatok, a dolgok mikéntje és szinte teljes közömbösséget az okok és a célok iránt. Nem táplál kétséget arra nézve, hogy több van a dolgok mélyén, mint a felszínükön, de nincs ereje a mélységek kutatására.

Ebből természetszerűleg következik, hogy csak annak tulajdonít jelentőséget, amit lát, hall, tapint, ízlel és szagol. Hisz a megfigyelések értékében és következetes közömbösséget mutat az eszme iránt. Keveset gondolkodik és gondolkodását mindig kész formulák szerint végzi. A jelentések, főképp a jelképek, a szimbolumok nem ragadják meg. Az ősz az ő szemében egy évszak csupán s nem emlékezteti őt általában az elmúlásra. A nyomorék emberben egy szerencsétlent lát, de nem jut el arra a gondolatra, hogy mindnyájunkat érhet hasonló sors.

A szemléleti ember a világot egy-egy pontján veszi szemügyre, nem pedig a maga egészében. Közről néz, egy tárgyat lát, de azt is csak egy oldaláról. Nem keres alkalmat az összehasonlításokra. Minden egyes esetben elhatárolja érdeklődése és vizsgálódása területét és csak a szó-

banforgó jelen eset számára keres megoldást, de sohasem egy vagy több más, későbbi hasonló eset számára is egyszerűen egy általánosít. Nem gondol arra sem, hogy a kérdéseknek kapcsolatai is lehetnek. Távlattól, egymáshoz viszonyítva, összesítő tekintettel nem tud dolgokat sem szemlélni, sem felfogni.

A valóság mindig töredékes, részleges és mindig átmeneti, vagyis egy helyhez és a jelen időhöz kötött. A szemléleti ember tehát mindig a valóság által elfoglalt tér és idő határai, vagyis az *itt* és a *most* korlátai közé van zárva. Ama tényezők szerint igazodik, melyek legközelebb állnak felfogóképességéhez, vagyis amelyek elsőnek és közvetlenül kínálkoznak. Egy kifejtés láncsorozatában az utolsó tagot ragadja meg. A megelőzők figyelmén kívül maradnak. A hozzá intézett nehezebb kérdésben az utolsó, a megértésre nézve esetleg jelentéktelen szóhoz tapad, nem pedig valamely előbbi, a megértés szempontjából fontos mozzanathoz. A szabályokat, a képleteket, a formulákat nem tudja úgy nézni, hogy azok a jelen eseten kívül másokra is alkalmazhatók. A szabály eredetéig sem tud felmenni és nem kíváncsi arra a gondolatmenetre, mely a megállapításra vezetett. Egy szóbanforgó ismeret és a már korábban megszerzett ismereteinek összessége között nem keres kapcsolatot: nem köt össze, nem összpontosít. Nem érzi szükségét semmiféle ismerettársításnak, szintézisnek.

A szemléleti ember egész berendezettsége szemléleteken, a futólagos, csonka, felszínes szemléleteken alapszik, melyeket gyakran leront az alapos szemlélet, a megfigyelés. Szemléleteire tökéletlen, szegényes, a nagy igazság igen szerény területére kiterjedő tudás épül. Felhasználja az egészen kész, a futólagosan felfogott igazságokból származó okoskodási eredményeket, de maga nem keres igazságot, sőt nem is tudja felhasználni annak előfeltételét, a kínos szellemi vajudás útján született eszmét. A szemléleti ember mégis érték: tömegérték. Megmozgatja a földet, kiaknázza annak kincseit: táplál és éltet. Feldolgozza és forgalomba hozza a föld ajándékait: jobbá, kényelmesebbé és tetszetősebbé teszi az életet.

Az okoskodó szellem mélyebben jár. Számára az élő lények, a dolgok, a tények csak jelek. Az érzékelhető külső alatt kutatni, rejtett elemeire szétszedni és megmagyarázni való anyagot sejt. A világ az ő számára laboratórium, műterem, melyben a felhalmozott tárgyak tömege várja a boncolókést.

Az okoskodó értelem a felszínnel, a közvetlenül megnyilvánulóval, az előtérben állóval szemben bizonyos lenézést, közömbösséget mutat. Az érdeklí, amit a külszín takar: az eredet, az összetétel, a rejtett kapcsolatok, az ok, a cél és a következmény. Tekintete a külszín sötét burka alatt meglátja a szem elől elrejtett belsőt. Fel tudja mérni azt a nagy távolságot, mely a pusztá látszat és a tényleges igazság között van. Látja a világ lényegét azok alatt a bonyodalmak alatt, melyek azt a kutató szem elől elrejtik. Szóval a látható külső takaró alatt látja a megbújt értékes magot.

A gondolkodó szellem túlhalad a tényen, vagyis meg van áldva az elvonás adományával. Gondolatban szét tudja bontani a valóságban el nem különíthető részeket. Másrészt a dolgok sajátságait úgy tudja nézni, hogy azokból észbelileg vissza tudja állítani az érzékelhető valóságot. Tévedés volna azt hinni, hogy amikor így túlhalad a valóságon, egyúttal el is szakad tőle. Ellenkezőleg, — jobban magához szorítja. Magához köti azzal, hogy könnyebben kezelhetővé teszi. Az elvont ugyanis sűrített, tömörített, lényegére visszavezetett valóság.

Az okoskodó értelemnek külön nézési módja van. Messziről és magasból néz és így összesítő képet kap a tárgyakról. Messze túlemelkedik azon, hogy csak egy dolgot és csupán egy oldalról lásson. Az eszmét gyújtópontként fogja fel és abban, mint egyetlen jelben, a dolgok egész sorát látja. Eme képessége révén egységet visz a dolgok végtelen változatába úgy, hogy egymáshoz közelítve osztályozza őket. Az osztályozás megtörténte után nem kell minden valóságot külön őriznie az emlékezetében, mert abban az osztályban, ahova a hasonlóság alapján helyezte, bármikor teljes bizonyossággal megtalálja. Nem kell min-

den létező valóságot külön szemmeltartania, mindenikkel magában foglalkoznia, mert tud meghatározásokat, tantételeket, szabályokat, képleteket és törvényeket alkotni, és eme rövid, néha csak két vagy három szóból, jelből álló formulák révén a dolgok hosszú sorát előhívhatja és uralkodhat felettük. A gondolkodó ember tehát nemcsak erőteljesebb értelme, értelmének kiműveltsége, iskolázottsága, összegyűjtött nagy ismeretkincse tekintetében van fölényben a szemlélet emberével szemben, hanem ama fontos értelmi művelési módok szempontjából is, melyekre szert tehet.

A gondolkodó ember értékes sajátja még a korlátlannak és a létnek érzete. Az eszmét, mint általánosított valóságot nem határolja sem tér, sem idő. Az eszmével gondolkodó szellem tevékenységei tehát elnyúlnak a végtelenségben. Nincs arra korlátolva, hogy *itt* és *most*, vagyis közvetlenül fogja fel a valóságot, hanem eme megkötöttségben túl tud kutatni. Egy gondolatsorozatban nem tapad a lánc egy szeméhez, hanem egyszerre tudja látni a többi is. Innen emelkedik a dolgok egymásközi összefüggésének tudatára. Mélyen átélt meggyőződésévé válik, hogy itt a földön semmi sem él elszigetelten, hanem minden mindenre vezet, — még világosabban: semmi sem létezhet magában, hanem minden másban él. Ez az átélés a lét káprázatos változatossága alatt annak titokzatos azonosságát láttatja (Dromard).

Mindez a sok szellemi érték végeredményében azon az egy tényen alapszik, hogy a gondolkodó ember fel tudja használni az eszmét. Az érzéki megismerés után tüstént általánosítja, szellemiesíti a megismert valóságot. De nincs megállás, mert az így nyert eszme további elvonás tárgya lesz, és így a gondolkodó értelem még finomabb eszmékhez jut. S így megy ez még tovább. A szemléleten alapuló gondolkodásról áttérni az eszmei gondolkodásra annyi, mint a durva gondolkodásból kiindulva, egyre finomabb, mélyebb, szellemibb gondolkodásra tenni szert.

Ime az egyetlen alap, melynek szem előtt tartásával a középiskolai kiválasztás, a szelekció végrehajtható volna.

A középiskolai értelmi nevelés szemléleti alapból indul ki, de a fölfelé haladó osztályokkal egyre jobban az eszme alapjára helyezkedik, egyre elvontabbá lesz. Ez az értelmi nevelés szükségszerű követelménye. Az az ifjú alkalmas a középiskolai felső osztályos, továbbá ennek nyomán az egyetemi tanulmányokra, majd folytatólag értelmi életpályára, aki a 14., 15. életévéig, tehát a gimnázium IV., V. osztályában már kiemelkedik a szemléleti gondolkodásból és eléri az eszmékkal dolgozó értelmi tevékenység állapotát. Tehát az az ifjú, aki zavartalanul végzi az eszmekidolgozás, az ítéletalkotás, az okoskodás értelmi műveletét, vagy még világosabban, aki megérti a meghatározás, a szabály, a tantétel, a törvény, a képlet, a felosztás, az osztályozás, a rávezetés és a levezetés mibenlétét, ilyeneket kellő készséggel tud alkotni és ezekkel a formulákkal kellőkép tud tevékenykedni. Ha a szülők és a nevelők ezt a kemény, de szilárd igazságot szem előtt tartanák, nem volnának vergődő, kínos és az egész életen át fájdalmas emlékü diákpályák.

III.

AZ ÉRZŐ LÉLEK MŰVELÉSE.

Amikor az ember a környező világ tárgyait szemléli, gondolkodik rajtuk és okoskodik felettük, — nem tudja mindezt közömbösen végezni. Valami ösztönzést érez, mely arra készteti, hogy lelkében közeledjék hozzájuk vagy távolodjék tőlük. Ez az ösztönzés a gondolkodás ikertestvére: az érzelem. Gazdagváltozatú, sokszínű káprázatok kifürkészhetetlen világa. Kifejezését erre a két szóra lehetne egyszerűsíteni: a szív melege. Nincs értelmi élet, nincs igazi műveltség a szív melege nélkül. Az érzelem lángholása emeli fel az értelmes embert a magasabb világba, mert lendületet ad gondolkodásának, elmélyíti és megrögzíti az értelmi elemeket. Amikor az értelem akár erejének korlátai, akár fáradtság folytán felmondja a szolgálatot, — az érző lélek még mindig könnyedén szárnyal. Az érző lélek szabályozza az embernek embertársához való viszonyát és ezzel az egész társas életet. Tisztán az értelmi életre nem alapozódhatnak még két ember barátsága sem. Minden közösséget az érzelmek melege fűz egybe. Azáltal, hogy segít az értelem szándékait tettekre váltani, összekötője, egyesítője lesz a lelki jelenségek bonyolult sokaságának. A hatását nem lehet eléggé hangsúlyozni. Az érzelmekben ösztönszerű törekvések rejlenek. A lét hamar megsemmisülne, ha az érző lélek szüntelen éberségével nem állna résen. Eme ösztönös erő révén az érzelmek mindenre képesíteneek, még arra is, hogy túljünk szenvedéseket, sőt, hogy szembeszálljunk a halállal.

Az érzelmek nagy jelentősége a nevelésben szavakban ki sem fejezhető. Napjaink nevelési törekvéseinek éppen

az érzelmi élet fontosságának felismerése adott lendületet. Az értelmi nevelés kérdésében mutatkozó összes hiányok az érzelmi nevelés elhanyagolt voltára utalnak.

1. A vágy.

A vágy összesűrített vagy béklyóba kötött érzelem. Minden érzelem forrásának látszik. Az érzelmi élet körébe sorozható lelki folyamatok belőle mind jól levezethetők. Lehet, hogy ez a feltevés lélektani szempontból nem egészen helytálló, de a nevelőnek tanácsos elfogadnia, mert az érző lélek bonyolult kérdéseit a nevelés szempontjából kedvezően egyszerűsíti.

A vágy nem elvont valami, hanem megfigyelhető és leírható lelki jelenség. A vágy szót ne tévesszük össze az újabb neveléstanban sűrűn használatos tendencia szóval. A kettő között igen nagy a különbség. A vágy csakis valami után való sóvárgást jelent. A neveléstan is ebben az értelemben veszi. A tendencia jelent hajlamot, hajlamosságot, irányt, irányzatot, megszerzett és veleszületett készséget és képességet és — különösen a neveléstanban — érzelmeinknek és cselekedeteinknek rejtett, feltételezett okát. Tiszta elvonás. Az ilyen bizonytalan és sok jelentésű szó nem tehet jó szolgálatot a gyakorlati nevelőnek.

A vágy élete aszerint alakul, hogy rögtön kielégítjük-e, vagy csak késleltetve, vagy egyáltalán nem.

Ha a vágy teljesülésének nincs komoly akadálya, akkor az élete igen egyszerű: cselekvéssé lesz. Ebben az esetben a két tény, a vágyat és a cselekvést nem lehet egymástól sem elválasztani, sem megkülönböztetni. Úgy tűnik fel, mint egyazon dolognak két vége. A vágy annyira közel áll a cselekedethez, hogy hozzá lehet kapcsolni. Születő tett. A cselekvő erőnek tetté vált mozgósítása. A gyermek vágyódik a fán csüngő gyümölcs után, — kinyújtja a kezét és az almát leszakítja.

A második eset az, amikor a vágy teljesülésének útjában komoly akadály van. Ebben az esetben a vágy átalakuláson megy át. Megjelenik mint megvalósulásra törekvő

cselekedet, szembeszáll az akadállyal és igyekszik azt legyőzni. Ha ez sikerül, a vágy teljesedik, tetté válik, mint az előbbi esetben, és nincs többé vágy; ha nem sikerül, akkor a vágy tovább él, és a cselekvésre ösztönző kísérteések tovább tartanak. Az előbbi esetet erre alkalmazva: a gyermek nem éri el az almát; először talán haragra lobban; azután lendületet vesz, ugrik egyet és esetleg elkapja; ha így sem sikerül elérnie, még néhány ugrási kísérletet tesz, majd abbahagyja, de az alma után való vágy tovább él benne.

Vegyük azt a harmadik esetet, amikor a vágy megvalósulása erős korlátok közé szorul. Nem válik éppen lehetetlenné, de vallási, erkölcsi, állami törvény vagy rendelet, vagy legalábbis udvariassági tekintet áll megvalósulása útjában. A gondolkodó ember könnyen rájön arra, hogy a tetteválásnak ez a megakadályozása nem maradhat lelki következmény nélkül. A nyugtalan viselkedés, apró cselekedetek és más tünetek elárulják, hogy a vágy nem tűnt el, ereje sem csökkent, tovább tör a megvalósulás felé, és az egyén nem adja fel a reményt, hogy ez bekövetkezhet. Ime egy példa: Készen állok az otthonról való távozásra, hogy valamilyen fontos ügyet elintézzek; váratlanul látogatóm érkezik; fogadnom kell őt; leül és társalogni kezd; kétségtelen, hogy kívánom távozását; annyira kívánom, hogy időnként az órára is surran tekintetem; a befejezés felé irányítom a társalgást; az egész viselkedésem arra vall, hogy bízom távozásában.

Lehetséges még egy utolsó, negyedik eset is. A vágy teljesülése lehetetlen, mert elháríthatatlan akadály áll az útjában. Az élet tele van ilyen esetekkel. A gyermek szeretne valamit, de nem kapja meg. A munkanélküli munkát kíván. A szegény jobb megélhetés után vágyódik. A beteg egészséges szeretne lenni. Azt szeretnénk, hogy egy kedves halottunk éljen. Ezekben az esetekben a kívánság elkülönül a cselekedettől: a vágy él, de a cselekedet nem következhet be. Az egyén viselkedésén a tehetetlenségbe vagy a lehetetlenbe való kinos beletörődés nyomai látszanak. Vagy a lélek tartalma szerint esetleg más magasztos

tünetek: bizalom a hit, az imádság erejében, az isteni jószágban. A figyelő mitsem lát abból, ami a lélek mélyén végbe megy.

A vágy minden esetében lehetséges és a két utóbbiban igen fontos szerepet játszik annak képzeleti megvalósulása. A kellemetlen időben jött látogatót tudta nélkül minden pillanatban távozni látjuk. A munkanélküli képzeletében szerszámot forgat a kezében. A beteg gyógyultnak érzi magát. A kedves halott itt jár köztünk. Szóval, a vágy tettreválását képzeleti tettel helyettesítjük. Ha jól magunkba nézünk, észrevesszük, hogy ez nem közönséges elképzelés. Elképzelhetek valamit anélkül, hogy észbelileg erőlködném a dolog végrehajtásán. El tudok képzelni egy csapást, egy szerencsétlenséget, sőt egy szeretett hozzátartozóm halálát is, de semmi legcsekélyebb árnyalatában nem jelentkezik bennem az elképzelés megvalósulásának akarása. A vágyban azonban mindig benne rejlik az akarás gondolata. Amennyire csak tőlem telik, erőlködöm, hogy a vágy megvalósuljon. Észbelileg végrehajtom a tettet. A lélekben mennyi jelenet játszódik le, mely a valóságban nem valósul meg. Az ilyen lejátszódás, főképp, ha örömet is leljük benne, már beleegyezés. Ezek a lélekbeli megvalósítások helyettesítik a ténylegeseket. Az előbbieket nem sovány vázai az utóbbiaknak. A cselekvés minden egy mást követő mozzanata megvan bennük. Vannak egyének, akik bonyolult eseményeket, gyönyörködtető utazásokat, nagyszerű pályafutásokat, boldog, szép életeteket valósítanak meg észbelileg. Ezen a módon mindent megadnak maguknak, mit a való élet megtagad tőlük. Észbelileg elkövetett bűnök is vannak. Mély lélekbélátás van abban a valósi megállapításban, hogy éppen úgy vétkezhetünk gondolatban, mint cselekedetben. Nem ártatlan az, aki kívánja embertársa szerencsétlenségét vagy halálát. Ott lebeg az a gondolat, hogy ha hatalmunkban állna, a vágyat megvalósítanók.

A vágyban benne van az erőfeszítés is, mint a szándékos cselekedetben. A vágyódó rendelkezik magában, lelki parancsot ad a cselekvésre. Azon éri magát, hogy paran-

csait pontosan meg is fogalmazza, mintha megvalósításra szánná. Az alkalmatlan látogatónak hányszor mondja: Kelj fel! Eredj már! A türelmetlen várakozás pillanatában ki ne szólt volna így magában: Indulj! Gyere már! Siess! A drága halotthoz így szólunk: Támadj fel!

2. Az ösztönök.

Az ösztönök minden egyes ember lelkében élő, egymástól jól megkülönböztetett, nagy, erőteljes vágyak, melyek őket bizonyos célok felé hajtják. Klasszikussá vált az ösztönöknek ez a hármass felosztása: a) egyéni, b) társas és c) személytelen vagy eszmei ösztönök. Vágyódhatunk ugyanis a magunk java, embertársaink java és eszmei jellegű javak után.

a) *Egyéni ösztönök.*

α) Az első az önfenntartás ösztöne, életünk szeretete. Figyeljük meg akár az egyes embert, akár az emberiséget a maga egészében és látni fogjuk, hogy cselekedeteink igen nagy része arra irányul, hogy módokat eszeljünk ki a halál elkerülésére. Eme módok közül a legfőbb a táplálék megszerzése. Az első nemzedékeknek ez volt a legfőbb törekvésük. Az elért mindenirányú roppant haladás ellenére ez ma is nemcsak elsőrendű, de uralkodó cél. Igen sok élet-hivatás egyetlen célja a táplálék összegyűjtése és forgalombahozatala. Hatalmas szó ez: a megélhetést biztosítani.

β) A jólétre való törekvés éppen ilyen általános. Van olyan felfogás is, mely azt vallja, hogy ez az emberiség állandó fővágya. A jólét az egyetlen cél, és minden mást csak a velejáró előnyösebb helyzetért kívánunk. Ellenállhatatlan erő hajt a jólét felé. Az emberiség a sok sikertelen tapasztalat ellenére sem hagy fel a jólétben való hitével és elérésének reményével. A jóléten valami magasabb állapotot értünk. Anyagi kényelmet, szenvedésektől való mentességet, sok lelki örömet, vagy legalábbis azt, hogy a szenvedéseink összege ne érje el az örömeink összegét.

γ) A hatalomra való vágy. Az ember uralkodni törekszik a többi embereken is, meg a világon is. Minden egyén, még a legalázatosabb is igyekszik a maga körében a legelőnyösebb helyzetet elfoglalni. Az egész haladás hatalomra való törekvés. Erkölcsi haladás is van, de ez szomorúan lassú, — hol van ez az anyagi haladás ütemétől! A találmányok, mindmegannyi győzelem az anyagi világ, a tér és az idő felett, előmozdítják a hatalom növekedését, de az általános, főképp az erkölcsi jólétre való hatásuk kétséges. Az emberiség haladása nyilvánvaló törekvés a világ felett való uralomra. Így van ez az emberiség egészében, — de nem nyüzsögnek-e körülöttünk olyan egyének, akiknek a létalapja ez a törekvés? Ha az emberiséget egyetlen nagy lénynek tekintjük — mondja Comte Ágoston —, fősaját-sága a hatalmi étvágy.

Ebből az ösztönből ered az önzés, erősebb fokon a hiúság ösztöne sokféle leszármazottjával, mint a dicsőség, a siker vágya, a becsvágy és a tekintélyvágy. Hatalmas erejű ösztön, habár nem olyan eredeti keletű, mint a többiek. A gyermek korán érzi a maga értékét, de egyúttal a fogyatkozásait is a felnőttel szemben. Az érvényesülés vágya és a kisebbség kérdése harcol benne. Az első általában erősebb, s ennek következtében a gyermek önzete túlteng, és kihívó, szembeforduló és követelődző lesz.

δ) A gőg erőszakos törekvés hinni a magunk páratlan értékében, a közösségben való jelentőségünkben, a világban való fontosságunkban.

ε) A tulajdon ösztöne, a pénz szeretete, a gazdagság vágya, a vagyon után való örökös törtetés. A vagyon után való vágy változtatja jellegét ama cél szerint, melyre irányul. Az egyik a pénz révén jól akar élni, a másik örömet leli benne, a harmadik hatalmat akar vele szerezni az emberek felett, a negyedik jót akar tenni vele stb. A vágy ennek megfelelően változtatja természetét és egy vagy több más vágyra vezet.

ζ) A munka vágya is ősi ösztön. Alapja a létfenntartásnak, a vad állapotból való kiemelkedésnek, a haladásnak, a jólétnek, a hatalomra való emelkedésnek és a vagyon-

szerzésnek, szóval az összes eredeti egyéni ösztönök érvényesülésének. A munka vágya magasabb fokán kötelességgé lesz.

η) Az embernek, főképp a mai kor emberének, különösen pedig az ifjúságnak van egy sajátos, eddig kevésbé elismert ösztöne: az izgalom, a nyugtalanság ösztöne. Az ember keresi az izgalmat, a lelki és idegi feszültségben való élest. A szesz, a dohány, a kávé, a tea, a színház, a zene, a mozi, a sport, a játékok stb. az életnek ezek a nem feltétlenül szükséges kísérői, részben ezt a vágyat elégítik ki. Az emberek — mondja Pascal — nem tudnak nyugodtan otthon ülni. Titkos ösztön hajtja őket arra, hogy keressék az otthonon kívüli szórakozásokat... És van egy másik, az ősi természetük nagyságából visszamaradt ösztönük is, a nyugalom után való vágyuk. Ebből a két ellentétes vágyból különös visszasság keletkezik lelkükben: izgalom útján keresnek kielégülést, és ha ez nem jön meg, azt hiszik, hogy a nyugalomban találják meg. A két ösztön között való hullámzásban zajlik le az élet.

b) *Társas ösztönök.*

A társas ösztönök ama körülmény hatásai, hogy a természettől gyöngé ember összetartozónak érzi magát embertársával és csoportosulás révén a közösség védelme alatt keres menedéket. Megkülönböztetünk olyan társas ösztönöket, melyekben a lényeg a közösségben és olyanokat, melyekben az egyénben van.

α) Az elsők között legfontosabb a csoportosulás ösztöne. Régi megállapítás, hogy az ember társas lény. Csoportokat alkot, a csoportok állhatatosan törekszenek megmaradni csoporti életükben és ezt az életet tovább fejleszteni. Ez az ösztön mindenütt megnyilvánul, akár államról, nemzetről, törzsről, egyházzal vagy más szűkebbkörű testületről van szó. Egy nép, vagy ennek keretén belül bármilyen egyesülés épűgy akar élni és haladni, mint az egyén. A csoportban, például az államban megtaláljuk az összes egyéni ösztönöket, a törekvést a hatalomra, a jólétre, a

pompára, minden nép igyekszik felsőbbtségét a másokra kiterjeszteni, minden nép önző, hiú, vágyódik a dicsőségre stb. Minden nép, minden nemzet és más embercsoport úgy viselkedik, mint egy egyedi lény.

A csoport élete három feltételen nyugszik. Ezeket a feltételeket a csoportösztönhöz viszonyítva másodrendű ösztönöknek lehetne nevezni. 1. Az együttműködés, vagyis minden egyén közreműködésének feltétele. Ez azt jelenti, hogy nem állhat fenn embercsoport valamennyi tagjának a közös munkában való részvétele nélkül. A közreműködés lehet egyszerű, vagyis minden egyén egyazon feladatot végzi, mint például az evezősök a csónakban, vagy bonyolódott, vagyis munkafelosztással járó, mint a hajósnép szervezete: parancsnok, kormányos, gépész, figyelő stb. 2. Az utánzás feltétele, vagyis ugyanazon gondolkodási és cselekvési mód megkövetelése. Ez a csoportban bizonyos hasonlóságot s ennek következtében állandó közös szellemet tart fenn. 3. Az együttérzés, vagyis a készség arra, hogy a csoport tagjai osztozzanak egymás örömeiben és bánátaban. Ez az alapja a kölcsönös áldozatkészségnek (Méli-nand).

β) Ama ösztönök között, melyeknek lényege az egyénben van, a legfontosabbak: az erkölcsi, a nemi ösztön és a szeretet ösztöne.

Az erkölcsi ösztön viselkedésünknek egy magasabb rend, nem pedig kényünk-kedvünk szerint való irányítása. Az erkölcs három alaperényen: az okosságon, az igazságosságon és a jóindulaton alapszik. Ez a három alapvető erény oly sok ponton érintkezik és keresztezi egymást, hogy igen nehéz mindegyiket a maga lényege szerint megkülönböztetni. Mégis törekedni kell erre.

Az okosság saját érdekünknek józan tekintetbevétele. Ez az első és legeredményesebb diadal a bennünk lakozó erkölcsi gyöngeségek felett. Követelményei a másokkal szemben való magatartásunkra vonatkoznak. Hogy sokat nyerjünk az élettől, okosan kell viselkednünk embertársainkkal szemben, mert azok hasznunkra vagy kárunkra lehetnek. Indítóoka tehát a személyes érdek. Az okosság

erényéből sarjadzik a bátorság, az állhatatosság és a lelki ismeretesség. Ezek átvezetnek a második erényre, a becsületességre.

A becsületesség az egyes védelme mindenkivel szemben. Erényes törekvés arra, hogy mindenkinek adjuk meg azt, ami őt megilleti. Lényege a kölcsönös jóakarat mindenki iránt és a tartózkodás mindentől, ami valakinek kárára lehet. Kiegészíti az okosságot, mert nem tűri, hogy az csak magával törődő önzéssé alacsonyodjék. A becsületesség helyes magatartás a közösségben, melyet mindenki egyformán magára vállal minden egyén javára. A becsületesség elemi követelmény mindazon kapcsolatokban, melyeket a művelődés ember és ember között létrehoz. Elengedhetetlen feltétele a szellemi életnek is, mert a tisztességtelen gondolkodásmód nem fér össze a műveltséggel. A becsületesség nem tűr fokozatokat: vagy megvan, vagy nincs meg.

A jóindulat több mint az okosság és a becsületesség. A lényege jót tenni; tehát adni a nélkül, hogy viszonzást várnánk. Az erkölcsi kötelezettség eme fájának fokozatai: jóság, szájalom, részvét, jótékonyság, odaadás és önfeláldozás.

A nemi ösztön a másik nemhez való vonzódás a faj fenntartása érdekében. Az ifjúkor legsajátosabb szakában, a gyermekkortól a felnőttkorba való átlépés idején, a serdülőkorban jelentkezik. A hatása kiterjed a testre és a lélekre. Jellegzetes testi tünetei a testsúly gyarapodása, a szív erős növekedése és a hang mélyülése, lelki tünetei pedig a megváltozott helyzetből eredő bizonytalanság érzése, az életerők kipróbálására irányuló ösztönzés, a viselkedésben mutatkozó zavar, az érzelmi élet erőteljes előtérbenyomulása, önérzetesség, hajlam a dacosságra, macacsságra, ingerlékenységre, szenvedélyekre, ábrándozásra, fecsegésre, a tetszeni vágyás, a szép kedvelése és a félnékenység.

Mindezeket az ösztönöket a szeretet ösztöne fogja össze. Erős vágya az embernek, hogy más egyént szeressen és magát szerettesse. Mit jelent szeretni? Jelenti első-

sorban a szeretett egyén közelsége felett érzett örömet. Örülünk, hogy látjuk, hogy hallunk róla stb. Jelenti aztán ennek ellenkezőjét, a távolléte felett érzett fájdalmat. Nincs szeretet, ha közömbösek vagyunk az egyén búcsúzásakor vagy távolléte idején. A szeretetnek ez a természete nyilvánvaló a kicsiny gyermek viselkedésében. Ha az édesanya közeledik hozzá, ráemeli szemét, nevet, nyujtja a kezét, ott ragadja meg őt, ahol éri, és húzza magához. Ugyanezt teszi az édesanya is. Az idegenkedés ellenkező hatást vált ki, sírást, a szem elfordítását, behúnýását, elbúvást, szóval a távöltartás jeleit. Jelenti továbbá a szeretett egyén jóléte felett érzett örömet és balsorsa felett érzett fájdalmat és végre a három erkölcsi alaperénynek, az okosságnak, a becsületességnek és a jóindulatnak ő javára való legmesszebbmenő, fönn tartás nélküli értelmezését. Általában a szeretet a szív melegének termékenyítő kisugárzása.

Ezek közé keverednek az önző ösztönök, melyek őket módosítják és természetüktől megfosztják.

c) Az eszmei ösztönök.

Az eszmei ösztönök az igaz, a szép, a jó, a haza vagy az Isten felé irányítanak bennünket.

α) Az igazságszeretet, az igazra való törekvés magasztos ösztön. A gyermek már igen korán elgondolkozik azon és gyöngé értelmével kutatgatja, hogy mik a létező dolgok, miért vannak, honnan van a vihar, mi a világ? Azonban elég közömbös aziránt, hogy talál-e, kap-e magyarázatot, és helyes-e az a magyarázat vagy nem? Tehát a való és a látszat, az igaz és a hamis megkülönböztetése nem alapösztön az emberben. Az emberiség is, meg az egyén is késlekedést, tartózkodást mutat az igazság felé való törekvésben. Az igazság ösztöne az értelem legkésőbbi szerzeményei egyikének látszik. Csorbitatlan egészében szinte csupán a tudomány körébe van utalva (Mélinand).

β) A szép ösztöne sincs határozottan körvonala. Legáltalább is akkor kell nagy óvatosságot tanusítanunk, amikor

a szépnek az egyénben mutatkozó kedveléséről van szó. A legtöbb ember kevés jelét adja az esztétikai hajlamnak. Bizonyos pillanatokban mindenki kész az ilyen elragadtatást kifejező felkiáltásokra: de helyes, milyen kedves, jaj, de szép! Azonban ezeknek a felkiáltásoknak nincs komoly tartalmuk. Csupán illemből mondjuk. Sőt akkor sem tudjuk, hogy erkölcsi, esztétikai vagy pusztán érzéki-e az érzelem, amikor valóban jelen van. Szépre való komoly, erőteljes és folytonos törekvést az emberiség csak osztatlan egészében mutat, egyénenkint nem. Az egyetemes emberiségnél a szépnek nagyarányú művelése mutatkozik. A templomokban, a palotákban, a szobrokon, a képekben, a zenében és az irodalomban egy eszményített, megszépített világ áll szemben a valósággal. Halhatatlan világ a múló dolgok világával szemben. Az emberiségben hatalmas vágy él arra, hogy megörökítse a mindenség felfedezett szépségeit.

γ) A jóra való törekvés minden egészséges szellemű egyénben megvan. Egyértelmű a polgáriasodás után való vágygal. A felemelkedés ösztönének is lehetne nevezni. Erős vágy él az emberben, hogy az állati állapottól szeretetben, izlésben, gondolkodásban, főképp gyakorlati okosságban minél távolabb jusson. Alig képzelhető el ember, aki beleegyeznék abba, hogy állati életet éljen. Különösen az erkölcsi felfogásra értjük ezt. Nem tudjuk szemrehányás vagy megvetés nélkül nézni a gonosz és hitvány cselekedeteket. A színdarab nézésekor még a rosszak is lázadoznak a gonoszság ellen és kívánják a bűnhődését. Még a mindennapi, még az alacsonyrendű cselekedeteinkben is igyekszünk messze lenni az állati színvonaltól. Hasonlítsuk össze a művelt ember étkezését az egyszerű ember evésével és a vadember falásával.

δ) A hazaszeretet a szülőföld, az anyanyelv, a fajtestvérek, a közös múlt és a közös műveltség szeretetének összessége. Szeretjük azt a földet, melyen születünk, élünk, melyben őseink pihennek, és majdan mi is porladni fogunk. Szeretjük azt a nyelvet, melyet édesanyánktól tanultunk, melyen lelkünk tartalmát legkönnyebben és legszebben ki tudjuk fejezni, melyen érintkezünk azok-

kal, akik szívünkhöz legközelebb állanak. Szeretjük azokat, akik velünk egyazon közösségben élnek, ugyanegy multra tekintenek vissza, velünk közös eszmékért lelkesednek és akikkel a közös munkában való részesedés örömei fűznek össze.

ε) A legősibb, a legáltalánosabb és a legmagasztosabb emberi ösztön az Istenben való hit szüksége. Az ember a természetnek, a természet célszerűségének és célirányosságának megfigyeléséből levont egyszerű következtetés útján eljut arra a meggyőződésre, hogy ő az egész természettel együtt egy felsőbb gondolkodó és akaró lény műve. Ezt a felsőbb lényt Istennek nevezi és hódol neki. Az embernek az Istenhez való határozott alakban megnyilvánuló viszonyát vallásnak nevezzük. Minden időben és minden népnél volt és van megszámlálhatatlan vallásos jellegű cselekedet. Kezdetben igen változatos szertartások, áldozatok, később az imádkozás, végre belső imádás eme cselekedetek legfőbbjei.

Ezek az ösztönök mozgatják, vezetik és emelik fel az embert. Az egyénnél egy vagy több ösztönnek uralma a többi felett meghatározza az egyén jellemét. Az egyiknél a gazdagság, a másiknál a hatalom, a harmadiknál az igazság vagy a hit vágya az uralkodó. Értékes lény az, akiben helyes rangfokozatban mindenik megvan, — az alsóbbrendűek a felsőbbrendűeknek alárendelve. Az alsóbbrendűek mindenkiben megvannak, mert mindenkinek elsősorban élnie kell. Az élet igazi értékei a legnemesebb, a legfinomabb és a legmagasabb ösztönök. A nevelés ezekért dolgozik.

3. Az érzelmek.

A vágnak két sorsa lehet: a) cselekedetté válik, b) nem válhat cselekedetté.

a) Hogy a vágy cselekedetté váljék, ahhoz elég az, hogy ne legyen akadály az útjában, vagy ha van, ez szűnjék meg. Erre a cselekedet bekövetkezik, és nyomában jön az öröm, az örvendezés vagy lelkenedés.

Az öröm tehát egy cselekedethez kapcsolódó kellemes érzés. Lehet nemleges, negatív, vagy tényleges, pozitív. Negatív akkor, ha valamely hiány óhajtott megszűnéséhez kapcsolódik. Ilyen például az egészség helyreállása felett érzett öröm, a pihenés élvezete a fáradság után, az éhség jóleső csillapítása. Pozitív, ha nincs szó hiány megszűnéséről, hanem valami kellemes többlethez jutottunk. Ilyen a tudás, a művészetek élvezete, a siker, a jó bizonyítvány okozta öröm, az a kellemes érzés, mely eltölt akkor, amikor valami finom gyümölcsöt fogyasztottunk el, bár nem voltunk éhesek.

Az öröm foka azzal az erőttöbblettel arányos, mely a cselekedet véghezvitele után fennmarad. Ha nincs erőttöbblet, nincs öröm sem, vagy csak nagyon csekély öröm van. A nagy erőmegtakarítás nagy örömmel jár.

Az öröm lényeges hatása a cselekvés továbbfolytatására való inger. Az örömet ugyanis ösztönszerűen igyekszünk megtartani és fokozni. A gyermek a kedvvel hallgatott történet elhangzása után azt mondja: még.

Az öröm élettani hatásai: a vérkeringés elevevése az egész szervezetben, de különösen a fejben, a szemek ki-gyulladás, pirosság, lélekezési inger, ami az egész testi és lelki szervezetnek hasznára van, továbbá mozgási kedv és a mozdulatok terjedelmessége.

b) Ha az akadály fennáll, akkor a vágy nem szűnik meg, sőt esetleg erősödik. Az is lehet, hogy csak lappangó állapotban marad fenn és várja a megvalósulás pillanatát. Ebben az esetben olyan szerepet játszik, mint egy összezorított rugó: feszít, sűrű jelét adja rejtett létezésének és különös hatásokat vált ki. Lappangása annyira rejtett is lehet, hogy a figyelő, sőt esetleg maga az alany sem veszi észre létezését és a jelentkező hatásokat nem tudja okaikra visszavezetni. A teljesedésében megakasztott vágy a következő kellemetlen érzéseket váltja ki:

a) A bosszúság. Bosszúság akkor keletkezik, ha vágyunk teljesedését valamely tényleges vagy látszólagos akarat akadályozza meg. Erőátalakulás történik. A vágy kielégítésére szolgáló és az akadály által megállított egész

mozgósított erő a bosszúság képében jelenik meg. Lehetetlen fel nem ismerni az egyiket a másokban.

β) Az aggodalom. Az aggodalom a vágy teljesedésének olynemű akadályoztatása révén keletkezik, mely ellen semmit sem tudunk tenni. Nincs mit tennünk, mert az akadály elhárítása felülmulja erőnket. Remény sincs a veszedelem elkerülésére. Az anya kívánja gyermeke gyógyulását, de ez nem következik be. Tehetetlenül áll a beteg ágya mellett.

γ) A szomorúság. A szomorúság a legkérlelhetetlenebbül elnyomott vágy eredménye. Az egyén nem csupán a cselekvésben, de magában a vágyban, annak további életében, lélekbeli megvalósításában is gátolva van. A szomorú ember remélni sem tud. A remény is megszűnik a lehetlenség nyilvánvaló gondolata révén. Az a szörnyű érzés nehezedik rá, hogy nincs új kezdet, minden megszűnt, végleg befejeződött.

δ) A zavar. A vágy elnyomásából gyakran az egyénre és a környezetre nézve érthetetlen viselkedések támadnak: makacsság, indulatosság, kedélybeli átalakulások. Ha az egyén gyenge szervezetű, az elnyomott vágyak beteges állapotot is idézhetnek elő. Az az erős vágy, hogy hibát, bűnt ne kövessünk el, nyugtalanságra, félelemre, majd rémüldözésre vezet. A mélyen vallásos, de gyenge szervezetű egyének attól való félelmükben, hogy szentségtörést követnek el, beteges rémüldözésbe esnek.

ε) A vágy átalakulása. Az elnyomott vágy gyakran más, alig felismerhető alakban tör felszínre. Az első vágyat senki sem veszi észre, a létezését talán nem is sejti, csak az átalakult vágy jelentkezik. Így a becsvágy, az emberek irányításának, a mások felett való uralkodásnak vágya, ha másképp nem érvényesülhet, jótékonykodás alakjában tör felszínre. Ebben az esetben a jótékonyosság lényege, a szívjóság, az emberszeretet alig érvényesül, hanem a jótékonykodót az a leküzdhetetlen vágy vezeti, hogy sok embert hatalma alatt tartson. Van barátság, szeretet, emberiség fitogtatása is, mely nem más, mint ebbe az alakba öltözött hatalmi vágy. Az egyén azért édesgeti magához az embe-

reket, hogy érezze, lássa és láttassa, hogy embertársainak sorsa az ő kezében van.

§) Az álmodozás. A vágy elnyomásának vannak távolabbi és messzebbre kiható következményei is. Az egyén képzeletben látja, sőt gondolatban éli azt az életet, melyre vágyódik, de amelyet nem valósíthat meg. Sok ember számára a regény, a színmű, a művészetben bemutatott életjelenetek vagy embertársainak élete életszemléletté, életmóddá válik, ha az elnyomott vágyainak megfelel. Ha azonban azoknak ellentmond, nem ragadja meg őket.

Minden arra mutat, hogy a visszaszorított vágyak nem tűnnek el egészen, hanem valamilyen módon szerepet játszanak az egyén lelkében. Még akkor sem nyugszanak, hanem tovább élnek, fejlődnek és kapcsolatokba lépnek, ha sikerül a tudat alá sülyeszteni őket. A jellem nemcsak örökségünk, vérmérsékletünk, szervezetünk, gondolkodásunk, felvett szokásaink és nevelési szerzeményünk összessége, hanem nagy, még pedig igen nagy mértékben visszaszorított vágyaink érvényesülése is. Ezek között a vágyak között vannak olyanok is, melyeket magunk sem ismerünk. Nem ismerhettük meg, mert korán elnyomták a körülmények, a szülők, a nevelők, a józan meggondolás, a vallás, az erkölcs parancsa, a szép vagy a jó érzése stb. Egyik-másik belopódzott ábrándjaink közé, de a többi még erre is gyöngye volt. Ha az emberek lelke mélyére nézhetnénk, rengeteg ilyen száműzött vágyra akadnánk. Talán több ilyen van ott, mint amennyi megmaradt a lélek számon tartható tényezőjének. S ott, a tudat sötét peremén, annyira tudattalanokká lettek, hogy ha néha egy pillanatra el is árulják magukat, még abban a pillanatban eltűnnek a legfigyelmesebb kutató szem elől is. A nevelőnek ezzel a ténnyel is számolnia kell.

4. Az indulatok.

Az indulat hirtelen kitörő, nagy erejű, jelentékeny értelmi és szervezeti zavarokkal járó érzelem, mely abban a pillanatban jelentkezik, amikor az előidéző ok fellép. Az

érzelem sokáig, napokon át, esetleg még tovább is tarthat. Az indulat nem, ez gyors lefolyású.

Az indulat mindig a lélek nyugalmi állapotának, egyensúlyának hirtelen megtöréséből jön létre. Megjelenik egy tény, támadás, találkozás, bukás; gyász vagy siker híre és ez minket váratlanul ér. Mi egy bizonyos körülményhez alkalmazkodtunk, ennek megfelelő testi és lelki állapotban vagyunk s nem számítunk semmi ellenkezőnek a bekövetkezésére. Valami mégis bekövetkezik, s erre az egyensúly megbillen. Mi természetesen erőlködünk, hogy az új helyzethez alkalmazkodjunk. Mindent megteszünk, hogy a bajt elhárítsuk. Ha az erőfeszítés eredményre vezet, akkor az indulat kitörését elkerüljük, vagy legalább a lefolyását megakasztjuk. Ha pedig az erőfeszítés sikertelen marad, akkor kitör az indulat. Az indulat izgalmában az egész lelki és testi szervezet részes.

A nevelőnek a következő főbb indulatokkal kell számolnia: a harag, a félelem, a féltékenység és a hazugság.

a) *A harag.*

A harag olyan vágyból származó indulat, melynek valóban vagy látszólag ellentmondanak vagy ellentállnak. A gyermek nyúl valami után. Eltesszük előle, — kitör a haragja. A gyermek nem engedelmeskedik, — a szülő haragra lobban. A kocsis megharagszik a makacskodó lóra. Haragra gerjedünk, mert nem tudunk kinyitni egy dobozt. Egy dolog szembeötlő ezekben az esetekben: az akaratunknak ellentálló makacsság izgat.

A harag az önfenntartás ösztönének támadó alakja. Megtámadjuk azt, aki bennünket sért vagy nekünk kellemetlenkedik. Önzésünkben van a gyökere. Lázongunk ama ember, dolog vagy esemény ellen, mely minket megaláz vagy fenyeget.

A haragra való hajlam mindenegyres emberben megvan. Bár kétségtelen, hogy egyesek előbb és erőteljesebben lobbannak haragra, mint mások. Ez a megállapítás vérmérsékleti, szervezeti és pontosan nem tisztázható idegi okokra

vezethető vissza. A fiatalokban az új és fejlődő folyamatok, mint a hiúság, az erő és gyöngeség váltakozása a körülmények szerint, bőséges táplálékot nyújtanak a haragnak.

A harag forrása, kiindulási pontja egy élénk vágy, mely a megvalósulás felé halad. Már kinyújtottuk a kezünket egy tárgy után, már kértünk valamit, már rendelkezünk, vagy már mozgásba jöttünk, hogy a vágyat kielégítsük, — s ebben a pillanatban előáll az akadály, egy másik akarat, ez ránk erőszakolja magát és ellentáll. Ez az akadály rendszerint emberi akarat. Ha pedig más durva akarat áll ellent, mi annak is emberi erőt tulajdonítunk: a ló nem *akarja* húzni a kocsit, a kulcs nem *akar* a zárban megfordulni. Amikor a tényt szavakba foglaljuk, még abban az esetben is az *akar* szót használjuk, ha nem emberről van szó (Mélinand). Az ellenállás következtében a mozgósított erő nem érvényesülhet, tehát belsőleg használódik fel. A felszabadulás pedig gyorsító hatású. A szív működés, a vérkeringés, a lélekzés, az emésztés, minden élénkül. A harag kitörésének minden felétele megvan. A vágy folyton jelen van, de új alakban, a harag alakjában. A vágy átalakult haraggá.

Vannak esetek, amikor a harag nem ilyen szemmel láthatólag születik a vágyból. Ilyen a hirtelen megtámadtatás esete. Ha figyelmesebben megvizsgáljuk, ebben az esetben is kitűnik a vágy szerepe. A megtámadtatás azt a hirtelen vágyat támasztja bennünk, hogy megvédjük magunkat, hogy viszont ártsunk, s ha ez nem sikerül, ha ellentállásra, a mienknél nagyobb erőre akadunk, a vágy haraggá lesz. Így vagyunk akkor is, ha a haragot alkalmatlan egyén jelenléte váltja ki. Kívánjuk, hogy ne legyen jelen, hogy távozzék. S mivel ezt a vágyat el kell nyomnunk, haraggá változik.

A harag az alany természete szerint kétféle lehet: az erősek haragja és a gyengék haragja.

Az erősek haragját így jellemezhetnők: visszaesés a polgáriasságban. Ezt a haragos állapotot az alacsony színvonal jellemzi. Durva nyelv, amilyent az ember higgadt

állapotban nem használ. Túlzott, esetlen és izléstelen mozgékonyság. A verekedésig fokozódó taglejtések. Eltorzult arc. A tudatban elemezhetetlenül zavaros, az önellenőrzés alól kisiklott állapot, mely annyira mehet, hogy az egyén nem számol a következményekkel. A haragban ez a három fokozat állapítható meg: 1. Roham, erős kitörés, a dühöségtől való elvakultság, üvöltözés, — tiszta állati formája a haragnak. 2. Tettetett támadás, kiabálással, sértegetéssel az ellenfél megfélemlítésére, meghunyászkodtatására vagy megfutamítására irányuló törekvés, továbbá durva öröm abban, hogy sikerül érzelmeiben megsérteni, szenvedést okozni, gyötörni és kínozni azt, aki ellen a harag irányul. 3. A bosszúállás, amikor a haragvó hidegvérrel, az értelem minden leleményességét segítségül hívja, hogy alkalmas pillanatban mérgezett nyilat ellenfelére kilője, — de közben ura idegeinek, nem nyilatkozik és kitörésekkel nem árt jó hírének.

A gyengék haragjának szembeszökő jele az ellentmondás és az ellenállás: a dac. Nincs erejük a bosszúra és ezért tagadó érzelmeket nyilvánítanak, durcáskodnak, macakskodnak.

A dac hosszabb ideig, az alany hajlama vagy az ok jelentősége szerint órákon, napokon, esetleg heteken át tartó haragos állapot az illető belső vágya ellenére. Kedve volna elmenni, — de azért is marad. Szeretne jobbra menni — s mégis balra megy. Kezet kellene nyújtania, de nem bírja megtenni. Az egyén az ellenkezés szellemének hatalmában van. Még akkor is ellenkezik, ha az ő nézetét akarjuk megerősíteni. Sokszor éppen ezzel akar értesíteni arról, hogy neheztel.

A haragnak ez a különös alakja elég korán és sűrűn jelentkezik a gyermekeknél. Oka az ellenkező irányú vágy. Elismerést, dicséretet, bókot várt s nem kapta meg. Kellemtlen igazságot mondtunk neki. Az irigység is szerepet játszhat benne. A féltékeny szemmel nézett vetélytárs fölébe került. A dacnak kettős célja van: 1. a bosszúállás, 2. felkészülés a védekezésre, a lefegyverzésre. A bosszúállás abban nyilvánul, hogy meg akarja alázni azt, aki őt

megbántotta. Szavaival, tetteivel kimutatja, hogy az illető közömbös előtte, az érzelmei hidegen hagyják, az ítélete nem fontos neki, ajándékai alkalmatlanok, figyelmességei terhére vannak. A dacban tehát tettetés, képmutatás van. A dacoskodó azt a látszatot akarja kelteni, hogy örül, hogy szenvedést okozhat, és ezért nem viszonzozza szeretetünket. A védekezés szándéka ebben a gondolatmenetben jut kifejezésre: „Visszautasítottad azt, amit kértem? — Tudd meg, hogy nem is kell. — Ha felajánlod, visszautasítom”. A dacos gyermek így beszél magában, sőt néha hangosan is. Másszóval, tiltakozik az ellen, hogy dolga legyen velünk. Ne legyen többé módunkban fájdalmat okozni neki. Nem segítettünk neki? — nem is akarja, hogy segítsünk. Megdorgáltuk? — szidjatok, nem törődöm vele.

A harag különböző módokon fejeződhet be. Először feloldódhat. Az erős kitörés után nyugalom, majd megkönnyebbülés áll be. Máskor átalakul haragtartássá, gyűlöletté. A két első várakozó, a gyűlölet pedig visszatérő természetű. Ha az önuralom elég erős az akarat elleni harcra és nem engedi kitörni, a harag eloszlik. Az is megtörténik, hogy nem oszlik el, hanem várakozó haragtartásba megy át. Ez kevésbé kedvező kimenetel ugyan, de mégis nyereség, mert a kitörést sikerült elhalasztani. Később már mások lesznek a körülmények, kedvezőbb szervezeti állapotban leszünk, és a harag oka nem lesz oly ingerlő.

A harag változatai: a méltatlankodás és az ellenszenv.

A méltatlankodás erkölcsi jellegű harag, melyet egy ellenünk irányuló, de általában véve is igazságtalan cselekedet vált ki. Nemes haragnak is szoktuk nevezni.

Az ellenszenv haragra való hajlam egy bizonyos egyén jelenlétében. Az egyén jelenléte az ellenszenvet érzőt izgatja.

b) *A félelem.*

A félelem az önfenntartási ösztön védekező alakja. Lehet lehangoltság, melyet valamely rossz bekövetkezésének várása idéz elő, vagy lehet igyekezet arra, hogy kivonjuk magunkat egy olyan váratlanul bekövetkezett rossznak

következményei alól, melyhez nem alkalmazkodtunk idejében. A félelem tehát fékez, okosságot sugall, körültekintésre készítet és ebben az értelemben az életbölcse ség kezdete. A félelmet előidéz ő körülmények különböző természetűek és nem vezethetők vissza egyazon gondolatra.

A legősbibb és legtermészetesebb oka a félelemnek a halál fenyegetése. Egykor erre vezettek vissza minden félelmet. Életünk és testi épségünk minden fenyegetése félelmet vált ki. Ez híven visszatükrözi az önfenntartási ösztön szerepét a félelemben.

Minden ismeretlen, bizonytalan, furcsa vagy egyszerűen rendkívüli félelmet vált ki még akkor is, ha nem rejt magában életveszélyt. Az árnyak, a rémek, a kísértetek, mint rendkívüli dolgok, mindig a félelmes szerepét játszották az ember életében. A nap-, a holdfogyatkozás, egy üstökös megjelenése, egy meteorhullás gyakran feldúlta az emberiség nyugal mát, vagy legalábbis meghatottságot váltott ki, aminek szintén a félelem az alapeleme. A gyermek mindentől fél, amit nem ismer. Az álarc felizgatja őt, hiába magyarázzuk neki, hogy mi az. A nyomorék látása megrendíti őt, mert szokatlan dolog. A csillagos ég, a szabad természet nagy csendje, az iskola a növendékek nagy tömegével, ismeretlen nevel őivel a lelke mélyéig megrendíti. Ez a megrendülés is félelmi jellegű.

Az éjszaka, a sötétség mindenkire nézve sokáig, talán egész életén át félelmetesen hat. A gyermek lelkében minden sötétség visszahatást vált ki. Nem éppen az ismeretlen rémíti őt, hanem a látás hiánya. Szenved, ha sötét szobába kell lépnie, még akkor is, ha szemeláttára átkutatják, és biztosan tudja, hogy semmi sem rejtőzik benne, és minden úgy van, mint nappal.

A fájdalom, legyen akár testi, akár lelki, sőt már annak várása is félelmet vált ki. A műtét, a foghúzás, a verés várása félelmet idéz elő. Ugyanígy bármilyen sorscsapás sejtelve is.

Végre mindennemű meglepetés, még ha nem is sejtet fájdalmat, sőt ha nem is kellemetlen, félelmi jellegű szorongást vált ki. A gyermekek elrejtőznek, keresik egymást

és közben hirtelen előugranak és rémüldöznek. A színházban a néző megretten a pisztolylövéstől, bár látta az előkészületeket és meg van győződve biztonságáról. Félünk a vihartól, bár nem fenyeget a halál veszedelme. Még a kellemes esemény bekövetkezése is vált ki félelmet. Maga a pusztaság várása is aggodalmas. A gyermek remeg a dicséret várása közben.

A félelem előidézésében nagy szerepe van a képzeletnek. Ha a képzelet nem játszik közbe, nincs is nagy félelem. Aki a baj képét jobban kiszínezi, az jobban fél. A sötétség is azért félelmes a gyermek szemében, mert képzelete rémitő alakokkal népesíti be. A képzelet — Pascal szerint — a hamisítás mestere, amellyel szemben még a legnagyobb bölcselőnek is nehéz védekeznie. Az értelem és a valóságérzet fejlődésével a képzelet szerepe a félelem előidézésében veszít jelentőségéből, és egyre jobban előtérbe nyomul a tapasztalat.

A félelem lényege tehát igyekezet a veszedelem elől való menekülésre. Ha nincs akadály a menekülés útjában, a lefolyás szabályszerű. A veszély jelentkezik: futunk, menekülünk a nyugalomhoz. Ha a féltő menekülhet, nincs idő az indulat kifejlődésére. Minél lehetetlenebbnek látszik a menekülés, annál erőteljesebb az indulat. A menekülés vágya oly természetes kísérője a félelemnek, mint a bánat, a támadás vágya a haragnak.

A félelem legjellegzetesebb testi tünete a reszketés. Reszketnek a lábszárok, a kéz, az ujjak, és remeg az egész test. Néha azonban a testi tünetek csak a cselekedetek pontosságának megszűnésében nyilvánulnak. Tény az, hogy a félelemben nincs biztos mozgás. További tünete a vérkeringési zavarok. A vér elhagyja a bőrt és a végtagokat és a központ felé nyomul. Ennek következménye: a gyors szívverés és a lihegő lélekzetvétel. A lelki állapot is zavaros lesz. Az emlékezet elhomályosul, a gondolkodás határozatlan, és az ítélőképesség tehetetlen. Az egyén a reflexeinek van kiszolgáltatva.

c) *A félénkség.*

A félénkség lélektanához mindnyájan tudnánk adatokat szolgáltatni saját gyermekkorunk szomorú tapasztalatai alapján. Ki ne vesztette volna el a biztosságát a félénkség következtében?!

A félénk zavaros belső állapotot érez, melyből három elem ütközik ki. Az első a nagyfokú, kínos, szinte a szenvedéssel határos kényelmetlenség. Ez néha annyira elviselhetetlenné válik, hogy kedvezőtlen jellembeli módosulásokra vezet. A második az értelmi zavar állapota. A félénk nem lát tisztán, megfigyelései értelmetlenek, és eszméi homályosak. A szó teljes értelmében köd borítja szellemét. A legzavarosabb ostobaságokat mondja és ahhoz ragaszkodik, amit el kellene hallgatnia. A harmadik az az egyszerű, de erős vágy, hogy ne legyen félénk. A félénk ismeri gyöngeségét, szenved miatta és igyekszik magán erőt venni, — de hiába. Zavaros szellemében csak az az egy kérdés áll tisztán, hogy miként menekülhetne kínos helyzetéből. Menekülni és elrejtőzni!

A félénkséget két jellemvonás táplálja: 1. a hiúság, 2. az önbizalom hiánya. A félénk ritkán közép-szerű. A félénknek megértésre van szüksége, de félreismerik őt, a megértést megtagadják tőle, sőt törekvésében megakadályozzák. Érvényesülést keres, de fél, hogy nem ér sikert gyakorlatlansága és a magában való bizalom hiánya miatt. Nyugodtabb tudna lenni, ha nem hevítené az a vágy, hogy magához méltó sikert érjen el. Figyeli magát, ezzel megszerzi szelleme és érzelmei finomságát és erkölcsi büszkeségét, de nem bízik erejében. Gyöngeségének érzése megzavarja, esztét veszi, magából kiforgatja: megkötözi a kezét és lábát és megbénítja a nyelvét. Visszaemlékszik néhány balsikerére, fellépésének csődjére, — s ez letöri önbizalmát.

Általában a hiúság és az önbizalom hiányának összehatalálkozása okozza a félénkséget, — de azért ne általánosítsunk. Nem mindenki hiú, aki félénk. Vannak ideggyöngesség következtében félénk gyermekek is. Az ilyen félénkség az idegesek szomorú öröksége, — de a gyöngéd, finom

és érzelmes idegeseké. A sikertelenség néhány kellemetlen tapasztalata, vagy a kényes természetüknek nem megfelelő bánásmód kizökkentette őket nyugalmaikból. Az ilyeneknél hiányzik a feltűnési vágy.

Az előbbi két indulatot emberek és dolgok egyaránt kiválthatják. Haragudhatunk és félhetünk emberek miatt is, meg dolgok miatt is. A félénkség azonban csak ember, még pedig több ember jelenlétében jelentkezik. A félénk az emberek jelenlétével nem tud szembenézni. Az emberi környezet fosztja meg őt természetes nyugalmatól. A félénkség társas indulat.

Az sem elég, hogy az emberek csupán jelen legyenek. Kell, hogy a félénk emberre irányítsák figyelmüket. Ez a ráirányított figyelem váltja ki a félénkséget. A legfélénkebb ember teljes nyugalommal bemegy egy gyülekezetbe, nézőkkel teli színházba, ha nyugodt a felől, hogy nem törődnek vele. De mihelyt valaki ráirányítja figyelmét, már kizökken nyugalmaiból, és megszállja az indulat. A félénkség az iskolában is akkor keríti hatalmába az arra hajlamos gyermeket, amikor a nevelő vagy társainak figyelme ráterelődik.

A félénk egyén az ismerős környezetben elég jól mozog. Az indulat ismeretlen vagy kevésbé ismerős egyének társaságában tör ki rajta. Belépés ismeretlen emberekkel telt terembe, megérkezés új környezetbe, igen kinos alkalom a félénk egyénre nézve. Még a kevésbé félénk egyén is elveszti a lába alól a talajt más társadalmi állású emberek környezetében. A nemi különbség is félénkséget keltő ok. A fiúk a lányok között, a lányok pedig a fiúk között félénkebbek.

A természetté vált félénkség súlyos lelki bajok előidézője lehet. Először zárkózottságra, majd a magány keresésére vezethet. A félénk mindig újabb társaságot keres, míg végre valamennyit kerüli. Majd folytatólag: minél inkább egyedül él, annál félénkebb lesz. Végső következeiben dacossá lesz. A félénk dacol másokkal és dacol örmagával. A másik veszedelmes járuléka a tettetés, a képmutatás kifejlődése. A félénk szégyenli indulatát és rejte-

geti. Rászokik arra, hogy nem viseli igazi arculatát, hanem gúnyos, kihívó és szemtelen modort ölt fel. Tényleg ilyenek tartjuk őt, pedig ez csak álarc, és a valóság az, hogy félénk.

d) *A hazugság.*

A hazugság az igazsággal való szembehelyezkedés indulata. A hazugság származhat félelemből, hősködésből, önzésből, képzelődésből, beteges hajlamból és társas érvényesülési törekvésből.

Az emberektől való félelem a hazugságban nagy szerepet játszik. A tiltott dolgoknak főképp a fiatalságra rendkívüli vonzóerejük van. S a büntetéstől való félelem védekezésre, gyakran hamis védekezésre készteti. Ha a félelemnek enged, megfosztja önmagát személyiségétől, mert nem mer az lenni, ami. Dante helyesen rajzolja a hazugokat arc nélküli embereknek.

A hősködésből származó hazugságok nem rosszindulatúak. A hősködő nem akar félrevezetni, még csak áltatni sem. Szórakoztatni, nevetetni akar s tudatában van annak, hogy úgy sem hisszük el azt, amit mond. Légföljebb valami bajból akar kimenekülni.

Az iskolai hazugságok legnagyobb része önző hazugság. Korunk kényeztető szelleme fokozza az ifjúságnak azt a vágyát, hogy szabaduljon mindentől, ami terhes és kellemetlen. Az ifjúságon túlságosan erőt vett az élet megkönnyítésére irányuló vágy. Ezzel magyarázható a sugásnak, a dolgozatcsempészésnek és a kész fordítások használatának nagyon elterjedt hazugsága is.

Az eleven képzelőerőből származó hazugságoknak oka az, hogy a gyermek könnyen összekeveri a valóságot a képzelet és az álmódosítások anyagával. Addig foglalkozik az utóbbival, míg valóságnak veszi. A gyermek beszéde hangos gondolkodás, képzetköre anyagának közlése. Hozzájárul ehhez az ellenőrző képzetek csekély volta, erős befolyásolhatóság és a mesélésre való nagy hajlam.

A képzeleti hazugság beteges hazudozássá fajul, ha idejében és a kellő módon nem küzdünk ellene. A hazu-

dozó már nem is tud különbséget tenni a külső és a belső világ anyaga között, sőt végre már maga sem tudja, hogy mikor mond igazat és mikor hazudik. Nemcsak másokat vezet félre, hanem magát is ámtja.

A társas érvényesülési törekvésekből származó hazugságok a társas érzés fejlődésének következményei. Az ifjú azt akarja, hogy tartsanak róla valamit, meg hogy környezetét elbűvölje, s ezért dicsekszik, kérkedik, fitogtatja képességeit, elrejt, hamisít, tagad olyasmit, ami másoknak az ő lekicsinylésére vagy kigúnyolására adna alkalmat. A serdülőkor beálltával fordul ez elő, amikor az ifjút elfogja a nevetségestől való félelem és ez nagyon nyugtalanítja lelkét. Ide tartoznak a nagyítások, túlzások és ferdítések is, melyekkel az ifjú rendszerint a maga gyengeségeiről akarja elterelni a figyelmet.

5. A szenvedélyek.

A szenvedély hosszú ideig tartó és nagyerejű, mondhatnók szokásunkká vált vágy. Úgy jön létre, hogy bizonyos irányú vágyak gyakori fellépése folytán készség támad bennünk azok ápolására, és így állandósulnak. Ez az értelmezés világossá teszi azt, hogy minden vágyunk szenvedéllyé fokozódhat.

A szenvedély túlzott sajátosságainak kifejlődésében a következő tényezők működnek közre:

Szerepe van mindenekelőtt az öröklött hajlamnak. A vágy már nagy erővel élt az ősökben, a szülőkben, a nagyszülőkben stb. De óvatossá kell lennünk. Az öröklés nagyon rejtett befolyásoltság. Magát aényt is nehéz megállapítani, de még nehezebb kikutatni azt, hogy a hatása meddig nyúlik vissza. Egy bizonyos, hogy közrejátszik.

A második fontos tényező a kezdő hajlam ereje. A szenvedély kezdetén rendszerint van egy felejthetetlen pillanat, oly élénk öröm, oly erős csodálat, olyan elbűvölés, — vagy ellenkezőleg, olyan lehangoaltság, ellenszenv, utálat, melynek hatása alól az egyén soha többé nem bír szabadulni. A vágy létrejön és növekszik, mert az a felejthetetlen pillanatot máskor is szeretné átélni.

A harmadik tényező a szokás. A szenvedély nem szokás, de van benne valami megszokásszerű. Az előidéző ok folyton hat. A jólét a gyakorlás révén, a kapzsiság a pénz gyűjtése, gyakori nézése, a gyűlölet az egyén sűrű látása révén lesz szenvedéllyé.

A vágy erősödését előidéző utolsó ok az erőfeszítés. Minél több gondot okoz egy születő szenvedély kielégítése, annál jobban izgat. A növekvő akadályok, ha nem mutatkoznak eleve leküzdhetetleneknek, még tovább ingerelnek. A növekedő akadályok fokozatos leküzdése révén lesz az ember egy nagy eszme, a hit, a tudomány, az önfegyelmelés, az akaraterő stb. hőségé.

A szenvedély lényeges eleme a rögeszme. A szenvedélyes megszállott. Ribot szerint a szenvedély ugyanaz az érzelmi világban, mint a figyelem az értelem birodalmában, vagyis az egyensúly megtörése a hajlandóságok között az egyik javára, és ez magához ragad minden hatalmat, mely a lélekben az érzelemből, szeretetből vagy gyűlöletből van. A gondolatokat és az érzelmeket nagy sietséggel az egyik oldalra gyűjti. Figyelmi tünetény, de nincs meg benne ennek minden sajátja. Az értelmi figyelem lehet szándékos is, vagyis szabadon irányulhat egymásután különböző dolgokra vagy a dolgok különböző elemeire és szempontjaira. Ennek következése a jó megismerés lehetősége. A szenvedély meghatározott és korlátolt, nem mozoghat egyik tárgyról a másikra, hanem végzetesen odakötte időz egy tárgyon. Ez az odakötöttség oly erős, hogy nem lehet ellene tenni. A szenvedély teljesen lefoglalja a tudatot és más, főképp értelmi elemet nem enged ott megtelepedni. A szenvedélyes megszállottként viteti magát tárgya által. Csak erről az egyről akar tudni, erről az egyről beszél, csak ez foglalkoztatja, és csak azok szavainak szentel figyelmet, akik erről nyilatkoznak. A nyelv eme kifejezései is mutatják ezt: esztelen harag, vak düh, elvakult gyűlölet stb. Ezt maga a szenvedélyes is megállapítja és tudja.

A szenvedélyhez rendszerint erős álmódzás kapcsolódik. Ez az álmódzás a szeretet tárgyát szebbé, a gyűlölet tárgyát pedig csúnyábbá teszi. A szenvedélyes tehát szen-

vedélye tárgyát másnak látja, mint mi. És nem tudjuk megérteni, hogy mi csodálni valót lát szeretete és mi kivetni valót gyűlölete tárgyában. Pedig mintha neki volna igaza. A szenvedélyes csak egy dolognak, szenvedélye tárgyának él. Ezt az egyet nézi, tehát jobban megnézi, jobban látja, mint mi, a mással is elfoglaltak, a szórakozottak. Ő lát jól, aki szeret, nem pedig mi, a közömbösek. Ő jól megnézi, tehát nem lehet elfogult, — mi vagyunk elfogultak, a lelki-leg távolállók, a hidegek. A szenvedélyben van tisztánlátás, nem a közönyben. Az anya látja és csak ő látja igazán gyermeke kedvességét, szépségét és okosságát.

Nincs semmi hatalmasabb, de nincs semmi veszedelmesebb az emberben, mint a szenvedély. Értéke a neki adott iránytól függ.

Nincs hatalmasabb, mert minden erőt hiánytalanul egy pontra gyűjt össze. Ellenállhatatlan ösztönzést ad. Egy feladat tökéletes megoldásának csak két módja lehet: a meggondolt és a szenvedélyes. A meggondolás, a módszeres eljárás útján érjük el, hogy jól, helyesen cselekedjünk. A módszeres munka biztosan vezet a tökéletességre, — de hosszú úton. A szenvedély nagy feszültség, mely a magasságot egyetlen lendülettel éri el. Nincs nagy tett — mondja Pascal — szenvedély nélkül. Az ember csupán a szenvedélyben múlhatja felül önmagát.

Veszedelmes a szenvedély álmódzó jellege miatt. Az élet sokat veszthet az ábrándok kergetése által. Az ábrándozásban nincs akaratunk, nem vagyunk a magunk urai. Szabadjára eresztett erő hányt-vetett játékaival vagyunk, — s ki tudja, hol kötünk ki!

Mindebből következik, hogy a szenvedélyeket nem lehet egyetemesen megítélni. Éppen olyan tévedés valamennyit kárhozatni, mint valamennyit helyeselni. Vannak szenvedélyek, melyek mindent felforgatnak, melyek katasztrófát idéznek elő, — mások ismét jövő csodákat művelnek. Megkülönböztetést kell tenni, kell válogatni. S azt sem szabad felejtenuk, hogy az ember mindennel vissza tud élni.

A fiatalság különösen érzi magában a szenvedélyek

forrását. Szerencsés az az ifjú, aki hasznára tudja azokat fordítani. Nem ismer akadályt az, akit a szenvedélyek hevítenek. Mindaz, amit a szenvedélyek oltanak az emberbe, hatalmas rúgója lehet az akaratnak és felbecsülhetetlen forrása az erénynek. Az élénk és érzékeny természetű gyermekek — mondja Fénelon — nagy eltévelyedésekre hajlamosak: a szenvedély viszi őket; de nagy segélyforrásaik vannak és gyakran messziről jönnek vissza; a nevelés ezekben rejtett mag, mely nő és gyümölcsöket érlel.

6. Az értelem és az érzelmek kapcsolata.

Az érzelem igen elemi lelki jelenség. Az emberrel vele születik. A gyermeknek már vannak érzelmi megnyilvánulásai, mielőtt egy tárgyat tapintani, megfigyelni vagy két képet társítani tudna. Anyja ölelése megnyugtató érzést vált ki belőle, viszont az időhöz kötött táplálkozás késése, az éhség, a szomjúság, a hideg, a meleg, a bántó érintés, a szokatlan zaj, kellemetlen érzelmi megnyilvánulásokra készíteti. Hamar jelentkeznek az egyszerűbb érzelmi megnyilvánulások is, mint a harag, a félelem, az irigység, a rokonság az ellenszenv.

Ezek az általában élettani körülményekhez kötött érzelmek alacsonyabb értelmi körben mozognak és rendszerint fordított viszonyban vannak értelmünk fejlődésével. Szinte ellentét áll fönn köztük. Az egyén érző élete megmarad az elemi érzelmeknél, s legfeljebb ezek visszahatási foka erősödik, ha értelmi élete nem fejlődik. A gyengeelméjűek is érzik ezeket az érzelmeket, talán még erősebben is, mint más ember. A történelmi fejlődés is azt mutatja, hogy az ember értelmi előhaladása közben állandóan törekedett magát elemi ösztöneinek terhétől a lehető legjobban mentesíteni. Minden polgáriasodó nép arra neveli gyermekeit, hogy álljon ellen ezeknek a testi szükségleteknek és az azok nyomában járó kellemetlen érzéseket kellő időben csillapítsa le. Szorgalmazza, hogy fékezze és fegyelmezze étvágyát és álmát. Az ilyen egyéni sikereknek elsősorban a társas közösségre nézve vannak előnyei. A közös életre

nézve előnyösebb, ha a testi életnek eme követelményei szabályozva és korlátok közé szorítva vannak. De az egyénre nézve is hasznos. A gyomor jobban emészt, ha két étkezés között kissé megpihenhetett. Szerveink kimélése és gondozása nyomán kellemes érzések támadnak. Ama okok között, melyek szerepet játszanak abban, hogy az ember tovább él, mint a körébe vont állatok, a legfontosabbak egyikének látszik az életének fegyelmezése.

A túlzott egyéni érzelmek még akadályai is az egyén szellemi fejlődésének. Az életfenntartás követelődző szükségsei korlátozzák a belső életet, mert az ilyen érzelmektől lekötött egyén túlzottan a megélhetés kérdése szempontjából nézi az életet és annak nagyon kedvező értelemben kénytelen cselekedni. Idejét és képességeit gyomra szolgáltatába állítja. Nem eléggé független és nem is lát tisztán.

A túlzott életfenntartási szükség végre nagy anyagi teher. A kevésbé művelt emberek jobban megélhetnének keresetükből, ha nem lennének oly nagy örömet az evés kényszerűségében. A táplálkozásnak túlnagy fontosságot tulajdonítanak. Sokat esznek és isznak. Hányan roskadoznak ama anyagi gondok alatt, melyeket a gyomor túlzott szolgálata zúdit rájuk.

A bonyolultabb érzelmek, mint a társas, az eszmei ösztönök, a finomabb és nemesebb szenvedélyek az értelmi fejlődés egy bizonyos magasabb fokán jönnek létre, és a szellemi képességek művelésével párhuzamosan halad a fejlődésük. A megismerő szellem nemcsak értelmi gyarapodásra törekszik, hanem a vágyak és az érzelmek anyagául szívbeli értékeket, kincseket is keres. A gondolkodás helyességének, a gondolati tartalmak világosságának, érthetőségének és áttekinthetőségének átélését örömmérzelem, a sikertelen vagy ellentmondó értelmi tevékenységet pedig fájdalomérzelem kíséri. A gondolkodás belső beszélés, az érzelmek pedig ennek a beszédnek visszhangjai.

A gondolat szó különböző elemeket foglal magában. A leglényegesebb megkülönböztetés az, hogy vannak a szellemi központunk felé menő és eme központból kijövő gondolataink. Az elsőket kívülről kapjuk, vagyis magun-

kon kívül álló tényezőktől, a nevelőtől, bármely velünk beszélőtől, írótól, könyvekből stb. jut el hozzánk és az illető tekintélyének fedezete alatt bebocsátást kér. A központból jövő gondolatok bennünk teremnek és mint szülötteink keresik a velünk való közösséget. Akár külső, akár belső eredetű a gondolat, különböző mértékben lesz szellemünk alkotóelemévé.

A gondolatoknak egy igen nagy része, nagy tömege csupán átutazó vendég szellemünkben. Idegen és nem talál rokon fogadtatásra. Szellemünk nem veszi őket munkába. Csupán emlékezetünknek van velük dolga, — ez átveszi s aztán továbbadja őket. A legkülönbözőbb, a legellentétezebb, a legellentmondóbb gondolatok kerülnek így egymás mellé, — de nem lévén közösségük, hamar szétválnak. Szellemi restségünket használják fel arra, hogy szellemünkbe belopakodjanak. Ezeknek a gondolatoknak mi magunk urai vagyunk, rendelkezünk velük, sorakoztatjuk őket, értelmi gyakorlatokat is végeztethetünk velük, — de ők nem uraink nekünk, nincs hatalmuk felettünk. Erőtlenek velünk szemben. Szinte csak tartalom nélküli szók, melyek sehonnan sem tudnak életerőt kölcsönvenni.

A felszínen maradó, erő nélküli gondolatok súlytalan rétege alatt van egy másik gondolatréteg, mely a múlt érzelmektől táplálva ideiglenesen erőre kap. Amíg az érzelm táplálja, él és hatalma van felettünk, de amint az érzelm hajtóereje apad, a gondolat is erőtlenné válik. Például egy ifjú hanyagul kezdi meg az iskolai életet. Szüleinek és nevelőinek meggyőző szavai nem tudják őt jobb belátásra indítani s így a szorgalmát nem tudják kiváltani. Egyszerre csak észreveszi, hogy egyik jó barátja feltűnő szépen halad. Elfogja őt a szégyen érzése és ez egy perc alatt megteremti azt a helyesebb gondolkodást, melyet a nevelői igyekezet nem tudott kiváltani. Kérdés azonban, hogy a hirtelen fellángolásban lesz-e majd kitartás?

A gondolatoknak eme fajaitól — Payot I. gondolatmenetét követem — lényegesen különböznek azok a gondolatok, melyek a lelkünk mélyéig hatolnak, ott összegyülekeznek és lényünk alapérzéseivel, jellemünknek benső-

séges és állandó megnyilvánulásaiával szoros kapcsolatokba lépnek. Itt ezekbe az erőteljes szilárd lelkiállapotokba gyökeret bocsátanak, onnan táplálékot szívnak és belőle ösztönzést nyernek. A gondolat és az érzelem között oly szoros összefonódás jön létre, hogy nem is tudjuk többé megállapítani, vajjon a gondolat szívta-e magába az érzelmet, vagy pedig ez az utóbbi ragadta-e magához amaszt. A természetlen gondolat lendületet nyer, ösztönzést kap és erőt szív magába az érzelemből. Viszont, a határozatlanul gomolygó érzelem, ez az összefüggés nélküli laza halmaz, határozott jelleget és irányt nyer, fegyelmezett és megtöbbszörözött erejű árammá válik és a gondolat által kijelölt irányba tereli mindazt, ami vonzási körébe kerül. Az érzellemmel párosult és szinte érzelmmé vált gondolat így lesz igazi belső birtokunkká. Amíg csak gondolkodunk a nélkül, hogy éreznénk is, addig a gondolat nagyon életelen. Az még nem igaz, amit csupán gondolunk, hanem csak az, amit át is érzünk. Az válik igazán világossá. Az értelem elengedhetetlenül rá van utalva az érzelem hatásos támogatására. A szív teszi ékesszólóvá. A lelki élet eme titkának csodálatos megérzésére mutatnak ezek a régi szép mondások: *cor intelligens* (értelmes szív), *toto pectore cogitare* (teljes szívvel gondolkodni), *sapiens corde* (bölcs szívű).

Ennek a gondolatmenetnek értelmét akkor látjuk világosan, ha a bukástól való félelemből tanuló ifjúnak a kötelességteljesítésről való felfogását összehasonlítjuk egy olyanéval, aki átérzi diákpályájának fontosságát és művelődési vágyból és tudományszeretetből tanul.

Az érzelem tehát táplálja és hajtóerőt szolgáltat a gondolatnak, de nem szabad föléje kerekednie, nem lehet irányítója. Az irányítás az értelem szerepe. A maga rendeltetésén túl érvényesülő érzelem zavaró elemmé lesz, káros fordulatokat teremt és nem kívánatos megoldási módokat fogadtat el. Az igaznak paródiájára vezet, vagyis hamisít. Az észszerőtlen cselekedetek túlnyomó nagy részében az érzelem játszotta a főszerepet. Több szerencsétlenség származik az emberiségre a jó szívből — írja Széchenyi a

Világ-ban —, melynek ura rossz fő, mint a rossz szívből, melynek ura jó fő. Ribot Theodule francia lélekébűvár az érzelem közreműködése alatt történő gondolkodásnak ezt a nevet adta: az érzelem logikája.

A szeretet is, meg a gyűlölet is elfogulttá tesz, — ha tűrjük, hogy a gondolat fölé kerekedjék. Molière azt monddotta, hogy a szeretet mindent átalakít, és általa a legállandóbb hibák jeles tulajdonságokká lesznek. Az uralkodó érzelem kiúzi a szellemből mindazokat a tényeket, eszméket és érzelmeket, melyek neki ellentmondanak vagy tőle idegenek. Az érzelem közénk és a dolgok közé helyezkedik és megakadályoz abban, hogy úgy lássuk a dolgokat, amint vannak. Az előnyöket fogyatkozásokká és a fogyatkozásokat jó tulajdonságokká alakítja. Lényegesen megváltoztatja a világról való fogalmainkat. Kitorli emlékeztünkől mindazt, ami neki kellemetlen vagy ellentmondó természetű. A tettek értékelését elfogult részrehajlással hajtja végre. E miatt pályázunk azok rokonszenvére, akikről érdekeink függenek. A csalók nagy ráható ereje rokonszenves megjelenésükben, arckifejezésükben és beszédmódjukban rejlik. Viszont az ellenszenves egyén hiába tékozolja el magát szép cselekedetekben és értékes kezdeményezésekben, — nem ajándékozzuk meg őt bizalmunkkal. Lerontjuk cselekedeteinek értékét és gondolatait kárára ítéljük meg. Szóval, az észszerűség rovására érvényesülő érzelem az ítéletalkotásban rossz tanácsadó. Jól mondotta Descartes, ha el akarunk jutni az igazságra, a gondolat szabaduljon meg az érzelem uralmától.

A magyar nevelésnek különösen számot kell vetnie ezzel az igazsággal. Széchenyi az érzelmenek értelmünk felett való uralmát egyik legnagyobb hibáknak tartotta: „Szavak dagályától szédelő magyar” — mondotta. Egy hibánktól sem féltett annyira, mint ettől. Ime néhány kemény intelme: „Nemes érzelmekben sohasem maradt el a magyar, de vajmi sokszor hagyá magát érzelmei által elragadtatni, és amikor hibázott, valóban egyedül érzelmeinek fellángolása által hibázott”. „A magyar annyi nyomorúság dacára még mindig nem tudott okulni s nem tudta meg-

tanulni, mikor kell felhúzni a vitorlát, mikor kell vesztegelnie és mikor kell horgonyt vetni, hanem csak nekimegy nagy lelkesedéssel, mint a vak légy egy másiknak." „Számítson a magyar és meglátja, hogy rövid idő múlva jó számítással mód nélkül előre haladand, mint fog érzelmi komédiák eljátszása és lázító beszédek elszónoklása által nagy előrelépéseket tenni." Büszke volt arra, hogy maga erős tudott lenni ezzel a sok bajt okozó hibánkkal szemben. „Annyit mondhatok, hogy semmit sem tettem pillanatnyi felhevülés következtében; de minden lépteim, minden tetteim egy előre kiszámított, messzeható terv szüleményei. Vérem meggondolatlanul s kitűzött kötelességeimmel ellenkezőleg el nem ragadott" (Kelet népe). „A férfiúi ébredtségnek túlzásokban csapongania nem szabad, az sem kábulást, sem remegést nem ismer" (Világ).

A káros érvényesülést kereső érzelem gyakran értelmi alakba öltözik, s így szerepe még veszedelmesebb, mert éppen értelmi műveleteinkben keres érvényesülést. Útját állja annak, hogy egy értelmi műveletben meglássuk a jobb megoldást és hogy eljussunk a helyes megfejtésre. Irányítást ad arra, hogy valamit másképp ismerjünk meg, mint a gondolkodás egyenes útján. Egy kis időre visszavezeti az embert, a gyermeket épúgy, mint a felnőttet, az ötletszerűen cselekvőt épúgy, mint a gondolkodót, az egyszerű embert épúgy, mint a tudóst, a kezdetleges tudatlanságba, az őseMBER gyerekes magatartásába. „Titokzatos szellem" gyanánt bujkál az értelemben és mindenbe beleszól, — de nem tudjuk tettenérni.

Az ifjú, amikor az iskolai számadása nem sikerül, nem vet számot önmagával, nem vizsgálja meg előkészülése körülményeit, nem igyekszik keresni és megállapítani azt az okot, mely a számadást elbuktatta, hanem az érzelem fedezete alá menekül és azt mondja, hogy megijedt, hogy zavarba jött, hogy a tanári rosszakarat gáncsolta el. Ugyanígy az ifjú a mennyiségtani levezetés végére érve észreveszi, hogy nem értette azt meg, hogy nem látja tisztán a végső eredményt, nem keresi a gondolkodás egyenes útján a gondolatláncnak azt a szemét, melynél a megértés folya-

mát elejtette, hanem egyszerűen megállapítja, hogy a tétel milyen zavaros, vagy hogy ő milyen nehéz felfogású. A „titokzatos szellem” áldozata a tanár akkor, amikor a megértést nem tudta elérni és ennek okát elsősorban nem magyarázata hibáiban keresi, hanem egyszerűen az ifjúságnak tesz szemrehányást figyelmetlenségéért. Áldozatai vagyunk mindannyian, amikor benyomások után indulunk, amikor állítunk megokolás nélkül, amikor a látszatot valószínűságnak vesszük, amikor úgy rendezzük el a dolgokat, amint szeretnénk, hogy legyenek, s nem amint lenniük kell, amikor a véletlennek, titkos hatásnak tulajdonítjuk azt, ami kissé tüzetesebb vizsgálat után megfogható ok eredményének bizonyulna.

Az érzelmek tehát maradjanak háttérben ott, ahol az értelmet illeti a döntő szó. Az értelem irányítása szerint igazodó ember is szeretné, hogy kedve szerint menjenek a dolgok, de ez a vágya nem akadályozza meg őt annak látásában, hogy másképp mennek. Mindent ellenőriz és a kérdéseket a tényállás és az okok szem előtt tartásával oldja meg. Ereje megfeszítésével igyekszik minden folyamatnak a végére járni. Ha pedig ez nem sikerül, bölcsen veszi a dolgot és bevallja, hogy nincs kellő ereje, — de érzelmi szempontokkal nem kábíttatja el magát. A tanár észreveszi, hogy az ifjúság nem viselkedik megfelelően. Nem fog magában így beszélni: Bosszant az ifjúság helytelen viselkedése. Hanem ezeket a kérdéseket veti fel: Mi az oka annak, hogy a fiúk úgy viselkednek? Mit kell tennem, hogy a helyes útra vezessem őket?

Az érzelmek túlzott hatása alá került értelem elárulja magát kitérő feleleteivel, határozatlan állásfoglalásaival és folytonos befejezetlen cselekedeteivel. Ne tűrjünk kitérést, meghátrálást! Szoktassuk magunkat is, az ifjúságot is az értelmi erőnyek tiszteletbentartására, hogy ne maradjanak a szellemében zugok, melyekben megbújhat „az érzelmek logikája”. „Adj Uram tanácskozásra hidegvért és önts állhatatos tüzet ereinkbe a végrehajtásra” (Széchenyi).

7. Tanulságok.

Az ember, de különösen a gyermek érzelmi életének és az ahhoz kapcsolódó viselkedésének irányítása bonyolult és nehéz tevékenység. Minden finom és bizonytalan benne. A feladat nehézségét az mutatja leghívebben, hogy a nevelő veleszületett rátermettsége, tapintata és ihlete kérdésének szokták tekinteni. Vagyis az érzelmi nevelés kérdésében az az uralkodó felfogás, hogy a nevelő számára nem mutatkozik semmi határozott, biztos szabályokra visszavezethető elvszerűség.

A nevelő az érzelmi életbe való beavatkozása közben érzi legjobban, hogy élő anyaggal, az ifjúság alakuló lelkével van dolga, s így eljárása nem merevedhet meg tételekben, hanem különleges leleményességgel kell alkalmazkodnia a különleges tárgyhoz. Az értelmi anyagot lehet vizsgálni az azonosság elve alapján, és lehet neki minden szellem számára érvényes értéket adni. Az érzelem kibúvik az egyetemesítés alól, nincs feltétlen mértéke. Éppen azért a legtöbb nevelési hiba ezen a ponton fordul elő. A nevelőnek az érzelmi nevelés terén elkövetett hibái halomra döntik fáradozásainak minden eredményét.

Nincs tehát mit csodálkoznunk azon, hogy a nevelői felfogás az érzelem nevelésének kérdésében roppant szélső határokig nyúlik. Vannak, akik azt a véleményt vallják, hogy „az ördög a gyermeket születésétől fogva hatalmában tartja”, hogy „a gyermek természetétől fogva gonosz”, hogy „csupa gyarlóság és gyöngeség”. Ennek megfelelően a nevelés kétségbeesett küzdelem a lélek bírásáért. Ha a gonosz természetet meg akarjuk fékezni, az ifjút lázadóznak kell tekinteni, úgy kell kezelni, mint valami féktelen hadviselőt és a szigorú fegyelem pórázára kötözve kell őt tartani, folyton ügyelve arra, nehogy gyöngének bizonyuljunk a küzdelemben. A lázadást könnyörtelenül el kell nyomni és a lázadót büntetni, hogy biztosítsuk az alárendeltség, a rend és a nyugalom állapotát. Vessük fel nyomban azt a kérdést, mely ennek a nevelésnek elfogadhatatlan voltát nyilvánvalóvá teszi: Van-e legcsekélyebb bizto-

sitékunk arra nézve, hogy az esetleg így elért tetszetős külső eredmény alatt nem bújik-e meg a képmutatás és a kajánság?

Mások meg vannak győződve a gyermeki természet jószágáról és a minden időben kísértő természetes nevelés hathatóságáról. Ez a természetes nevelés, vagyis „az ifjúságnak szabadság által való vezetése a szabadságra” — mint mondják—, ösztönszerű követelménye a társas együttélésnek, nevezetesen annak a szervezett társadalomnak, ami az iskola. Az egyéniség, az emberi belső legbecsesebb értéke olyan nevelést követel, mely így fejezhető ki: Menjen az ifjú a maga útján.

Ennek a nevelői elgondolásnak bírálatát is kérdésekben adjuk meg. Lehet-e egyéniségről szó abban a tömegben, melyben az ifjú az iskolában és az iskolán kívül él? Nem állít-e a tömeg félelmetes akadályokat az egyéniség kifejlődése elé? Nem lesz-e az ifjú inkább elhagyatott, mint szabad, ebben az egyéninek nevezett nevelésben? A nevelés közömbös magatartása esetén az ifjú hol talál támaszt gyöngeségeivel szemben, és mi fogja ösztökélni jó hajlamait?

A tapasztalt nevelő nem fogja tagadni, hogy van ifjú, akinél csak a szigorú nevelői ráhatás helyénvaló, és már azt is eredménynek kell tekinteni, ha sikerül elérni a helyes viselkedés külső látszatát az alatta megbújt képmutatással és kajánsággal; másrészt akad ifjú, aki minden különösebb nevelői ráhatás nélkül a legszebben halad a helyes úton. Még azt is el kell ismernünk, hogy olyan ifjú is van, aki bizonyos kérdésekben csak szigorú ráhatással irányítható, más kérdésekben nyugodtan szabadjára engedhető.

Eme csekélyszámú kivételtől eltekintve, a nagy többség csak valóban nagy nevelői rátermettséggel, tapintattal és leleményességgel irányítható. Minden okunk megvan annak elismerésére, hogy az ifjúság általában jószívű és jóakarátú, de viszont senki sem tagadhatja, hogy befolyásolható, tele van rossz szokásokra való hajlamokkal, és kevés az ereje az állhatatosságra. Számot kell vetnünk laza lelkiismeretével, korával járó könnyelműséggel, szelebur-

diságával, hanyagságra való hajlamával, ostoba képzelgésével és csapongó gondolkodásával, mely időnkint még a legjavát is megdöbbenő esztelenségekre ragadja. A nevelőnek állandóan örködni, lesben állnia, az ifjúságot figyelnie kell, hogy a lelkébe lásson és megismerje. Így kell felfognia hivatását: Tudnom kell, hogy előreláthassak és gondoskodhassam.

A nevelőnek tudnia kell, hogy milyen az ifjúság lelke, milyen befolyás alatt áll, milyen indítóokok irányítják. Előre kell látnia, biztosan kell tudnia, hogy bizonyos helyzetekben hogyan fog az viselkedni. Az ifjúság életében mindig vannak veszedelmes helyzetek és pillanatok. A nevelő lássa meg ezeket és óvja az érdekelteket. Egy előrelátó ember általában két embert ér, — de a nevelésben egy egész csapatot. Az ifjúság botlásai és bűnei megfélemlítések és meglepetések következményei. Az ifjú állhatatlan, minden fuvallatra megmozdul, enged a szédületnek, nem számol a következményekkel, — gondolkodik helyette a nevelő, legyen ő az esze. A rosszal szemben való ellentállás gondolata a szellemben nem jelentkezik magától a veszély pillanatában, — jelentesse meg a nevelő és tartsa azt készen. Örökös őrtállók vagyunk, és a szerepünk szüntelen ismételni: Figyelem! Vigyázz! Óvakodj! Gondolj rá! Emlékezz rá!

A nevelő elsősorban nem rendőr és nem bíró, hanem sokkal inkább lelkiatya, lélekirányító, örködő és vezető. Az ifjúban segítségre szoruló lényt lát, kit bölcs türelemmel lehet erősíteni. Mutatja az utat, elsimítja az akadályokat és elkerülteti a kelepceket. Irányítani annyi, mint előrelátni és megakadályozni. A nevelő rendeltetése — amennyire csak lehet — nem a hibák javítása, hanem azok megakadályozása. Könnyebb megóvni a bajtól, mint abból gyógyítani. A hiba, a baj rossz szokás, mely kezdődik, erősödik és majd végleg megszilárdul, — legyen az akár helyesírási, akár beszédbeli, akár értelmi, akár erkölcsi hiba.

a) *Általános irányítások.*

Az érzelmek nevelésének főelve az legyen, hogy igyekezzünk azokat az értelem irányító ereje alá terelni. Halunk olyan nevelési felfogásról is, hogy a nevelés legyen észrevétlen, a gyermek ne is sejtse, hogy hatni akarunk rá. Nagy tévedés! Ellenkezőleg, a nevelésnek a gyermek értelmi fokához mérten mindig tudatosítónak kell lennie. A gyermek mindig tudja, hogy mit kívánunk tőle, továbbá, hogy miért ezt és nem mást, miért ennyit és nem többet vagy kevesebbet. A tudatosítás útján tudjuk érvényesíteni azt a jó gondolatot, hogy a gyermek mindig érezze, hogy minden követelésünkben az ő érdekéért, a jövőjéért és boldogulásáért való aggodalmunk nyilvánul meg.

Az értelem álljon már ott az érzelmek forrásánál, a vágyak ébredésénél. A helyes meggondolás, a józan belátás és megítélés irányítsa vágyaink keletkezését, hogy több lehessen a teljesedő és minél kevesebb a visszaszorított vágy, és ennek következtében sok a lelkesítő öröm és kevés a lehangoló bánat. Az okosság igyekszik inkább önmagán uralkodni, mint szembeszállni a végzettel. Inkább magát akarja legyőzni, mint a világ rendjét megváltoztatni. Úgy veszi a tényeket, amint jönnek és az embereket, amint vannak.

Az értelem harcol ama apró, az életben nagyon kellemetlen túlérzékeny tünetek ellen, melyek némelyik gyermekben a növényektől, rovaroktól, egyes ételektől, a talán nem vonzó külsejű emberektől, az öregektől és a betegek-től való idegenkedésben, esetleg undorodásban nyilvánulnak meg. Fénelon még a halott látásához is szerette volna hozzászoktatni az erősebb idegzetű gyermekeket. Mindezek emberi dolgok, valamennyiünk emberi voltával együttjáró jelenségek, tehát meg kell velük barátkoznunk.

Szoktassuk rá az ifjúságot, hogy minden bántó érzés jelentkezésénél, minden kellemetlen helyzetben, melyet az élet elmaradhatatlan bajai zúdítanak ránk, vesse fel ezt a kérdést: Bírok-e segíteni rajta? Ha komoly mérlegelés útján igenlő feleletet adhat rá, akkor minden erejével igyekezzék

megakadályozni a fenyegető, vagy megszüntetni a már bekövetkezett bajt. Ha pedig tagadó feleletet kénytelen rá adni, akkor harcoljon a csak kárt okozó fájdalmas érzés felülkerekedése ellen. Az életet meg kell szabadítanunk a felesleges vagy káros érzelmek uralmától. Nem azt akarjuk mondani, hogy teremtsünk szintelen, vizenyős érzelmi életet, hanem csupán azt, hogy az életen rágódó apró érzelmességeknek ne legyünk rabjai. Az egyén szabadságát ezen a téren is biztosítani kell. Az érzelmi feltételektől függő élet nem szabad. Éppen olyan megalázó dolog érzelmeinktől függeni, mint más hatalomtól.

Az értelem az érzelmeket átalakíthatja, erejüket csökkentheti, vagy fokozhatja, vagy közömbösítheti. Gondolatainknak feltétlen urai vagyunk, épúgy irányíthatjuk őket, mint ahogyan mozgásokat végezhetünk tagjainkkal. Az érzelmek felett azonban közvetlenül nincs hatalmunk, de az értelem révén módosíthatjuk őket. Az érzelmi körülmények megfelelő értelmi beállításával magunkat olyan lelkiállapotba hozhatjuk, hogy egy kellemetlen ügyet kevésbé kellemetlennek, sőt többé vagy kevésbé kellemesnek érezhetünk. Például előre örülök annak, hogy színházba mehetek egy olyan darab előadására, melyről azt hallottam, hogy nagyon szép. Az utolsó pillanatban közbejön valami, nem mehetek el, s ez bánt. Elképzelem azt az örömet, melyet az értékes mű és a jó előadás látása szerzett volna, és e miatt van a bántó érzésem. Ekkor eszembe jut, hogy az előadás a késő éjszakába nyúlt volna, éjfél tájban érkeztem volna haza, fáradt lettem volna, másnap nem lettem volna képes hivatásbeli kötelességemnek pontosan eleget tenni. Ez megnyugtat, és a bántó érzés elmúlik. Ime egyazon tény két arculattal, először a fájdalom, majd az öröm érzésének kíséretében. Megvan rá a lehetőségem, semmi erőltetés nem kell hozzá, hogy akár az egyik, akár a másik beállításban nézzem. Csupán azokat a kísérő jelenségeket kell megfelelően értékelnem, melyek a különböző érzelmeket felszínre hozzák. Mind a két beállítás észszerű. Ezt a tanulságot más esetekre is kiterjesztve biztosíthatjuk az értelem felsőbbiségét az érzelmekkel szemben.

Az érzelmek rendszerint ellentétként állanak egymással szemben, mint hazugság-őszinteség, harag-türelem, — s így az érzelmi nevelésnek is két útja van: gátló és ösztönző, más szóval visszatartó és megnyerő. A gátlás, a visszatartás révén a nevelés a méltatlan gerjedelmektől megóvni törekszik. Kívülről akar hatni a lélekre. Eszközei a lebeszélés, a tiltás, a fenyegetés, a dorgálás és a büntetés. Ez a mód visszatart a rossztól — bár ez sem bizonyos —, de kevés reményt nyújt arra, hogy azt gyógyítja is. A másik mód az ifjúságot a nemes érzelmeknek megnyerni törekszik. Az ifjúságot olyan életfelfogásra és életmódra igyekszik szoktatni, melynek fényében az élet kínos mozzanatai bántó, zavaró, leverő és romboló erejüket veszítik. Érezteti az ifjúsággal, hogy a törvények, a fegyelmi szabályok és a rendeletek a lélek szolgálatára vannak, nem pedig megfordítva. Eszközei a becsületérzésre, az emberi méltóságra és a belátásra való hivatkozás. Az ifjúsággal való lovagias bánásmódot szorgalmaz, mert tudja, hogy amikor ez a társas ösztön erősödését érzi magában, nagyon vágyódik a megbecsülésre. Az emberi méltóságot megbecsülő bánásmód hatása alatt — mondja Foerster — még az az ifjú is felemelkedhet, akiben az Isten képe már elhomályosult. Minden erkölcsi szépnek a becsületérzés az alapja. Az a nevelő, aki a becsületérzést kíméli és nemesíti, nagy eredményeket érhet el. Ez a lelki dísz sok alsórendű érzelmet felszív és sok értékeset magával hoz. Ha a nevelőnek sikerül elérnie azt, hogy bizonyos cselekedeteket maga az ifjúság is alacsonyoknak, lealázóknak, méltóságán alul állóknak bélyegezzon, hatalmas fegyvert kapott a kezébe. Az ifjúság lelke tele van helyes ösztönökkel, de ezek még fejletlenek és következtelenek. Tele van sok jóakarattal, de egyszersmind sok téves eszmével és helytelen ítéllettel. Kegyetlenség és szánalom, önzés és lemondás, az igazság vágya és hazugság, gyűlölködés és szeretet homályos bizonytalanságban, az ellentmondások sejtelve nélkül jól megférnek a lelkében egymás mellett. Itéletei folytonos ellenőrzésre, helyesbítésre és kiegészítésre szorulnak. Ha felvetjük előtte ezt a kérdést, hogy mi a becsület, — még meg-

közelítőleg helyes feleletet sem tud rá adni. A nevelő kötelessége a tudatosítást elmozdítani és odahatni, hogy az ifjuság az erkölcsi követelményeket a maga által helyesnek elismert törekvesek és érzelmek velejáróinak tekintse. Az ifjuság csak ezen az úton érti meg az iskolát, majd az iskola révén önmagát, végre az életet is.

A valóságok és a rávezetés korában élünk. Az erkölcsi nevelésnek ezzel a ténnyel számot kell vetnie. Nézzünk az ifjuság lelkébe és olvassuk ki onnan az elvont erkölcsiség bemutatása ellen való elkeseredett tiltakozását. Hirdessük a valóság nyelven az erkölcsöt. Gyakorlati módon küzdjük le az erkölcsi törvénytől való idegenkedését. Induljunk ki a tulajdon tapasztalataiból, értessük meg vele cselekedeteinek és azok következményeinek összefüggését, így szoktassuk rá cselekedeteinek az erkölcs alapján való megítélésére és innen lassan, nagyon lassan, fokról-fokra emelkedjünk fel az erkölcsi igazságra. Az iskolai életben előforduló összes botlások, vétsek és bűnök, kicsinyek és nagyobbak, mind alkalmasak az ilyen általánosításra vezető megbeszélésekre.

A szigorúbb nevelési módot, a dorgálást, a fenyítést és a büntetést mindezek ellenére nem mellőzhetjük. Bármennyire kétségbevonják is a szigorú nevelés ész-, helyesebben lélekszerűségét, az mégis részben az igazság homályos sejtésén alapszik. Vannak és mindig lesznek gyermekek, akikben a lelki érzékenység csekély, és így a jóra való készséget csak érzéki ingerekkel, fájdalom okozásával vagy kilátásbahelyezésével lehet bennük fönntartani. Az érzéki ráhatással dolgozó nevelés azonban távolról sem egyenértékű a lélek nemesebb érzelmeire épített neveléssel. Amaz eme utóbbi mellett csak megtúrt nevelési módnak tekinthető. Minden nevelést a lélekre való hatással kell kezdenünk, s ha ez következetesen csődöt mond, akkor, de csakis akkor, lassú fokozatossággal vehetjük igénybe az érzéki ráhatás módjait. Ezek sohasem lehetnek végleges nevelési módok. Biznunk kell abban, hogy a lelki ráhatás módjaira visszatérhetünk. S mihelyt némi reményünk van azok sikerére, vissza is kell rájuk térnünk. Sohase hagy-

junk fel ezzel a fáradságos, de előbb-utóbb feltétlenül eredményre vezető kísérletezéssel. Az a nevelő, aki mindig és minden gyermekkel szemben egyetlen nevelői gondolatra építi eljárását, kellemetlen csatlódásoknak nézhet elébe.

Az érzéki ráhatás legdurvább alakja, a testi fenytetés — ha alkalmazása elkerülhetetlennek látszik — álljon a nevelési módok legvégén. A legenyhébb alkalmazása is a legnagyobb megszégyenítésszámba menjen. Tekintse igen megalázónak az, akit sujtani kell vele, sértőnek önmagára az, aki alkalmazni kénytelen, sőt érezzenek fájdalmat azok is, akik a jelenetnek tanui.

A helyes nevelői gondolkodás az érzelmek és a test szervei között fennálló kapcsolatot is jól értékesítheti az érzelmi nevelés javára. Az érzelmek — mint tudjuk — testi jelenségekkel vannak kapcsolatban, melyek elősegítik létrejöttüket és növelik erejüket. Lélektani törvény az, hogyha két elem gyakori kapcsolatban lép fel, akkor az egyiknek megjelenése a másikat is előhívhatja. A vallási cselekedetek, a kereszttetés, a térdhajtás, az ég felé való nézés az embert áhítatos hangulatba hozza. A vallás szertartásainak szépsége és mély értelme ellenállhatatlanul megragadja még a kevésbé vallásos érzésű embert is. Ki ne rendülne meg abban a magasztos pillanatban, amikor az orgonaszó elhallgat, s a hívek serege térdre borulva, fejét lehajtva melletét veri. A haragnak is szüksége van arra, hogy helyünkről felugorjunk, hogy fenyegető mozdulatokat tegyünk, hogy kiabáljunk stb. A gyermekek tréfából ingerkednek, megütik, tiszgálják egymást, míg végre haragosan összekapnak.

Az érzelem külső nyilvánítása a mi ügyünk. Majdnem egészen tőlünk függ, hogy létrejöjjenek-e a velejáró testi tünetek vagy sem. A nem kívánatos érzelmektől tagadjuk meg ezt a támaszt, vegyük el ezt az egyik éltető erőt és így álljuk útját a veszedelmes kezdeteknek. Viszont a nemes érzelmeknek adjuk meg ezt a segítő erőt. Mi marad meg a haragból, ha nem kiabálunk, nem hadonászunk és nem villogtatjuk szemünket? — Ügyszólván semmi. A testtartás a lélek beszéde. — mondja Szent Ambrus. Pázmány

szerint pedig: Az okos ember a külső cselekedetekből jelenléte vehet a belső erkölcsökről... és mint a vízben ábrázatunk, úgy látszik külső cselekedeteinkben szívünk állása. A finom magatartás és a helyes viselkedés legyőzi a vérmérsékletet. A viselkedés finomsága beleviszi a finomságot az érzelmekbe is. Szoktassuk az ifjúságot tapintatos beszédre, finom hang használatára és rokonszenves fellépésre. Szorgalmazzuk, hogyha velünk érintkezik, illedelmesen jelenjék meg, nézzen a szemünkbe s beszéljen emelt hangon, nehogy a lesütött tekintet és az értelmetlen beszéd mögött megbújjék a félrevezetés vagy a hazugság szándéka. Az iskola padján az ifjúság fesztelen, de szép testtartással és ránk irányított tekintettel üljön, nehogy az elernyedtt tagok révén a lustaság hatalmába kerítse a szellemet. Az ifjak egymás között se engedjenek meg maguknak semmi izléstelenséget vagy durvaságot. Érintkezésük legyen illedelmes. Köszöntsék egymást, amikor találkoznak. A kicsinyek közeledjenek a nagyokhoz bizalommal, ezek pedig fogadják őket szeretettel. A viselkedés szépsége vezet be a szellembé azt a nyugalmat, mely minden helyes meggondolásnak feltétele. Egy nevelőintézet ifjúságának testületi felvonulása alkalmával tanusított magatartása, az óráközi szünetekben való viselkedése, a lépcsőn való levonulása és az épülethől való távozása szinte egész lelkületét feltárja.

Az érzelmeknek az a sajátóságuk, hogy maguk is módosítják egymást. Az erősebb érzelmek éppen nem kímélik a gyöngébbeket. A hiúság a legtöbb emberben oly erős, hogy gyakran sok értékesebb érzelmet kiszorít a tudatból. A hiúság sugalmazására áldozza fel az ifjú a korának megfelelő érzelmeket. Viszont hiúságból kerüljük például a haragot, a félelmet, a durvaságot stb., mert ezek szégyenletes állapotok, és hiúságból ápoljuk az illem és a jómodor követelményeit. Az *illik* nagyszerű úttörője sok finomabb érzelmeknek, míg a *nem illik* hatalmas gátló tényező. A szeretetben legyőzhetetlen erő rejlik. Az anyai szeretet gyermekéért túlteszi magát még a becsület hatalmas kérdésén is, — ha becstelenül is, csak éljen a gyermeke. A tetőfokon

álló érzelmek, a szenvedélyek különösen mohók. A tudomány-, a művészet-, az utazás-, a sport-, vagy más kisebb jelentőségű szenvedély, mint a sakk-, a bélyeggyűjtés stb. szenvedélye csodálatos menedékünk lehet káros szenvedélyek ellenében. Nem hinnők, hogy az emberi, az egyéni méltóság, a becsület, az igazság szenvedélye nem mérkőzhetnék diadalmasan sok gyarlósággal! A szép kedvelése, a haza- és az istenszeretet mennyi alsórendű érzelem elől elszívja az éltető talajt. Boldog az, aki szenvedélyes odaadással űz valamely büntelen foglalkozást! Boldogok a tudósok, a művészek, a könyv, a sport, a kötelességteljesítés szenvedélyes barátai, mert hasznos szenvedélyükkel bizonyára károsakat győznek le!

Neveljünk az ifjúságban erőteljes érzelmeket. A szenvedély gazdag lelkületet teremt és erőteljes iramot ad. Nem elég megértetni az ifjúsággal a kötelesség mibenlétét, — legyen a kötelességérzet rajongója. Nem elég dolgoznia, — gyűlölnie kell a semmittevést, az unalmat és annak alkalmait. Nem elég, hogy járatos a tudományban, a művészetben, az irodalomban, — lángoljon érte. Nem elég, ha megérti a becsület, a hűség, a tisztesség, a tisztelet, a szeretet, az őszinteség eszméjét, — de legyen annak tántoríthatatlan lovagja. Necsak ismerje hazája történetét, irodalmát, földrajzát, — hanem legyen annak lánglelkű gyermeke. Necsak higgyen, bízson és reméljen, — hanem legyen az Isten rabja.

A példa érzelemkeltő hatását szóval ki sem lehet fejteni. Az elemzés még a bonyolultabb esetekben is rávezet a példa hajtóerejére. A nemes érzelmek virágzása, a környezet, a család, a barátok jó példájára, a nem kíváncsi érzelmek elburjánzása pedig a jó hiányára vagy a rossz közvetlen hatására mutat. Kiszámíthatatlan jó vagy rossz nevelőhatás árad minden emberből azokra, kik vele érintkeznek. „Aki erkölcsileg bármily kicsinnyel felsőbb — mondja Széchenyi —, az terjeszt; midőn a bár hajszállal alantibb csorbít.” Különösen a nevelő, a szülő, a tanító és a tanár példája, akár törekszik rá, akár nem, állandó ráhatás, megfigyelés és utánpótlás tárgya. Egyébként senki.

egy életkor sem vonhatja ki magát a példa hatása alól. Ezzel minden egyénnek számot kell vetnie. A gyermekkel szemben az erkölcsi életközösségnek minden feltételét mindenkinek éreznie kell. Ezzel nemcsak az ő személyének tartozik, hanem a társadalomnak is. Felesleges, hogy bárki is tudatosan, vagy éppen szándékosan állítsa oda magát példaképül az ifjúság elé, de az elengedhetetlen, hogy mindenki emberi megtestesülése legyen az ifjúság szemében mindannak, amit tőle követel. Senki sem zárkozhat el annak látása elől, hogy a jó példaadás minden embernek kötelessége. Felnőtt volta senkit sem ment fel semmi alól. Az élemedett kor is csak annyi mentségre számíthat, amennyi ezt a kort minden más tekintetben megilleti. „A gyermekre — mondja Pázmány¹ — nagy tekintetnek kell lenni, azért, ha éktelent akarsz cselekedni, zabolázzon meg fiacskád jelenléte.”

Az erkölcsi nevelés története azt mutatja, hogy az ember mindig nagy, magasztos, sőt megközelíthetetlen példákat állított az ifjúság elé. Az ilyeneknek nagvobb vonzóerőt tulajdonított, mint a tárgyvilágos igazság túlzás nélkül való kifejtésének. Az erényt követő boldogságot, a gonoszság nyomában járó szenvedést a valóságot messze túlhaladó méretekben szokta bemutatni. Ezt ne tévessze szem elől a nevelő. A tapasztalás igazolása nélkül ez a szokás nem vált volna általánossá.

Az érzelmi nevelésben van egy igen jelentős tényező, melyre a nevelők ritkán szoktak figyelmet fordítani. Ez az, hogy az egész iskola is és külön annak minden osztálva is és bármely több ifjú együtt: tömeg. S elkövetik azt a hibát, hogy a gyermek mellett nem veszik észre a gyermekek sokaságát, a tömeget. Az egyéni lélektan által sugallt gondolatokat az egész osztálvra, a tömegre is alkalmazzák s zavarba jönnek, amikor tapasztalniuk kell, hogy azok hatásalanok maradnak.

A tömeg külön lény. Külön létezése, jelleme, szokásai és viselkedése van. A tömeg izgékony, befolyásolható. Az

¹ „A fiaknak istenes nevelésükről” szóló beszéd.

ész könnyen cserbenhagyja, és az érzelmek uralma alá kerül. Érzelmei az önfeláldozásig, a hősiességig, sőt — sajnos — a bűnig fokozhatók. Ellenséget lát mindenkiben, aki őszinte meggyőződéssel keresi érdekeit és vakon hisz annak, ki alsóbbrendű ösztöneinek hízeleg.

A tömegben minden egyén veszít egyéniségéből. Más-kép gondolkodik, másképp érez és cselekszik, mint egymagában szokott. A tömeglélek zsákmányul ejti, öntudata elhomályosul, képtelen gondolkodni és fékezni hirtelen felébredt durva ösztöneit. A tömeg az egyént visszaveti ősi nyers vadságába.

A felfelé haladó osztályok ifjúsága egyre jobban tömegjellegű lesz. Ez annál jobban érezhető, minél népesebb az iskola. A hosszú együttlét, a közös érdekek egységes gondolkodást és érzelmeket váltanak ki belőlük és tömeggé sűrítik őket. A nevelő meglepődve érzi, hogy a külön-külön kedves, szeretetreméltó, udvarias ifjak a tömegben elvesztik szép lelki tulajdonságaikat és nemcsak kicsúsznak a kezéből, hanem távolodnak is tőle, közömbösekké válnak, sőt ellenséges magatartást is tanúsítanak. A névtelen tömeg nvüzsgésével felelőtleniséget és ezzel büntetlenséget biztosít magának, ami még a mérsékeltebbeket is megszádítja.

Az iskolában és az osztályban előforduló hibákért nemcsak az egyén felelős, hanem az egész iskola vagy az osztály is, — a tömeg. Itt kell kezdeni a gyógyítást. Mennyire kizökkenti az ifjakat tárgvilagosságukból az a vágvuk, hogy jó hatást keltsenek, hogy hálás nevetést fakasszanak és hogy jó társalkodószámba menjenek. Az ifjak követik egymást, mint a nváj a kolompost. Szégyenkeznek jó tulajdonságaik miatt és mindenáron fékteleneknek és durváknak tettetik magukat. Fegyelemsértéseiknek és felvett rossz szokásaiknak az elszigetelődéstől való félelem az oka: a tömegszellem által szentesített visszásság. Már itt látható a társadalomnak az egvén lelkiismeretén való zsarnoksága. Ez a fájdalmas felismerés adta Kempis Tamás tollára ezeket a keserű szavakat: Valahányszor emberek között voltam, kárommal tértem vissza.

A nevelőnek a tömeg felett is uralkodnia kell, ha nem akar áldozata lenni. Sűrűn érintkezzék minden egyes ifjúval külön is, ismerje meg őket és rajtuk keresztül keresse a betekintést a tömeglélekbe. Nagy gondja legyen a vezetőkre, a hangadókra. Vagy tartsa őket sakkban, vagy — s ez még jobb — nyerje meg és használja fel őket. Mindenestre vegyen tudomást a tömeg létezéséről és ne tartsa magát távol tőle, hanem közeledjék hozzá.

Az érzelmi neveléshez a tantárgyak is bőséges anyagot szolgáltatnak, csak a nevelő legyen eléggé leleményes azok kihasználásában.

A vallásban főképen erkölcsösíteni akar. A művelt népek erkölcsi eszményeiket emberemlékezet óta a bibliából merítették és annak irányításai szerint építették ki. A bibliai történetek nem öncélúak, hanem azért az erkölcsi eszméért vannak, melyre rávezetnek. A vallásban erkölcsi kívánalmait a legeszményibb mérték, az isteni parancsok alapján írja elő.

A szépirodalomnak is roppant nemesítő ereje van. „A költők — mondja Horatius¹ — a gyenge gyermek dadogó ajkait alakítják, hallását a goromba beszédétől elterelik, érzelmeit finomítják, szeretettel jó tanácsokat adnak, melyek a lélek rideg keménységét meglágyítják, a haragot és az irigységet kiirtják; daluk nemes példákról énekel és igaznak bizonyult eseményeket állít az ifjúság elé.” A költészet nemesít belső tartalmával, mert lelkünket kiragadja a köznapiságból, minden nemes érzelmet megismertet és táplálja eszményi hajlamainkat. A gondolatokat is úgy mutatja be, mintha érzelmek volnának, és mind a kettőt szemléletes képekbe tudja öltöztetni. Eszményi szándékból fakad és eszményt fejez ki s ezzel az olvasót is finom érzésűvé teszi.

A költő érzelmeit egész melegségükben akarja kifejezni s ezért nagyon szabadon bánik tárgyával. Elemeit kedve szerint való rendbe rakja, nem idegenkedik a szerelenségektől és túlteszi magát a valóságon és az igazsá-

¹ Ep. II. 1. 126.

gon. A költő eme szabadsága révén oly nagy hatással tud lenni az ifjúság érzelmi világára, mellyel a valós világ semmiféle ténye nem versenyezhet.

A szépirodalom mindig a nemzeti szellem alkotása és így szorosan tapad ahhoz a talajhoz, melyen termett. Belőle ismeri meg az ifjúság nemzete vágyait, érzelmi világának csodálatos változatait, képzeletének gazdag játékát, belőle tudja meg, hogy a nemzeti lélek az öröm napjaiban miként lelkesedett, majd máskor milyen borongásai és fájdalmai voltak, és így általa és vele tanul meg nemzete fiává lenni.

Azonban nem minden szépirodalmi művet írtak az ifjúságnak. A tananyagban csak olyan irodalmi műnek van helye, melyből az érző lélek nemes hasznot húzhat. A nevelő szempont feljogosít arra is, hogy a művekből az ifjúság lelkületét sértő részeket kihagyjuk. Ha a karmesternek joga van ahhoz, hogy a zenei műremekeket a zenekari hatás, a színházi rendezőnek pedig, hogy a drámai műveket a színpadi hatás kedvéért átdolgozza, akkor a nevelőt ezerszeresen megilleti az a jog, hogy az irodalmi remekéből a nevelési szempontból káros részeket kihagyja.

A történelem a nagyot, a magasztat, az eszményit állítja szemünk elé. A fenkölt gondolkodást, a lángoló érzelmeket és az áldozatos küzdelmeket és ezzel hasonló lelkületre nevel bennünket. A tényeket erkölcsi tartalmú elmélkedésekkel kíséri és ezáltal a nagy ősök iránt való kegyelet ápolója lesz. Megtanít kegyeletes érzéssel foglalkozni a mult folyamán összegyűjtött kincsekkel és ezzel megteremti és műveli történelmi érzékünket.

A jó földrajztanítás nem is csak érdeklődést vált ki a szülőföld iránt, hanem odaadást teremt, belegyökereztetni abba a gyermeki lelket, mint ahogyan a növény össze van nőve a talajjal. A hozzáfűződő természettudományi tanulmányok, az ásvány-, a növény- és állatvilág feltárása még jobban kimélyíti az ifjúságnak a szülőföldről való ismereteit, fokozza büszkeségét és erősíti hazaszeretetét. Továbbá az, aki mélyen belepillant a Mindenható alkotó műhelyébe, alázatosan, mélyen meghajol a Teremtő végtelen hatalma

és jósága előtt. A világ roppant nagysága, annak csodás belső összhangja egyenes úton tereli a mélyen érző fiatal lelket annak alkotója, fönn tartója és kormányzója felé.

A mennyiségstanról azt tartják, hogy hidegen hagyja az érző lelket. A nevelő azonban a kérdések megoldására szolgáló formulák jelentőségének jó megvilágítása útján az értelmi erő felemelő érzésével töltheti el a szellemet és azt az elbűvölésig fokozhatja.

Az érzelmi nevelés temérdek mozzanatát a meleg szeretetnek kell áthatnia és összefognia. Egy kedves arc többre képes, mint egy fegyveres katona, — énekli Musset egyik kedves költeményében. Az igazi szeretet habja saját erejével lök félre minden akadályt, — hirdeti Széchenyi a maga fönséges egyszerűségével. A szeretet teremt engedelmességet. A szeretetből fakadó engedelmesség a gyermeknél pótolja a belátás hiányát, létesíti a szükséges gátlásokat, majd megismerteti, aztán megkedvelteti a helyes erkölcsi felfogást. A gyermeknél tehát a szereteten alapuló feltétlen engedelmesség érvényesül. A serdülő felett a tiszteleten alapuló tekintélynek van hatalma, mely kiváltja belőle a tisztas távolság magatartását. Az ifjú az atyai jóbarátnak tud engedelmeskedni, mert a lelkére az egybeolvadt szeretetnek és tiszteletnek van hatóereje.

b) *Alkalmazások.*

Az öröm. Nagy hibája a nevelésnek — mondja Fénelon —, hogy minden örömet az egyik oldalra, a játék oldalára teszünk és minden kellemetlenséget a másik, a nevelés oldalára. Igaza van: örömben kell nevelni. Az öröm nem baj, hanem az erő jele és forrása. Azt jelenti, hogy erőbeli túlsúlyunk van, és a szervezetet eme többlet felhasználására ösztönzi. Az öröm nem erőmegtakarítás. Az öröm legnemesebb faja és legmagasabb foka az erőfeszítés öröme. A nevelő tehát ne lásson ellenséget az örömben, hanem segítő társat, és az örömmel szemben csak egy kötelessége van: arra szoktatni az ifjúságot, hogy válogassa meg örömeit. Szeresse a nemes örömöket, a szív, az értelem, a mű-

vészet, a tudomány, az erény és a hit örömeit. Ez a fokozat a lényeg, és nagy hiba az általános tagadás.

A nyugalanság. A nyugalanság ösztöne az ifjúságban különösen erős. Csapongó a szelleme, változók az érzelmei, ingatag az akarata. Semmihez sincs kitartása. Sem a munkához, sem a játékhoz, de még a pihenéshez sem. Nem ismeri a következetes kitartást. Nem tud sem egyenes irányban haladni, sem az okság egyenes fonálán haladva gondolkodni. A nevelőnek erre tekintettel kell lennie. Ne erőszakoljon rá sok kitartást egy dologban sem.

A munka. A munka szinte feltétele vágyaink kielégítésének. Dolgozni kell érdekükben, mert különben nem valósulhatnak meg. A munka nehéz és komoly tevékenység. A fiatalság nem nagy kedvét leli benne. A nevelés feladata, hogy a munka eszméjét az ifjúság lelkében a kötelesség eszméjévé nemesítse, vagyis hogy az ifjú elvégezze azt, akár kedve telik benne, akár nem, és végezze olyan lelkiismeretesen és tökéletesen, mintha élvezné. Aludtam — mondja Kant — és azt álmodtam, hogy az élet szépség; felébredtem és láttam, hogy kötelesség. A kötelesség fogalmában benne van az ösztönzés, a kényszer mozzanata, melynek egyéni fontolgatásainkkal szemben korlátozó hatalma van. A kötelesség nem függ az egyén hajlamától és akaratától. A keresztény erkölcstanban a kötelesség a lelkiismerettel függ össze. A hivatás teljesítésével járó apró kötelemlmek pontos teljesítése a lelkiismeretesség egyik főeleme. Ahol az érzelmeknek cselekvésre indító ereje gyöngének bizonyul, ott a nevelést a kötelességérzetre kell alapítani.

A művelődés nehéz munka és az is lesz mindig. Az ifjú annak elemeit csak erőfeszítéssel szedheti magába. A nevelő több-kevesebb ügyességgel irányíthatja a munkáját, de az ifjú erőteljes közreműködését sohasem teheti feleslegessé. A művelődésre törekvő ifjúnak verejtékesen kell dolgoznia. Az erőfeszítés nélküli művelődés csak álom. A nevelő a maga tevékenységét alkalmazhatja a művelődés esetleg változó követelményeihez, a különböző képességekhez és a gyermeki lélek egyre jobb ismeretéhez, de tevékenységének lényege — minden látszat szerint — min-

denkor csak az lesz, hogy az ifjú erőfeszítését kiváltsa és mélyebbé tegye. Nem igen áll módjában azt csökkenteni. Egyébként is, éppen az erőfeszítés gyarapít és nevel. Itt a lényeg a harc, a küzdelem, nem pedig az eredmény. A könnyű, a kényelmes nevelési módokat magasztalni annyi, mint nem ismerni fel azt, hogy a művelődés megfeszített akarat, áthatódás és lassú érlelés. Azok között a csodatevő módszerek között — mondja Rousseau —, melyek arra törekszenek, hogy megrövidítsék a tudományok tanulmányát, csak annak az egynek van értéke, hogy: erőfeszítéssel sajátítsuk el azokat.

Az ifjúságot figyelmeztessük arra, hogy az életnek minden szaka fontos, mindenik kihat az egész életre, tehát a maga természete szerint mindeniket lelkiismeretesen fel kell használni. A diákpálya is hivatás, mint a földműves, az iparos, a kereskedő, a hivatalnok, a mérnök, a bíró, a tanár vagy a pap hivatása. Előkészület az életre — s így ugyancsak fontos hivatás. Ne legyen az kínnal viselt múltó teher. Van-e szebb hivatás, mint ismereteket szerezni, a szellemet és a jellemet kiművelni?! Valóra váltani azokat a lehetőségeket, melyeket az Isten születésünkkel belénk oltott! Megfelelni az Isten, a haza, a szülők, a nevelők belénk helyezett várakozásának! A művelt ember életének legfontosabb kérdései már diákévei alatt eldőlnék. A diákpálya nem átmenet, hanem életforma. „Dolgozom szorgalmasan — íme Széchenyi legmegrendítőbb szavai — és dolgozom önértettel. Lenyesik szárnyaimat, lábaimon járok, levágják lábaimat, kezeimen fogok járni, és ha ezeket is kiszakítják, hason fogok csúszni, csak használhassak.”

A kötelességérzet hiánya a hanyagság. A *hanyag* szó nagyon tág fogalmat fejez ki. Szoros értelemben nem lehet alkalmazni minden ifjúra, aki nem mutat elég kötelességtudást a munkában. Mindig kutatni kell, hogy az ifjú miért hanyag. A hanyagság oka lehet élettani, lelki vagy erkölcsi. A háromféle hanyagság nagyon különböző megítélés alá esik. Van gyógyítható, van kíméletet érdemlő hanyagság és van olyan, amelyikkel szigorúan le kell számolni.

A gyermeki szervezet gyöngesége, fogyatkozásai és

betegségei igen gyakran okai a hanyagságnak. A gyermek könnyen fáradó, rosszul alvó és a játékban túlzó. A serdülés kora sok öröklött bajt hoz a felszínre. A legfontosabb iskolai szerv, a szem sokféle bajban szenved. Igen sok gyermeknek a légzőszervei nem működnek kifogástalanul, és ez egymagában is megakadályozhatja a tartós és feszült figyelem létesülését. A szerveknek eme gyöngeségei valószínűsítően tartják a szellemet. Az ilyen gyermekek iránt kiméletet kell mutatni és gyógyítani kell őket.

A lelki ok igen sokféle lehet. Az értelem az embernél ezerféle módon nyilvánulhat meg, és így nem minden ifjú egyformán hivatott a tanulásra. Az egyik az élettelen, a túlságosan elvont, a másik a szétfolyó, a fecsegésben szétzóródó, a harmadik a nagyon tömör, súlyos tanítás, a negyedik a rossz tanulási mód miatt vész el az ismeretek tömegében. Sok ifjú rossz, nehézkes, értelmetlen olvasása miatt nem tud haladni, mert a kellő könnyedség hiánya leköti szellemét. Nagy figyelemmel kell lenni az érzelmesekre, az élénk képzeletűekre, az álmodozókra, akiket ábrándjaik kalandoztatnak el. Itt a kötelességteljesítés hiánya a természet lázadozása a nem megfelelő munka ellen. Az iskolai siker nem egyetlen mértéke az értelemnek. A tehetség gyakran más ponton jelentkezik. Az iskolai dolgokban nem szorgalmas ifjú nem mindig lusta s nem közvetlenül bűnös és felelős. Az ilyenek meghódításáért a nevelésnek kell harcolnia.

Csupán azok az ifjak igazán lusták, akiknél a lustaság erkölcsi baj. Ezek azok, akik minden tekintetben alkalmasak és képesek a tanulásra, de hiányzik náluk a cselekvőkészség és a kitartás. Ezek ellenállnak minden ösztönzésnek. Közömbösek, sőt lázongók, mert az állandó módszeres munka nincs ilyükre. Nem figyelnek, nem készítik feladatokat, nem írnak dolgozatot, nem tartanak fegyelmet, sokat és könnyelműen mulasztanak és több észet és fáradságot fordítanak kötelességeik kijátszására, mint amennyivel derekasan helytállhatnának. Ha az ilyeneket nem sikerül megjavítani, idejében el kell őket távolítani, mert veszedelmes mótelyei az iskolának.

A csoportöszön. Az iskola a társadalomnak, még pedig a legtokéletesebb társadalomnak kicsinyített képe. Különböző társadalmi helyzetű, különböző anyagi viszonyok között élő, különböző életkorú, különböző szellemi képességű és különböző jellemű ifjak élnek benne együtt szoros gondolati, érzelmi és érdekközösségben és részesülnek a művelődés egyazon áldásában. Az ifjak hozzászoknak az egymással való érintkezéshez és az egymáshoz való alkalmazkodáshoz. Gyakorolják magukat indulataik fékezésében. Még ingerlékeny természetű társaikkal is békében kell élniök. Az erőszakosak leszoknak arról, hogy zsarnokai legyenek a gyengébbeknek és megkeserítsék életüket. Látja az ifjúság, hogy egyetlen tagjának fegyelmezetlensége miként borítja fel a közös munkához szükséges rendet és nyugalmat, és egynek a hanyagsága és mulasztása miként bénítja meg a többinek haladását. Ez egyik legértékesebb adomány mindazok közül, melyekkel az iskola az ifjúságot megajándékozza.

Az iskola ezzel a szerepével egyúttal tükröt tart a társadalom elé. Ennek ugyanis nagy szüksége van arra, hogy az iskola eszményei szerint igazodjék. Az iskola és a társadalom a megismétlés viszonyában állanak egymással. Az iskolai élet a társadalom tudatos és szervezett életmintáját mutatja, a társadalom pedig ezt a mintát megvalósítani törekszik. A két tényező tehát a jelent is, meg a jövőt tekintve is egymásnak megfelelője.

Az erkölcsi nevelés. Az erkölcsiség, a helyes viselkedés több forrásból fakad. Az embernek van erőteljes veleszületett érzéke, melynél fogva tud okosan, igazságosan és nagylelkűen viselkedni. Majd folytatólag a tapasztalat tanítja meg arra, hogy miként viselkedjék másokkal szemben és mit várhat másoktól. Mások példáján tanuljuk meg, hogy emberi mivoltunk mit követel tőlünk, és mik a tetteink következményei. Egy rendes családban a gyermekek szüleik viselkedésének utánzása révén tesznek szert helyes gondolkodásra, beszédmódra és viselkedésre. S végezetül egész életünkön át gondjaiban tart bennünket a vallás az isteni rendelés, útmutatás és parancsok szerint végzett fel-

világosító és irányító tevékenységével. Sok gyermek nem is részesül másfajta nevelésben.

Az iskolában a nevelő a maga céljainak megfelelően szabályozza az ifjak viselkedését. Engedelmisséget, fegyelmet, udvariasságot követel tőlük, szóval mindent, ami az iskola eredményes munkájának feltétele. Az a nevelő, aki az iskolában fenntartja az értelmi neveléshez szükséges rendet, számottevő nyomokat hagy az ifjak lelkiületén még akkor is, ha ez nem volt külön célja.

Azonban az iskolának tervszerű erkölcsi leckét is kell adnia. A gyakorlatilag megkövetelt viselkedésben, az irányító intelmekben, az értelmi nevelés anyagában, az olvasmányokban adott erkölcsi irányításokat, szóval a mindennapi élet tudatos és véletlen hatásait rendszeresen is fel kell dolgoznia. Az iskolai életben előforduló tényleges esetekhez, vagy a nevelő által jellemző esetként kiválasztott képzelt helyzetekhez tervszerű erkölcsi leckéknek kell kapcsolódniuk. Ezekben a leckékben mutatja be a hibák és az erények mibenlétét, a hibák rossz és az erények jó következményeit. Így fokozott hatás jön létre ama helyes magatartás javára, melyet adott helyzetben tanúsítani kell.

Elsősorban fontos, hogy világos terv legyen a nevelő előtt, mely szerint az irányítást végezheti. Az erkölcs haladása abban áll, hogy értéktudatunk az örök jósnak minél több mozzanatát képes felismerni és lelkiismeretünkbe beleépíteni. Tehát az erények és a hibák mibenlétének megvilágítása, jó osztályozása, kifejező szóval való megjelölése és ennek a névnek a következetes használata szükséges. Ha egyazon fogalmat más és más néven ismételünk, csak zavart keltünk az ifjú szellemében. Alapul szolgálhat az erkölcsi erényeknek fentebb adott osztályozása, meghatározása és elnevezése. S ezt a keretet fokozatosan bővítjük. Az indítékot és a megvilágító példát mindig az ifjúság cselekedeteinek köréből vegyük. Az ifjúságnak tulajdon életéről legyenek rendezett ismeretei, és a saját tapasztalatai alapján tudjon azokról magának számot adni. Az élet és a gondolkodás, a tapasztalat és a tanulás között

teremtsünk érintkezést. Ha ez nincs meg, akkor a gondolkodás élet nélküli, az élet pedig meggondolatlan. Semmi sem fejleszti annyira az erkölcsi belátást, mintha arra szoktatnák, hogy a bennünket körülvevő életet gondolkodva vizsgáljuk. A környezettel való kapcsolatunk átérzése a legfontosabb alapja az erkölcsi nevelésnek. Az iskolai nevelésnek megvan az a kellőképp nem is értékelhető alkalmá, hogy az erkölcsi tanítást a gyakorlással kapcsolhatja egybe. Az iskolai fegyelem követelményeit az erkölcsök gyakorlóterüül használhatja. A nevelő ne tekintsen messzire és legyen rajta, hogy az ifjúság se akarjon — főképp kezdetben — a saját tapasztalata körén túlnézni.

Az erkölcs tanításában mindig kedves és vonzó eszközöket alkalmazunk. Ha a helyes viselkedésnek csupán a látszatát akarjuk elérni, akkor a megfélemlítés és a büntetés beválik; de a belső érzületet ezen a módon nem nyerhetjük meg. Biztató gyógyulást még kevésbbé érhetünk el. A csak kívülről ható fegyelmezés nem teremt jellemet, hanem csak kiváltja a dacosságot és a titkos ellenállást. Az anyagi diadal — mondja Széchenyi — nem győzelem, hanem elnyomás. Ahol a képmutatásnak és a kijátszásnak tere van, ott csakis a meggyőzésnek és az ifjú önkéntes elhatározásának van értéke. A helyes viselkedést sértő minden vétséget beszéljünk meg az ifjúsággal, hogy így erkölcsi felfogását alakítsuk, erősítsük és a megítélésre alkalmassá tegyük. Segíteni kell az ifjúságot, hogy a helyes erkölcsiséget elérje. Meg kell neki mutatni, sőt lehetőleg vele magával fedeztetni fel azt az utat, mely oda vezet. Egy botlás nyugodt és jóindulatú megbeszélésében sokkal több erkölcsi szigorúság van, mint a fegyelmi úton való megtorlásban. A rideg megtorlás végzetes fogyatkozása az, hogy nem vet számot a hiba lelki okaival, nem foglalkozik a magáról megfélemedezett ifjú lelki hánykódásaival és így nem kelti fel benne a helyes útra való térés vágyát. A kis gyermek még könnyen befolyásolható. Lehet számítani arra, hogy a külső ráhatás, a korholás, a megfélemlítés vagy a büntetés közreműködik jelleme alakulásában. De a nevelőnek éles szemmel meg kell látnia azt a pillanatot, amikor

a külső ráhatás iránt való fogékonyság megszűnik, és helyébe az önkéntes elhatározás, a becsület és az emberi méltóság ereje lép.

A nemi ösztön. A serdülés korában a nevelés különösen nehéz dolog. A nevelőnek akkor van szüksége a legtöbb tapintatra, megértésre és önuralomra. A serdülés korát az akkor fellépő nemi ösztön kérdése teszi bonyolulttá.

Ha a nevelő a nevelés többi, könnyebb kérdésében helyesen jár el, akkor az ifjú ösztönszerűen megérzi, hogy miként kell viselkednie testének háborgásaival szemben. Külön beavatkozásra nincs szükség, sőt ez veszélyes is. Semmi irányításunk nincs arra nézve, hogy melyik a kellő időpont a beavatkozásra, és hogy mennyi tájékoztatást kell nyújtanunk. Hiba volna idő előtt beavatkozni, vagy a kelleténél akár többet, akár kevesebbet adnunk. Egyébként a helyes előkészítést elvégzik a természetrajzi tanulmányok, melyek megismertetnek a kedves növények életének fajfenntartási módjával. A nevelőre az a további feladat vár, hogy világosítsa fel az ifjút arról, hogy van lelkének ereje, mely sikeres harcot vívhat testének ingereivel és vágyaival szemben, és az értelemnek, de még inkább a vallásnak kimeríthetetlen forrásai vannak, melyből ez a lelki erő táplálkozhat. Ezen az alapon elv gyanánt álljon az ifjú előtt, hogy tisztának kell maradnia.

A test rendeltetését világosan megjelölik ezek a bölcs szavak — a hagyomány szerint Krisztus szavai —: Vigyázz a testre, hogy lakhassék benne a lélek. A test ápolása a lélek egyensúlyával történjék. Edzzük a testet az idő helyes eltöltése, a verseny öröme, a test nyugtalanságainak lecsendesítése végett, de sohasem a nyers testi erő fitogtatásáért, a testi önértzet szertelen megnövekedéséért, mert a test egyoldalú vagy túlzott szolgálata sok nemes érzést fojt el és a műveltségre megsemmisítő hatású lehet. A testtel való túlságos törődés, a test értékeinek kelleténél nagyobbra való becsülése merésszé és féktelenné teszi a test érzéki hajlamait. A testnevelés közben kívánt pontosságnak, a mozdulati ügyességeknek és szépségeknek is lelki fontosságuk van: a léleknek a test felett való uralmát jelen-

tik. Kitűnő alkalmat nyújtanak arra, hogy az önfegyelmelés értékét meggyőzően szemléltessük.

A harag. Nemelyik lélekűvár azt tartja, hogy az ember ősi állapotában szörnyű vad lehetett. A polgáriasodás, a művelődés, főképp a vallás féket rakott rá. Ősi vadságának szomorú emléke a harag indulata, melynek alkalmi kitörése megrémít. Minden embernek van rá több-kevesebb hajlandósága. Ezt tudnia kell és ezzel számot kell vetnie mindenkinek, akinek nevelői kötelességei vannak. Az előtt sem szabad azonban szemet húnyni, hogy a nevelőnek éppen annyi baja van a saját, mint a növendék haragjával.

A magunk haragjának legjobb ellenszere az okosságra támaszkodó önuralom. Nincs szebb és jobb tere a nevelői önfegyelmelés gyakorlásának, mint a harag indulata ellen való küzdelem. Általában minden művelt embernek fel kell emelkednie az önuralomnak arra a magasságára, hogy ne engedje magában szabadjárá ezt a rút indulatot. Nem azt akarjuk mondani, hogy nem szabad magában éreznie a harag indulatát, hogy nem szabad valamin felháborodnia, hanem csupán azt, hogy a nevelői harag nem juthat el a szavakban és a cselekedetekben megnyilvánuló kitöréséig. A nevelői akarat legyen éberebb, fürgébb és erősebb, mint az indulat, az ízlés pedig a lehető legkényesebb. A nevelésben folyton jelentkeznek izgató és felháborító alkalmak. Ha az önfegyelem felmondja a szolgálatot, örökké az indulat izgalmában vergődhetünk.

Mégis elbizakodottság volna mindent az önfegyelmelésre bízni. Fontos szerepe van a készenlétnek, az előrelátásnak is. A harag keletkezésében ördögi szerepe van a meglepetésnek, a váratlannak. Fojtsuk meg ezt az ördögöt és álljunk mindig minden eshetőségre kész lelkülettel. Tartunk mindig kifogástalan fegyelmet. A növendéksereg legyen mindig hatalmunkban. Még azt is tudnunk kell, hogy mi történhet, minek van meg a lehetősége.

S ha a harag jelentkezik — a régi nevelők tanácsa szerint —, a „határon” kell lefogni. Amikor a vér forni kezd, magunkra kényszerítjük a nyugodt magatartást, a csendes hangot, a higgadt arckifejezést, az illem és a méltóság külső

kísérőlt, elvezetjük az ingerlő gondolatot és így mindent megteszünk a harag okának leértékelésére. Ha sikerült az indulat kitörését elodáznunk, már nyert ügyünk van, mert a meggondolás és a nyomában járó belátás legyőzi a haragot.

A féken tartott és irányított harag pompás nevelő tényező. Ha a helytelenítést harag kíséri, a hatás, a keltett félelem még nagyobb. A felháborodás szabályozott kifejezése nagy erő. A helytelen viselkedést elítélő méltatlankodássá lesz. A nevelő azonban nagyon vigyázzon, hogy sohase mutasson erősebb indulatot, mint amennyi a vétség súlyának megfelel. A türelem elvesztése ugyanis a féktelenkedők győelmét jelenti még akkor is, ha pillanatnyilag félelmet vált ki.

Az ifjú haragjával szemben fő nevelői kötelesség, hogy akadályozzuk meg a bajt, álljuk útját annak, hogy szélesedés és nőjön. A megelőzés könnyebb és értékesebb nevelői cselekedet, mint a gyógyítás. Ne akarjunk nagyon parancsolni. A közvetlen, a sok szóval történő és állandó közbelépés izgat és ingerel. Röviden és könnyen érthető módon rendelkezünk, mert az ilyen rendtartás olyan értelmi berendezkedést teremt, mely az engedelmességet szokássá teszi. Ez a rend olyan érvelés, mely előtt az ifjúság szívesen meghajlik. Az ifjúság úgy érezze, hogy ő nem anynyira tőlünk, mint inkább a körülményektől függ, mert az ember jobban lázadozik az emberek, mint a körülmények ellen.

A harag indulata az ifjúság részéről a nevelővel szemben dacosság alakjában jelentkezik. A nevelői bölcsesség azt sugallja, hogy a dacossággal szemben óvjuk meg nyugalmunkat, ne essünk bele magunk is az indulatba és ne akarjuk azt hatalmi szóval letörni. A gúnyolódást is kerüljük, mert ez is csak ronthat: olaj a tűzre. A haragnak és a dacnak csak egy orvossága van: meg kell várni a lezajlását. Ne kövessük el azt a hibát se, hogy amikor csillapodóban van, megbolygassuk az okát és ezzel újból felkavarjuk. Az indulat teljes lezajlása után lépünk fel higgadt, a belátást előmozdító szóval. Ebből a gyermek kiérzi, hogy aggodalmunk kísérte őt indulatában. A harag indulata lelki

betegség, szánalommal kell nézni a benne szenvedőre és azt kell neki sugallni, hogy egészségtelen és szégyenletes gyöngeség áldozata. Ez az eljárás gyógyít.

A félelem. A félelem veszélyre figyelmeztető indulat. Hiba volna tehát a nevelőnek arra törekednie, hogy a gyermek lelkéből egészen kiirtsa. A félelemtől való teljes mentesség, a vakmerőség, a mindig szükséges óvatosság hiánya éppen olyan túlzás, mint a félelem indulatának uralma. Az óvatossáig csökkentett félelemre nagy szükség van. A félelem óvatossággá lesz a képzelet kellő korlátozása, továbbá lelki ráhatás révén. A tudás elűzi a félelmet, mert ismert valóságokat helyez a titokzatos képzelődések helyébe. A gyermek keveset tud, s így képzeletének nincs fékező ereje. Az nem sokat használ a félelem ellen, ha azt hangoztatjuk a gyermek előtt, hogy gyáva. Többre megyünk, ha azt igyekszünk elhitetni vele, hogy bátor. A gyermek ugyanis hajlamos a hősködesre és a gyakori bátorítás révén végre is bátornak fogja magát érezni és bátran fog viselkedni.

A nevelésben a félelem a büntetéssel való sujtásnak egy mellékkörülménye, melyet fenyegetéssel hozunk létre. Kínos, nyomasztó és megbénító lelkiállapot. A nevelésben tehát óvatosan kell alkalmazni. Az alkalmazásával járó bajok ugyanis oly súlyosak, hogy csak mint végső eszközt szabad igénybevenni. A félelem megbénítja a gondolkodást, összekúsálja az érzelmeket és rombolólag hat az egész lelki életre. Bizonyos, hogy bénít és eme általános gyöngülés árán egyetlen pontra irányítja az erőket. A nevelésben alkalmazott félelem tehát megakadályozza egyetlen rossz dolog elkövetését, de ugyanakkor lehetetlenné teszi minden más jónak helyes elvégzését.

Az ügyes nevelő azonban tud adni a félelemnek olyan gyöngéd és finom jelleget, hogy értékes ösztönzővé lesz, és az eredménye bőven kárpótol a velejáró kellemetlenségért. Félelmet gerjeszt a gyermekben abból a szempontból, hogy az hanyagságával vagy helytelen viselkedésével fájdalmat okoz annak, akinek halálával tartozik és akit tisztel és szeret. Ebben a félelemben is van bénító elem, de a

túlnyomórészt üdvös és nemesítő hatása ezért gazdag kárpótlást nyújt. Minden nevelőnek arra kell törekednie, hogy növendékeiben ilyenmű félelem éljen.

A félénkség. A félénkség a gyermekkor természetes indulata. A legtöbb gyermek állandóan félénk, vagy könnyen félénk lesz. Kedvesen társul ez az indulat a gyermek nyájasságához és tapasztalatlanságához. Jó is, ha kissé kételkedik önmagában, mert akkor óvatos.

A nevelőnek elsősorban arra kell törekednie, hogy a gyermek természetes félénkségét ne fokozza, aztán arra, hogy fokozatosan megszüntesse, de a velejáró kellemetlenségektől mindig óvnia kell őt.

Avégett, hogy a gyermek félénkségét ne fokozzuk, bizonyos nevelői balfogásoktól óvakodnunk kell. Ne izgaszuk a gyermek érzékenységét túlerős bírálatokkal, — se dicséretekkel, se gúnnyal. A gyermek legyen tisztában azzal, hogy mi a véleményünk róla, de ítéletünknek ne adjunk se nagyon lehangoló, se túlságos önbizalmat keltő alakot. Ne keltsük fel benne azt a vágyat, hogy csodáltassa magát, viszont tapasztalatlanságát, ügyetlenségét, szerény képességeit és tudását ne tegyük gúny tárgyává. A gúnyt, ezt a kényes és kétes hatású fegyvert sohase alkalmazzuk, hacsak nem utolsó orvosság gyanánt s legnagyobb nevelői óvatossággal. A rosszul vagy sűrűn alkalmazott gúny a nevetségessé válás állandó félelmét, sőt rémületét váltja ki az iskolában és megbénítja az ifjúság tevékenységét.

A félénkséget lehet gyógyítani, csak idő és türelem kell hozzá. A félénk gyermekkel sokat és nagy tapintattal kell foglalkozni. Sűrűn munkába kell őt fogni, beszéltetni, szerepeltetni, botlásaival szemben türelmet mutatni és a megsegényenítésétől óvakodni kell. A félénk természetű ábrándos és nem lát tisztán. A tapasztalat viszi őt belátásra és a körülmények és önmaga jobb értékelésére. Tehát a legjobb gyógymód, ha alkalmakat nyújtunk neki a tapasztalatszerzésre.

A hazugság. A hazugság nagy veszedelme nevelési szempontból abban van, hogy nem elszigetelt, önmagára korlátozódó vétek, hanem további hullámozása, messzire

nyúló kihatása van. Az igazsággal való alattomos szembe-
helyezkedés szokása igen veszedelmes bűn, mert csalásra,
lopásra és végül a jellem teljes leromlására vezethet. Fej-
lődhet-e ugyanis előnyösen annak a jelleme, akit az embe-
rektől való félelem megfoszt lelki bátorságától, és aki eset-
leges mulasztásainak következményeitől minden módon,
még az erkölcsi törvények megszegése árán is menekülni
igyekszik? A hazugság elharapódzása lerontja az őszinte
ifjúságnak az igazságba vetett hitét, az igazság erejébe
vetett bizalmát. Szellemi tunyaságra neveli az ifjúságot,
mely az iskolában nem figyel, nem gondolkodik, mert arra
számít, hogy társa sűgással segíti, és nem foglalkozik írás-
beli dolgozatával abban bízakodva, hogy az utolsó pillanat-
ban szomszédja munkáját lemásolja. Elveszi a helyes ér-
telmi, majd folytatólag a tudományos nevelés alapját, mely
a vizsgálódás lelkiismeretességén, a gondolkodás tisztasá-
gán, a kellőképp kiművelt igazságérzeten alapszik. Ha az
értelmet a gyarlóságok és az alsórendű indulatok szolgálá-
tába állítjuk, maga is lealacsonyodik, és nem lesz többé
szárnyalása. Minél jobban kiműveljük az ifjúság értelmét,
annál éberebb gondunknak kell lenni arra, hogy az az érte-
lem szilárd jellemű embert díszítsen, aki nem kerüli fur-
fanggal azt, ami az életben terhes és kellemetlen. Lehetnek
erős jellemek, akiknek az iskolai hazudozások és csalások
nem ártanak, de lehetnek sokkal többen mások, akiket
erkölcsileg egész életükre tönkretesznek. Megbízható ala-
pokon áll-e a jellemnevelés ott, ahol az ifjúság bármily pil-
lanatban kész a hazudozásra, a nevelő pedig szüntelen gya-
nakvásra van kárhoztatva?! Vezetheti-e eszmények felé az
ifjúságot az a nevelő, aki kénytelen szemet hűnni az igaz-
ság megcsúfolására?!

A hazugság ellen vívott harcnak első követelménye az,
hogy neveljük rá az ifjúságot a tények gondos megfigyelé-
sére és a róluk való pontos beszámolásra. A tények lelki-
ismeretes megállapítása becsületbeli kötelesség. Ez termé-
kenyíti meg az igazságérzetet. A valóság az emberiségnek
egyetlen célravezető kalauza, — mondja Széchenyi. Az
egészséges és becsületes dologismeret a jellemnevelés

szempontjából époly fontos, mint az idealizmus. Az a nevelés, mely nem szoktat tárgyilagosságra, a tények tiszteletére, a látottak és hallottak becsületes megőrzésére és közlésére, az a könnyelműség, a lelkiismeretlenség és az álnokság szolgálata. A valóság époly becsülést és tiszteletet érdemel, mint az eszmény. A valóság iránt való érzék fejlesztése nélkül az eszménység az önző alanyiség és a féktelen elbizakodottság kifejezőjévé válik. Ábrándok és káprázatok lesznek vezéreink, önmagunkat ámitjuk és irányjelző nélkül élünk. A valóságtól való idegenkedés önámítás. Aki a valóságtól irtózik, önmagát csalja meg, vagy engedi, hogy mások csálják, — mondja ismét Széchenyi. A valóság megismeréséből határozottság, bátorság és erő származik.

Az igazságért nem az ifjúság nélkül vagy ellen, hanem vele együtt kell harcolni. A nevelő az egész osztállyal egyetértően megállapítja, hogy nincs menthető hazugság, hanem kivétel nélkül valamennyi megsértése az igazságnak. Ettől a pillanattól fogva ne hangozzék el valótlan szó, ne legyen sűgás, lecke csalás, dolgozatlopás és bűnös mulasztás. Nem hűs az, aki ezt megteszi, hanem az igazság ellen vét. A cél nem szentesíti az eszközt. Az erkölcstelen eszközt nem szentesítheti. Az igazságot semmiféle célért nem szabad feláldozni. Nem nyúlunk rendőri eszközökhöz, nem fenyegetünk, nem büntetünk, hanem együtt küzdünk a bűn ellen. A hazugság kiirtása az osztály becsületének kérdése. Aki esetleg megfélelkezik önmagáról, az önként vagy az első felhívásra jelentkezik. Ha elmulasztja, osztálytársai kötelesek felszólítani őt a jelentkezésre. Ha esetleg ennek a felhívásnak sem tesz eleget, nyíltan, fülehallatára hozzák az esetet a nevelő tudomására. Minden botlást kövessen annak az osztállyal való megbeszélése. Ki nem ért velünk egyet — vessük fel nyíltan a kérdést az osztályban —, ki nem akar velünk tartani? — Megértettük egymást, a megállapodás megtörtént, vívjuk a harcot.

Ez az egyetlen mód arra, hogy az iskolai életből ezt a rút mètelyt, a hazugságot és a nyomában járó következményeket kiirtsuk. Büntető, megtorló rendszabályokkal azonban még csak korlátok közé sem szoríthatjuk azokat.

A szép szeretete. A szép szeretetére való nevelés ket-
tős feladatot jelent. Az egyik az, hogy tegyük képessé az
ifjút a szép megérzésére, felfogására és megértésére, vagyis
a szép élvezetére. A másik az, hogy sajátíttassuk el vele a
szép kifejezésének ama eszközeit, melyeknek segítségével
lelki tartalmait szemlélteti, vagyis, hogy szép dolgok cse-
lekvőjévé és alkotójává tegyük.

A nevelésnek a szép szolgálatát egészen egyszerű dol-
gon kell kezdenie, nevezetesen azon, hogy az ifjúsággal
megtartatja, megszeretteti és szokásává teszi a rend és a
tisztaság ápolását. A finom lélek a legköznapiabb dolgokat
is el tudja tölteni szépséggel és tud gyönyörködni abban.
Mennyi szépet alkothat az iskola a kedves és finom visel-
kedésre való szoktatással. Maguk az ifjak ügyeljenek fel
az osztályterem rendjére, tisztaságára és legyen gondjuk a
díszítésére. Ékesítsék a tantermet és a folyosókat megfelelő
képekkel, és amikor nyílnak a virágok, virágozzák fel. Te-
remtsenek maguknak otthonl mindenütt, ahol huzamosan
tartózkodnak, vagyis a szükséghez és a hasznoshoz kap-
csolják hozzá az ízlést, a szépet és a szív melegét, mint
a cserkészek teszik. Étkezésüket az iskolában is, a kirán-
dulásokon is ízléses módon végezzék. A rendes módon vég-
zett étkezés közben a viselkedés és a társalgás is finomabb.
Feltétlen gondjuk legyen ruhájuk, könyveik, füzeteik és
írószerük rendjére és tisztaságára. A nevelésnek az ilyen
apróságokra is kiterjedő figyelme messzire kihat. Ha az
egyszerű, a mindennapi cselekedeteket megfosztjuk eseten-
ségüktől és nyersségüktől és aztán feldíszítjük ízléssel,
finomsággal és a szép szeretetének jeleivel, akkor felkelt-
jük és gyarapítjuk az ifjúság lelkében az érdeklődést és a
vonzalmat a magasabb művészi szép iránt és elejét vesszük
annak, hogy az esztétizálás üres elmélet maradjon.

A szépet magasabb fokon a művészet mutatja be.
A művészet azt tárja elénk, ami szép, magasztos és felemelő
az emberi életben, és igyekszik eltölteni annak kívánásá-
val. A művész a maga gazdagabb lelkének gondolatait,
érzelmeit és szándékait átülteti a mi lelkünkbe és ezzel
szébbé és tartalmasabbá teszi az életet. Finomítja, neme-

síti kedélyünket és segít távoltartani minden alsórendűt és nem kívánatosat. Érzelmeket ébreszt, eszméket termel és célokat tűz ki és ezzel a lélek rejtett kérdéseire feleletet ad, a lélek vágyait kielégíti és háborgásait lecsendesíti. Minden törekvése az, hogy szépet adjon, azt megszerettesse és eltöltse vele életünket.

A műveltség alapvetésén munkálkodó iskola a művészetekkel is foglalkozik, de csupán elméletileg, gyakorlatilag kevésbé. Gyakorlatilag csak a rajzot, minden művészi tevékenység alapját és lényegét tanítja. A művészek a rajz alapulvételével alkotnak. A rajzból sarjadzanak az ember művészi hajlamai, tehát lelki életének ilyen irányú bizonyítékai. A rajz útján, a rajzolás közben ismerkedünk meg azokkal a jellegzetességekkel, melyek a művészetek gondolati és anyagi, tehát szellemi és alkotásbeli folyamatának és a kettő összefüggésének megértetéséhez szükségesek. A rajz tanítja meg az ifjúságot a jónak a rossztól, a szépnek a köznapitól és az értékesnek a silánytól való megkülönböztetésére. A rajzolás útján tanulja meg keresni, meglátni, élvezni és kívánni a szépet és a nyomában járó nemes örömet. A rajz útján nevelődik rá arra, hogy az életet, a világot és annak jelenségeit a szépnek ebből a szeretetéből nézze, alakítsa és magasabb színvonalra emelje.

A hazaszeretet. Az a föld, amelyen születünk, amelyen élünk és amelybe majdan örök pihenőre térünk, a mi hazánk. A haza lakói nemzetet alkotnak. A nemzet tagjai nyelvi, történelmi, művelődési és érzelmi közösségben élnek. Hazánkhoz és nemzetünkhöz a legbensőségesebb szeretet szálai fűznek.

A nemzet a legeszményibb emberi csoport. Az emberiség haladása csak nemzetekre való csoportosulásban képzelhető el. Minden nagy gondolat, érzelem és cselekedet egy nemzet méhében fogant, egy nemzet lelkében nőtt nagyra és egy nemzet faji tulajdonságait, szellemének és lelkületének sajátosságait viseli magán. Az egvetemes emberiség gondolatához a nemzeti gondolatot át vezet az út. A nemzet létének lényege az eszmény. Egy nép akkor kezd kiemelkedni a barbárságból, amikor a megvédésre érdemes

eszménye támad. Ha eszményét elveszíti, ismét csak egyedekből álló, összefüggés nélküli tömeggé lesz és vissza-süllyed előbbi kezdetleges állapotába. Ha pedig meg tudja tartani, akkor az gondolatainak, érzéseinek, cselekedeteinek és további emelkedésének lelke lesz. Az eszmény összegyűjti, maga alá rendeli a nép lelkének egész tartalmát. A rideg ész egymagában nem elég erős ahhoz, hogy egy nép rábízassa magát. A magára hagyott ész csak meg-ingat és többet rombol, mint épít. Az ész alapjaira eddig még csak olyan társadalmi építményeket sikerült emelni, melyek befejezésük előtt rombadőltek. Azok a népek, melyek csupán az észre bízák magukat, fellázadtak az eszményekre épített multjuk ellen, megvonták bizalmukat vezetőiktől, akik ezt a multat képviselték, — elvesztették viszonylagossági érzéküket a lehetőségekkel szemben, elszakadtak a valóságoktól és álmokképek után rohantak. Egy népnek sem sikerült túlélnie nemzeti eszményeinek elvesztését.

Mi hát az eszmény? Az eszmény nem kép, nem gondolat, még eszme sem, hanem jóvai több, — mindez együtt. Az eszmény egy nemzet vágyainak egyesített alakja, életének mintája, az idő egy pillanatában határozott alakban reá nézve a legnagyobb tökéletesség megjelenése. Inkább az idő, a viszonyok munkálják ki, mint az emberi elme. A nemzet arra van ítélve, hogy az eszményt elfogadja a nélkül, hogy gondolkodhatnék felette. Az eszme nem semmiből lesz, hanem az általános elégedetlenség eredménye. Az elégedetlenség az emberi lélek egyik legbecse-sebb sajátsága. Egyik főkülönbség az emberiség és a többi teremtménytömeg között. Az elégedetlenség, a nem tetsző helyzetekbe való bele nem nyugvás a forrása minden haladásnak, mert ennek kellemetlen érzéséből meríti az ember a jobb után való vágyódáshoz szükséges indítékot. A dolgok felett való gondolkodásból születik a más dolgok kívánása, a rossznak vagy közepesnek értékelt jelen gondolatából születik a szebb jövő után való élénk, szinte ellenállhatatlan vágy. Gondolatainknak eme nyugtalanságában észrevétlenül az eszmény játssza a rendező szerepét. Gondol-

kodni annyi, mint mérlegelni azt, ami van, és összehasonlítani azzal, majd következtetni arra, aminek lennie kellene. Minden gondolkodásban teremtünk egy képet, ebben megrajzolunk a jelen állapottal szemben egy magasabb helyzetet, egy eszményi képet és ezen eszményi képhez, vagyis eszményképhez viszonyítva minősítjük és értékeljük jelen állapotunkat. Sőt eme tökéletes elgondoláson, az eszményen át ítélünk meg minden más tényt. Az eszmény azáltal, hogy a jelen valóságok fölé emelkedik, elbűvöli azokat, akikben fogant és akikben él, magában összpontosítja gondolkodásukat és a saját magasságába való fel-emelkedésre készleti törekvéseiket.

Eszményei vannak az egyének, a nemzetnek és az egész emberiségnek. Az egyén eszméi töredékei a nemzeti eszménynek és ebben élnek. A kifinomult nemzeti eszmények pedig egyetemes emberi kincssé lesznek.

A nemzeti eszmények talaja a nemzeti hagyományok. Ezért fűződik a hagyományokhoz az a mély meggyőződés, hogy azok tiszteletében a rend, az állandóság, a nemzet örök létének vágya rejlik. A hagyományokban a múlt, a holtak millióinak szelleme és kívánsága szól hozzánk. Ha ennek a szellemnek nem tudunk engedelmeskedni, akkor a jelen, a jelenben élők, a kevés élőnek akarata szab törvényt. Más választás nincs, nem lehet. Már pedig könnyebb és magasztosabb dolog engedelmeskedni a holtak kívánságának, melyet az idők már igazoltak, mint az élők önző szeszélyeinek.

A nemzeti hagyományok a nyelvben, az irodalomban, a tudományban, a művészetben, a foglalkozásokban, az életmódban és minden más nemzeti alkotásban és megnyilvánulásban élnek. A nemzet legnagyobb kincse a nyelve. Egyéniségének legerőteljesebb kifejezése és biztosítóka, összetartozásának szinte széttéphetetlen köteléke, fennmaradásának biztos záloga: Nyelvében él a nemzet! A nevelő első kötelessége, hogy a nemzeti hagyományokat kutassa, tanulmányozza, az ifjúsággal megismertesse és azokat értelmezze.

A mai magyar eszmény: Szent István Magyarországa.

A magyar ifjú hordozza lelke mélyén Trianon fájdalmas gondolatát. Nőjön fel abban a meggyőződésben, hogy helyzetünk nem maradhat így, és minden képességével készüljön fel arra, hogy ezért az eszményért a maga körében dolgozni tudjon. Ne ülje meg ifjúságunk lelkét az elfásultság, a tétlen kesergés. Van mire építenünk! Megfogyatkozott népünkkel és területünkkel még mindig Európa közepes nagyságú nemzetei sorába tartozunk, de műveltségünknel, gazdag történelmi múltunknál fogva, az emberiségnek tett szolgálataink, tetterőnk, földrajzi helyzetünk révén igen számottevő tényező vagyunk és számunknál nagyobb tényezőt képviselünk. Ebben bízva rendületlen kitartással kell dolgoznunk nemzeti eszményünk megvalósításán.

Minden nép — mondotta Széchenyi akadémiai megnyitó beszédében —, egyet sem véve ki, csak magában, tudniillik fiaiban hordozza az élet és a dicsőség, vagy a halál és a szegény csiráit. Vegyünk rá minden ifjút és az egyesek révén az egész magyar ifjúságot annak megértésére — szintén Széchenyi gondolatmenete —, hogy a magunk tevékenységéhez a másokkal való együttműködés is szükséges, mert a magunk helyzetének javítása nem független a közviszonyoktól. Világossá kell tennünk minden egyes ifjú előtt azt, hogy a közjó munkálását a magunk java is követeli. A közjóért hozott áldozat sokszorosan visszaszáll ránk és utódainkra. Sok ember nagy erő, de csak ha közösen dolgozik egy célra. A különböző rendűek között a legerősebb kapocs a közérdek, a nemzeti eszmény szolgálata.

Az iskola egész munkáját lángoló nemzeti szellem hassa át. A tanítás anyagának középpontjában a nemzeti szellem kincsei álljanak. Nagy gondunk legyen nyelvünk tisztaságának, szépségeinek és különös sajátságainak ápolására. Eszményképeink történelmi nagyjaink legyenek. A földrajz a magyar föld, a magyar nép és a magyar égalj ajándékainak szeretetére tanítson. Az elszakított magyar népet tekintsük testvérünknek és földjét a miénknek. Ismerjük meg helyzetét, gondolkodását és alkotásait. A természetrajz tanítását a magyar növény-, állat- és ásványvilág

ismeretére alapozzuk. A mennyiségtan főképp a magyar viszonyokból vett tanulságos adatokkal dolgozzék. A magyar művészet alkotásai finomítsák a magyar ifjú lelkét.

A feldolgozás módjában is érvényesüljön a magyar szellem. Szeretettel, lelkesedéssel és rajongással foglalkozzék az iskola mindennel, ami magyar. Az ifjúság legyen büszke arra, hogy magyar. Jogosan lehet, hiszen a magunk erejével szereztünk magunknak helyet a világ első nemzeteinek sorában. Ne áltassuk magunkat azzal, hogy nemzetünk hazafias érzése megnyugtató állapotban van. Multunkból a hazaszeretet minden képzeletet felülmúló példaképeit örizzük, a jelenben is ragyogó példák állanak előttünk, de a hazaszeretet már nem egyetemes magyar erény. Nem tudunk a hazánkért, nemzetünkért önzetlenül dolgozni, az önérdekről lemondani, feltétlenül, megalkuvás nélkül becsületesek lenni. Nem tudunk nemzetünk java, szebb jövője érdekében sorsdöntő társadalmi és gazdasági kérdéseket a saját előnyeink rovására megoldani. Nem tudunk bízni egymásban, még nagy vezetőinkben sem. Elengedhetetlenül szükséges, hogy a magyar nevelőrend a hazaszeretet ápolását minden vonatkozásban kivételes gonddal tegye a nevelés tengelyévé.

Az istenszeretet. Az istenszeretet odaadó ragaszkodás a teremtető, fenntartó és kormányzó Istenhez. Az istenszeretet sok értékes érzelmi állapot megteremtésére képes. A nevelésben bármely korú ifjúnál csodás hatásokat érhet el. Arra kell különösen ügyelni, hogy mindazt, ami az Istenhez és a vele kapcsolatos valláshoz fűződik, magasztosnak, szépnek és vonzónak tüntessük fel és helytelen beállítás útján ne tegyük elkedvelletté, szomorúvá és unalmassá.

Az Istent mindig jószágos atya képében állítsuk az ifjúság szeme elé, aki örökös felettünk, megértő szükségseink és irgalmas gyarlóságaink iránt. Az Isten nem szigorú, engesztelhetetlen bíró, aki szemmel tart, kényszerít és büntet. A fiatal lélek alapsajátsága a vonzódás, a bizalom, az öröm, a derű, tehát ehhez a lelkülethez kell alkalmaznunk a valóságos nevelést.

A valláserkölcsi nevelés pótolhatatlan eszközei a bib-

liai történetek. Ezek nem öncélúak, nem önmagukért valók, hanem azért az erkölcsi igazságért vannak, melyet szemléltetnek. Óvakodjunk tehát a történetek betűszerint való betaníttatásától, nehogy a szavakban elveszen az értékes tartalom.

A megváltó Jézussal kapcsolatban minden a legmagasabbosabb élmény. Jézus itt élt a földön. Köztünk, emberek között élt. Élte mindannyiunk küzdelmes életét. Életünk minden mozzanatára a saját életével adott irányítást. Éppen azért vette magára az emberi testet, hogy a mienkkel azonos szervezetben mutasson példát az emberhez méltó életre és halálra. Tehát gondolatainkat, érzelmeinket és cselekedeteinket az Ő mintájára kell átalakítanunk. Hozzá kell szoktatnunk magunkat ahhoz, hogy életét a mi példánk-nak, szavait pedig törvényeinknek tekintsük és életünket minduntalan vessük össze az Ővével. Ha az ifjú türelmetlen a szenvedés tűrésében, emlékeztessük őt a kereszten függő Megváltóra; ha nem akarja rászánni magát valamilyen terhes munkára, képzelje maga elé a harmincéves koráig műhelyben dolgozó, azután pedig fáradhatatlanul tanító Jézust; ha elismerés, dicséret és kitüntetés után áhítozik, gondoljon azokra a gyalázatokra, melyeket Jézus magára vállalt; ha nem tud békében élni környezetével, emlékezzék arra, hogy Jézus a legkiállhatatlanabb képmutatókkal és bűnösökkel beszélgetett; ha túlzott örömökre ragadtatja magát, állítsa maga elé Jézus önmegtagadását, minden mozzanatában komoly és terhes életét. „Az Isten emberré léte — mondja Pázmány — minden veszedelmes kísértések ellen szívünk pajzsa.”

Neveljük rá az ifjúságot a bensőséges imádkozásra. Nem szükséges, hogy sokáig, de annál többször és elmélyedőbben imádkozzék. A hit szépségének, szívet, lelket eltöltő, felemelő és megtermékenyítő erejének tetőpontját az imádságban éri el. A helyesen értelmezett imádsággal összehasonlítható élmény nincs az emberi bensőben. Isten akarja, hogy szóljunk hozzá, hogy mi gyengék kérjük az Ő mindenható kegyelmét. Nem mintha nem ismerné gyengeségeinket és szükségünket, de elvárja tőlünk a jóságába

vetett bizalom kifejezését. Megmondja, hogy mit kérjünk tőle. Eleve igéri, hogy meghallgat. Megjelöli, hogy miként akarja, hogy kérjük őt. Maga adott imádságmintát Fia által. Micsoda erő, mélység és finomság van azokban a szavakban, melyeket Isten adott a szánkba! De még ezeket a rövid és keresetlen szavakat is elengedi, — nincs feltétlen szüksége szavainkra. Szavak nélkül is megért és meghallgat bennünket. Minket magunkat akar, nem pedig szavainkat. Sok szót, hosszú szöveget elmondhatunk a nélkül, hogy imádkoznánk, és teljes szívből imádkozhatunk, bár egy szót sem ejtünk ki. A szavak nélküli imádság olyan légkör, amelyen át az Isten arcába nézünk. Nem vesztheti el életkedvét semmi sorscsapás alatt az, aki imádkozni tud. „Az imádkozás — írja Széchenyi — szent cselekedet, mely tettekre edz, szenvedélyeinket tisztítja és fékezi és a léleknek azt az emelkedettségét és önállóságát szerzi meg, mely egyedül képesíti arra, hogy Istenhez fordulhasson és színe magaslataig felszállhasson.”

Ajándékozuk meg az ifjúságot azzal a magasztos gondolattal, hogy az élet elkerülhetetlen csapásai és szenvedései felülről ránk mért megpróbáltatások. Ha ezzel a gondolattal átítatjuk a lelkét, nem roskad össze az élet terhei alatt. Istenszerető ifjút nem szállhat meg az a kísértés, hogy elvesse magától az életet. Az élet terheit az ifjúságnak úgy kell néznie, mint nézte az a középkori szerzetes, aki ezeket a szavakat vetette papírra: Munkálkodásunk akadályait is szeretnünk kell, mert azok eszközök jobb erőnk kifejtésére.

Az istenszeretet egyúttal és elválaszthatatlanul ember-szeretetet is jelent. Magasztos, szent értelmet, jelentőséget és tartalmat ad az emberi testvériség gondolatának. Minden ember egy töből származik, az emberiség egyetlen család, mert mindenki egyformán az Isten gyermeke. Ez azonban nemcsak gondolat, hanem kemény, határozott parancs és kötelesség. Ha minden ember testvér, akkor senki sem fordulhat el szeretetlenül és idegenül a másik embertől. Akkor senkire nézve sem lehet közömbös az, hogy a másik ember sír-e vagy nevet, tengődik-e vagy él. Senki sem járhatja

az élet útját rideg, érzéketlen elmével és szívvel, hanem mindenkinek mindenki másra világosságot és meleget kell árasztania. Az istenszerető ember harcol az olyan társadalmi és gazdasági rend ellen, melyben százezrek és száz-
ezrek munka híján testileg és lelkileg lealjasodnak. Az istenszerető ember nem nyugodhat bele abba, hogy ember-
testvére elpusztuljon olyan nyomorban, melyben a testtel együtt a lélek is elvesz. Az istenszeretet harcol a kenyér-
kérdés jó megoldásáért, harcol az emberért, a testért és ezen át a lélekért. A teremtményt igyekszik emberré tenni, hogy innen felemelhesse az égi magasságba.

A haza- és az istenszeretet Magyarország és a kereszténység kilencszáz esztendő fényében és viharában a magyar lélekben valósággal összeolvadt. Nekünk a kereszténység maga a nemzeti mult. Számunkra a kereszténység mindig az életnek egy része volt. Az volt és az ma is. Királyaink koronájáról sugárzott ránk, nemzeti szentjeink erényeiben tündöklött, hőseink, államférfiaiink iránytűje, a tudománynak, irodalomnak és művészetnek tárgya és lelkesítő szelleme volt. Intézményeink lényege és főntartó eleme. Nevelésünk csakis nemzeti és keresztény szellemű lehet. Neveljünk olyan ifjúságot, mely nemzetünk sorsdöntő kérdéseit a keresztény testvériség szellemében akarja megoldani.

A CSELEKVÉS ISKOLÁJA.

Cselekvésről és nem csupán akaratról kívánunk szólni. Az akarat csak egy, bár a legjelentősebb mozzanata a cselekvő életnek. Éppen ezért a bölcselőt az akarat kérdése ragadja meg. A nevelő azonban nem állíthatja az ifjút a cselekvés eme súlyos mozzanata, az akarat, vagy kevésbbé elvontan szólva az akarás lelki jelensége elé, hogy egyetlen lendülettel törje át magát rajta. Lépésről-lépésre, tervszerű aprólékossággal vezeti azon az úton, mely a cselekvés forrásától az akaratig vezet, és így igyekszik őt átsegíteni ezen a súlyos válságon.

Az élet legszembeeszköbben a cselekvés képében jelentkezik. Az élet lényegét kifejező összes tünetek a cselekvéshez vezetnek. Az egyénben is, a társadalomban is minden mozog, változik és cselekszik. Élni, mozogni, valamivé lenni, cselekedni, rokon fogalmak és szinte egymásban vannak.

A cselekvés a próbaköve a gondolatnak és az érzeknek. Az okoskodás is, meg az érzések is csak eszközök, a cselekvés eszközei. Egy nagy gondolat, egy magasztos érzék sem tekinthető valóban nagynak mindaddig, míg nem állotta ki a cselekvés igazolását. Szellemünk jó működésének jele a megfontolás helyessége, az elhatározás ereje és a megvalósítás hatalma. Érzelmekink öszinteségét és melegségét a cselekvésben való szerepük igazolja.

Csodálatos nevelői érzék bizonyossága az, hogy a vallás sohasem elégedett meg az egyszerű ismeretközléssel, sőt az értelmi beleegyezéssel sem, hanem elhatározást, életet befolyásoló és alakító tevékenységet, közreműködést kívánt

hitelvei és erkölcsi parancsai számára. Tettekben követői legyetek az igének, ne csak hallgatói, — mondja Szent Jakab apostol. Krisztus nemcsak tanította, nemcsak szavakban nyújtotta tanításait, hanem tanítványait és követőit élete mozzanatainak részesévé is tette. A vallás gyakorlást, templombajarást, szentségekhez való járulást szorgalmaz és az ünnepek hangulatát átélést nyújtó cselekedetek révén a templomon kívül is igyekszik átvinni a hívek életébe. Számlézi Szent Ferenc azt ajánlja, hogy lelki fásultság idején cselekedetekhez meneküljünk.

1. A szokás.

A cselekvő élet lényege, szinte lelke a szokás. A szokás készség arra, hogy egy már véghezvitt cselekedetet jobban megismételjünk. A szokás nem valami jelentéktelen részlettünemény, hanem az emberi cselekvőkészség leg-hathatósabb hajtóereje, az emberi viselkedésnek igen fontos eleme. Az ember gondolkodási, érzelmi és cselekvési szokások kötege és szokásai révén halad boldogsága vagy balsorsa felé. Az öregkor a gyermek- és az ifjúkor éveiben felvett szokások lepergetése.

A szokás lényege a cselekvésben való fokozódó készség. Ez a készség nagy csodálkozást vált ki, ha kivételes, nem minden ember által végezhető cselekedetről van szó; de nem csodálkozunk azokon a készségeken, melyek mindnyájunk folytonos cselekedeteiben mutatkoznak. Nem csodálkozunk éppen a szokás erejénél fogva: megszoktuk őket. Megcsodáljuk a szemfényvesztési cselekedeteket, a torna-gyakorlatokat, az ujjak bámulatos mozgását a hangszereken, — mert elűtnek az emberek mindennapi cselekedeteitől. De nem lep meg a beszélés, az írás, az olvasás, a járás, a lépcsőn való felfutás nagy ügyessége, melyek époly boszorkányos mutatványok, mint az előbbiek. Ezek nem lepnek meg, mert mindnyájan mindennap véghezvisszük őket.

A szokás fokozódó könnyedség, gyorsaság és biztonság útján jön létre. Először nagy figyelmi erőfeszítés köz-

ben hajtjuk végre a cselekedetet, majd kevésbé figyelünk s végre véghezvisszük a nélkül, hogy figyelnénk, — magától megy. Hasonlókép a cselekedet kezdetben igen lassú, óvatos, majd gyorsabb és aztán már szédületes ütemű lesz. Végre, a kezdetben ingadozó készséggel véghezvitt cselekedet egyre jobban gyarapszik határozottságban, míg aztán biztossá, tévedhetetlenné válik. Nagy tévedés volna azt gondolni, hogy tökéletesedünk. Szokásunkká válhat az is, hogy nagyon rosszul hajtunk végre egy cselekedetet. Megszokhatjuk a csunya, a rossz, az olvashatatlan írást, a hamis zenei játékot, vagyis sok olyan cselekvést, mely máskép nem mondható tökéletesnek, mint csak abból a szempontból, hogy a véghezvitelében nagy biztosságra tettünk szert.

A második sajátsága a szokásnak az, hogy a cselekedet akaratlanná válik. Először megfontolással és elhatározással tudjuk csak véghezvinni, de fokozatosan odáig fejlődik, hogy akaratunk nélkül is létrejön, és végre már nem is tudjuk magunkat visszatartani attól, hogy tegyük. Így megy végbe a naponkénti mosakodás, öltözködés, étkezés, az ismerősök köszöntése, vagy egy kapott szolgálat megköszönése.

A szokás kialakulásának utolsó sajátsága az öntudat megszűnése. Az egyazon módon történő, egyforma időközökben véghezvitt cselekedeteket hosszú idő multán úgy hajtjuk végre, hogy észre sem vesszük, hogy cselekszünk. Az ilyen cselekedeteket már tudatalattiaknak is nevezhetnők, mert valóban tudatunk kijátszásával mennek végbe. Amikor a lefekvés előtt az órát kitesszük a zsebünkből, öntudatlanul felhúzzuk. Több kötet könyvet végigolvasunk, de nem bírjuk megfigyelni, vajjon a szavakat és a betűket elolvastuk-e? Egész nap gyalogoltunk, de egyszer sem gondoltunk arra, hogy melyik lábunk megmozdítása van soron.

A szokás kialakulásában két tényező játszik szerepet: az első cselekedet, mint megalapozó és a többi rákövetkező, mint tökéletesítő tényező.

A cselekedet első véghezvitele már nyomot hagy maga után. Ez a nyom a szokás alapja. Cselekedtünk és ennek nyomán érezzük, hogy másodszor már könnyebben fogjuk

véghezvinni a cselekedetet. A gyermek életében először ír le egy betűt, és utána az az érzése, erős bizakodása, hogy másodszor könnyebben és szebben fogja azt leírni.

Folytatólag, minél többször és minél figyelmesebben visszük véghez a cselekedetet, annál inkább belénk gyökeresedik, fejlődik a szokás. Nincs szilárd szokás ismételés, még pedig sok ismételés nélkül. De hangoztatjuk, hogy a cselekedet véghezvitelére irányított figyelem ereje sok ismételést megtakaríthat. Ha jól és szépen akarunk írni és olvasni, sokszor és figyelmesen kell azt tennünk.

A szokás fejlődésének folytonos és szinte titokzatosan haladó jellege van. Jelentkezhet minden erősségi fokban, a cselekvés megindítására alig észrevehető szándéktól föl egészen a villámgyorsasággal és tévedhetetlenül végbe menő már meggyökeresedett szokásig, mely átment a fejlődési fokok minden árnyalatán, — de közben mitsem vettünk észre.

A szokásnak eme létrehozó tényezői olyan eredményt érnek el, aminek nagy, döntő szerepe van minden cselekedetünkben, életünk egész folyásában. Ez a nagy eredmény a gépiesség. A gépiesség elemi, egyszerű ténye magyarázza meg az egész cselekvő életet. Nemcsak az emberi, hanem az állati cselekvő életet is, mert igen sok emberi cselekedet hasonlít a jól betanított állat cselekedeteihez. Figyeljük meg a mindennapi életünk cselekedeteit, a felkelést, az öltözködést, az étkezést, a sétát stb., — mind csupa gépiesség. Például az étkezésnél az asztalhoz ülünk veszünk a tálból, fogjuk a kanalat, a kést, a villát, törünk a kenyérből stb. s mindezt olyan gépiessé vált pontossággal végezzük, hogy bár beszélgetünk, mégsem tévesztjük el egyik cselekedetet sem. Vagy nézzük az elemi udvariassági cselekedeteket, a köszönést, a felállást idősebb egyének megjelenésekor, a mosolygást ismerőseinkkel való találkozásakor stb., — mily gépies cselekedetek. Ezeket a cselekedeteket egy kéttagú képletre egyszerűsíthetjük: jel és visszahatás. Felbukkan a jel és nyomban kapcsolódik hozzá a visszahatás. Asztalhoz ülök (jel) s veszem az evőeszközt (visszahatás); ismerőst látok (jel) s köszönök (visszahatás)

Minden cselekedetünk, szinte az egész életünk ennek a két szónak, jel és visszahatás, bonyolult kifejtése (Méli-nand).

2. Az önkénytelen cselekedetek.

Az önkénytelen cselekedetek az emberiség egyetemes szokásai. Minden ember nemzedékről nemzedékre végzett bizonyos cselekedeteket, és ezek az imént elemzett módon szokásainkká, vagyis akaratunktól és tudatunktól független cselekedeteinkké váltak. Háromféle önkénytelen cselekvés van: a) a reflex-, b) az ösztön- és c) az utánzó cselekedetek.

a) A reflexek a legelemibb élettani természetű tevékenységek. Kizárólag a testi szervezetben lelki közreműködés nélkül jönnek létre. Egy inger indítja el közvetlenül, és a cselekedet megtörténik a nélkül, hogy megakadályozhatnók, vagy a megváltoztatására befolyásunk volna. A reflexek a legrégebb bennünk meggyökeresedett gépiességek, melyek öröklés útján élnek bennünk. Ilyen reflexek a lélegzés, a vérkeringés, az emésztést előmozdító mozgások, a szemhéj összecusukódása, a térd megrándulása, a köhögés a torok ingerlésére, kezünk hirtelen visszarántása, ha megégetjük stb. A reflex három elemre tagozódik: 1. az inger, vagyis a külső hatás, 2. a központi tünet, vagyis az agy rendelkezése, 3. a visszahatás, vagyis a mozgató ideg tevékenysége.

b) Az ösztöncselekvések a reflex után következő elemi gépiességek. Ezek is inger hatása alatt keletkeznek s ezek is szükségesek az egyén életfenntartásához, de csak akkor jönnek létre, ha az életfolyamatok belső feltételei bekövetkeznek. Létrehozói tehát az érzések, az öröm vagy a fájdalom érzése. Az érzések irányítása nélkül ugyanis a cselekvés minden irányban szétszóródnék. Hogy ez ne következze be, a cselekvőkészség az érzések hatása alatt központi szellemi erővé alakult és életerővé lett. Ez az életerő az alkalmas izmokba ömölve megszokott cselekvésekben nyilvánul. Áll egy mozgási csoportból, helyesebben egy csomó kezdetleges mozgásból. A mozgásba jött izomanyag

a maga egészében mindig ugyanaz. Sőt az egész nemnél, emberi vagy állati nemnél ugyanaz. Ugyanaz volt előttünk már megszámálhatatlan nemzedéken át. Kezdetben kárpótlás volt az értelem hiányáért, de megmaradt a szellemi fejlődés magasabb fokán is. Ilyen ösztönselekvések az emberben az érzelmeket, az örömet, a fájdalmat, a szeretetet, a haragot, a félelmet stb. kísérő mozdulatok.

Az ösztönselekvés abban különbözik a reflexztől, hogy nem egyszerű, hanem bonyolult, továbbá, hogy lelki folyamat játszik benne szerepet és végre, hogy a cél megvalósulása érdekében a cselekedetek hosszú sora játszódik le benne. De lényegesen különbözik az értelmi cselekedetektől is. Ezeknél biztosabb, tévedhetetlenebb, bár a meggondolás híján van, mert van ugyan célja, de az ösztönösen cselekvő erre nem gondol.

c) Az utánzás olyan cselekedet, mely egy meglátott mozgáshoz hasonlít, vagy legalább is az a törekvés nyilvánul meg benne, hogy hasonlítson hozzá. Az utánzásban is megvan a szokás természete, van benne jel és visszahatás. A jel a példa, melyet embertársaink, a környező embercsoport mutat, a visszahatás pedig az utánzó cselekedet. A jel tehát a környezet gondolkodása, érzelmei, beszéde és tettei, a visszahatás pedig a gyermek megfelelő megnyilvánulásai. Így tanul a gyermek beszélni, enni, járni, öltözködni stb. A templomban a hívők tömege letérdel, tehát mások is szinte akaratlanul letérdelnek, — utánóznak.

Az utánzás körülbelül a gyermekkor tizedik hónapjától kezdve az egész életre kiható szerepet játszik. A gyermek utánozza azt, amit a felnőtteknél lát és tőlük hall. Sajátságos adomány arra, hogy ismeretszerzési vágyát kielégítse és a felnőttek világába behatoljon. Az ember igen sok külső és belső szerzeményének természetét ez magyarázza. Így vetjük meg modorunk, gondolkodásunk és erkölcsi felfogásunk alapjait. A gyermek környezetének viselkedése nyomán alkotja meg a maga viselkedésének ösztönös szabályait és teremti meg eszményképeit. Megbecsüli azokat, akiket megbecsülve lát, és elítéli azokat, akik az ő környezetében rosszalásban részesülnek. A ráhatások ösz-

tönösekké lesznek bennünk és lényeges sajátosságainkká válnak egész életünkre. Innen van a szülők, a nevelők, a családtagok roppant hatása. A magunk szerény újításait csak rámintázzuk az utánpótlás útján elsajátított alapokra.

Megjegyezzük, hogy az értelmi műveleteinkben oly nagy szerepet játszó eszmetársítás, asszociáció sem más, mint szokás, ösztönös gépiesség. Az eszmetársítás készség arra, hogy egy eszmét, egy képzetet, általában egy tudat-állapotot egy másik útján felébredszünk.

Az összes képzettársítások két alapformára vezethetők vissza: a) érintkezési, b) hasonlósági társításra. Az elsőnél a dolgokat gyakran együtt észleltük, mégpedig vagy térben, vagy időben. Például a villámlást követi a mennydörgés. Itt nyilvánvaló a szokáson való alapulás ténye, vagyis megszoktuk, hogy a két dolgot együtt észleljük. A második esetben a két dolgot nem észleltük ugyan együtt, de azok hasonlóságot mutatnak. Egy könyv látása a hasonló kötés alapján eszünkbe juttatja a mi elveszett könyvünket. Ebben az esetben a szokás ténye nem ilyen nyilvánvaló, de azért a társítás mégis azon alapszik, — ezt a kötetet a mi elveszett könyvünkön szoktuk látni. A szokás tehát itt lappangó tünet, mely a hasonlóságra irányítja a figyelmet.

3. A hozzászokás.

A szokás — mint elemzése nyomán kitűnt — növekvő készség a cselekvésben. A hozzászokás növekvő közömbösség, másszóval növekvő türelem a kívülről jövő hatásokkal szemben. A hozzászokás lehet testi is, meg lelki is.

Általános tapasztalat az, hogy a test könnyebben elviseli, jobban tűri azokat a hatásokat, melyeknek megszokítás nélkül vagy sűrű ismétlésekkel alá volt vetve. Hozzászokunk a hideghez, a fáradtsághoz stb. Nem mintha nem éreznők többé, hanem szervezetünk megedződött, és nem fázunk meg és nem fáradunk olyan könnyen. Megszokjuk az orvosságot. Ez azt jelenti, hogy az nem hat, nem befolyásolja többé a szervezetet. A közömbösség bizonyos betegségekkel szemben, a másodszori fertőzés kizárása

szintén ezen alapszik. A szervezet hozzászokott annak fertőző mérgehez. Így értelmezhetjük az oltásokat is.

Hasonló megfigyeléseket tehetünk az érzésekre nézve is. Az érzések ismétlődés révén veszítenek erejükből. Azok a körülmények, melyek azokat kezdetben előidézték, nem keltik fel többé. A legcsodásabb dolgok nem váltanak ki többé meglepetést, nem váltanak ki indulatot, ha folyton vagy csak sűrűn is szemlélhetjük. Legalábbis tompul a hatásuk. A természet legszebb csodái, az égbolt, a hegyek, a tengerek, a mezők nem váltják ki a méltó csodálatot, mert állandóan részünk van bennük. Nagy műveltség kell ahhoz, hogy szépségeiket újra meg újra felfedezzük. A félelem is veszít erejéből a hozzászokás útján. A vihartól, a villámlástól, a mennydörgéstől először félünk legjobban, később már kevésbé. Az öröm sem állandó. Egy újítás, mely kezdetben elbűvöl, később közömbös lesz. Nagy volt egykor az öröm az első repülőgép láttán, de ma már alig emeljük fel szemünket a levegő csodáira. A félelem, az öröm, a bánat, a gond, a szánalom, mind fakul a megszokás révén. A nevelőnek is ezért kell takarékosnak lennie a dicséretnek, a fenyegetések és a büntetések alkalmazásában. Gyakori alkalmazásuk révén veszítenek hatásukból, de bölcs óvatossággal alkalmazva hathatóságok. Hasznos e felett elgondolkodnia az érdeklődéskeltéshez, a figyelem felébresztéséhez és a fegyelem fenntartásához szükséges eszközök credményes alkalmazása érdekében is.

Vannak azonban kivételek is. Van fokozódó testi és erkölcsi visszahatás. Sűrűn fordulnak elő esetek, amikor az ingerlékenység az ok ismétlődése esetén fokozódik. A környezetünkben levőknek lehetnek kellemetlen szokásai, melyeket kezdetben fel sem veszünk, később azonban elviselhetetlenekké válnak. Egy kezdetben közömbösen nézett arcfintorítás később kihoz a sodrunkból. A két végleten álló hatás sincs kizárva az érzelmi életben: egyrészt folyton kevésbé izgulunk egyazon kellemetlenség miatt, másrészt egyre kevésbé hangolódunk fel olyan kedvességtől, mely kezdetben elbűvölt. A szüntelen ismétlődő kellemetlen zaj nyomán keletkező izgalom fokozódása beszédes

példa a lelki visszahatás erősödésére. A tanteremben vagyunk. Egymásután rövid időközökben jönnek be az ifjak. Valamennyi bántó zajt csinál a könnyen becsapódó ajtóval. Az első esetet még könnyen vesszük, de a továbbiak nyomán mindjobban fogy a türelmünk, míg végre a tizediknél végleg kijövünk a sodrunkból. Ez a tizedik ifjú semmivel sem hibásabb, mint az előbbi kilenc, s mi mégis úgy fellázadunk ellene, mintha azoknak mulasztásai mind benne halmozódtak volna fel. Hasznos dolog felhívni a nevelők figyelmét az igazságtalanságoknak ilyen csattanós példáira.

A félelem érzelmi hatása egészen különös, és e miatt vele szemben igen résen kell állnunk. Nem lehet végérvényes megállapításra jutnunk arra nézve, hogy a félelem az esetek ismétlődése révén inkább tompul vagy fokozódik-e. Az első mennydörgéstől igen megrettenünk, de a többiek-től kevésbbé. Azonban hány esetben van megfordítva is. A gyermeket esetleg ki tudjuk gyógyítani a félelemből, ha a sötét szobába való bemenetelét erőszakoljuk, — de ugyanez az eljárás idegzavart is idézhet elő.

4. A szándékos cselekedetek.

A gyermek cselekvése eleinte ösztönszerű. Cselekedeteit az életszükségletekből folyó vágyak irányítják. Tapasztalatainak gazdagodása és élettartalmának gyarapodása azonban lehetővé teszi rá nézve azt, hogy környezetének értékelő állásfoglalását és viselkedését a magáévá tudja tenni. Ettől kezdve célképzetei egyre több gátlást szenvednek. Ezek a gátlások arra készítetik, hogy célképzeteit vizsgálat alá vegye és ösztönös cselekvéseit akarati cselekvésekké alakítsa. Kezdetben főképp cselekedeteinek kellemetlen következményei, a megintés, fenytetés, dorgálás, esetleg a büntetés gátolja a célképzeteihez való ösztönszerű hozzájárulását, de értelme kifejlődésével mindjobban a tilalmak és a parancsok lesznek cselekvésének döntő irányítóivá. Ezek a parancsok gyakran ellentétben vannak a benne ösztönösen élő és nagy erővel jelentkező célképzetekkel és vágyakkal. Tapasztalatainak gazdagodása és értelmének erősödése lehe-

tővé teszi, hogy a célja elérésére szolgáló utak előnyeit és hátrányait mérlegelje.

A szándékos cselekedetek fokozatokat mutatnak és különböző alakban jelentkeznek. Egyesek elemiek, mások összetettek, sőt vannak bonyolultak is. Ebben a rangfokozatban négy lépcsőt különböztetünk meg: a) tudatos mozgások, b) megállások, c) újítások, d) szándékos cselekedetek.

a) A gyermek mozgásai önkénytelenek. Gépiesen mozgatja tagjait. Hosszú idő múlik el, míg megérzi azok mozgását és gyönyörködik abban. Majd megpróbálja maga is véghezvinni azokat a mozgásokat, melyek gyönyörködtetik. Eleinte utánozza önkénytelen mozdulatait, majd parancsol tagjainak. Ez a szándékosság első megnyilvánulása.

b) Majdnem ilyen elemi a megállási cselekedet is. A kis gyermek időnkint visszatartja magát a sírástól, a kiabálástól, a haragtól. Megáll s kis szünet után folytatja. Egyszerű és könnyű dolog véghezvinni az önkénytelen cselekedetet, ha jelentkezik, de nehéz dolog szembeszállni vele, — ez már szándékos cselekedet. Hasonló a helyzet a vággyal. Könnyű dolog engedni a vágynak, de nehéz dolog ellentállni neki. Ha megijedek, könnyű engedni a menekülési vágynak, de nehéz helyben maradnom és szembenézni a bajjal. Könnyű dolog leszakítanom a megkívánt szép gyümölcsöt és beleharapnom, de nehéz lemondani róla. Ez a megállás, ez a lemondás szándékos cselekedet.

c) Kissé összetettebb az újító cselekvés. A szokásban, a gépiességben, az élet mögöttünk álló részében kialakult életmódban kitartani, változatlanul tovább élni a multat, — könnyű cselekvés; de felvenni valamit, ami többé-kevésbé új, nem pusztá leélése a réginek, — ez már nehéz dolog. Erős szándékosság szükséges ahhoz, hogy megszokott cselekedetemen valamit módosítsak. Könnyű dolog megszokott hangerőségünkön, a magunk szokásos ütemében beszélni, de nehéz, szándékos erőfeszítést kíván, ha például a betegre való tekintetből halkabban, vagy a könnyebb megértés érdekében lassúbb ütemben kell beszélnünk. Rendkívül súlyos megpróbáltatás az, ha a megszokott élet-

módunkon változtatnunk kell. A jómódú embernek a vagyoni összeomlás következtében nagyon nehéz a szegény ember szűkös életmódját élnie. Itt már nagy mértékben kell az akaratnak érvényesülnie.

d) Hátra van még a szándékos cselekvésnek legösszetettebb és legkialakultabb alakja, az olyan cselekedet, melyben elhatározás van. Az előbbi esetekben, a mozgások, a megállások és az újítások kérdésében szorosan vett mérlegelés, választás és döntés nem volt. Nem látszott fontosnak, nem sok fordult meg azon, hogy a cselekedetet véghezvisszük-e vagy nem. A szándékos cselekvések legfelső fokán állanak azok az esetek, amikor a cselekvő súlyos kérdés előtt áll úgy, hogy mérlegelnie, fontolgatnia, majd döntenie kell. A felvetett kérdésre igennel vagy nemmel feleletet kell adni, és a két lehető állásfoglalás között lényeges különbség van. Elkészítem-e a feladatomat vagy ne, hazudjam-e vagy igazat mondjak? Itt már szerepet játszik a megfontolás és az elhatározás, az akarat cselekedetnek ez a lényeges mozzanata.

Eme négy eset mindenikében van egy igen fontos közös vonás, a szándékos cselekedet lényege: tudatában vagyunk annak, hogy a végbemenő cselekedetnek mi vagyunk az okai. Érezzük azt a belső személyes erőfeszítést, melyből a cselekedet kihajt. Eme érzés értékére nézve lehet kétséget támasztani. Lehet azt mondani, hogy csak a képzelet tünteti fel szándékosnak, — de tény, hogy az érzés bennünk megvan. Ezen az alapon a szándékos cselekedetek mibenlétét úgy határozhatjuk meg: olyan külső vagy belső cselekedetek, melyeknek tudatunk szerint mi vagyunk az okai. Ez a tudat egyúttal lényünk felfedezésének pillanata. A lényünket alkotó belső erőnk tudatára ébredünk és ezzel átmegyünk a látszatról a valóságra.

5. Az akarat cselekvés.

A lélektan a teljes akarat cselekvésben négy egymást követő mozzanatot különböztet meg: a) a cselekvés fogamzása, b) a megfontolás, c) az elhatározás és d) a végrehajtás.

a) A fogamzás az eszme megragadása, magunkévá tétele, a vele való közösség vállalása. Tehát több, mint az eszme egyszerű felfogása, megjelenése a szellemben. Az önkénytelen cselekvésben a tett magától, közvetlenül halad a megvalósulás felé. A szándékos cselekedetben megállást parancsolunk. Széttépjük azt a kapcsot, mely az eszméhez a megvalósulás felé való haladás tényét kötötte. A megállás tünete a cselekedet fogamzása, — ezzel vállalunk vele közösséget.

b) A megfontolás az eszme körülményeinek vizsgálata, meggondolása, szabadabban szólva, a cselekvő erő összegyűjtése. Valóságos tanulmány. Teljes értékű ítélő munka. Szerepe van benne az értelemnek és a képzetnek. Értelmi munka, mert belső vita a cselekvés és a nem-cselekvés indítóokai felett. De képzeleti munka is, mert előrelátásról van szó benne. Képzeletben látnunk kell, hogy mi fog következni abban az esetben, ha az egyik részt, és mi abban az esetben, ha a másik részt választjuk. Az állat nem végez ilyen tanulmányt, hanem egyszerűen cselekszik és vagy sikert ér el vagy elbukik. Az ember azonban tapasztalat útján rájött arra, hogy előnyösebb értelmileg elvégezni ezt a kísérletezési műveletet, mert ez rövidebb és nem veszélyes. A hátránya azonban az, hogy ritkábban végződik sikeresen.

c) Az elhatározás választás a *tegyem és ne tegyem* között. A cselekvés igazi lényege. Nem csupán helyeslés vagy nem-helyeslés, nem csupán ítélet, vagyis értelmi cselekedet, hanem jóval több. Az ember az elhatározás által a célt a magáénak tekinti. Az elhatározás a célnak szellemi megvalósítása. Azt jelenti, hogy a cselekvést alkalmas időben teljes bizonyossággal végre fogjuk hajtani. Előzetes akarás, melyet megfelelő időben cselekvésre váltunk. Az akaraterő, — ha a cselekvés áldozatot is kíván — főképen az elhatározásban nyilvánul meg. Az akaraterős egyén nehéz tettekre és kínos szenvedésekre is el tudja magát határozni, viszont a gyenge akaratú habozik, késlekedik, húzódzik.

Vannak nagy elhatározások, melyek napok, hetek, eset-

leg csak évek múltán kerülnek kivételre. Nyilvánvaló, hogy itt folyton új elhatározásokra van szükség, hogy elkerüljük a cselekedet végrehajtásáról való lemondás kísértését. Itt valóságos elhatározási sorozat alakul ki, és ezt az első, vagyis a főelhatározás irányítja.

d) Az akarati cselekedet befejező mozzanata maga a cselekvés, vagyis a cél megvalósítása, vagy legalábbis az igyekezet annak megvalósítására. A cselekvés lehet külső vagy belső. A külső cselekvés testi tevékenység, a dolgok fizikai rendjébe tartozik. A belső cselekvés a gondolati világból vagy a gyakorlati életből vett feladat megoldására irányuló lelki művelet. Akkor nyilvánul meg jellemző módon, ha valamely elméleti kérdés megoldásáról van szó. Ilyenkor a feladat megoldására alkalmas tudattartalmakra van szükség. A legerőteljesebb belső cselekvés a figyelem, vagyis a szellemnek egy tárgyra való irányítása. Idetartoznak az összes önnevelési akarati cselekedetek. Belső akarati cselekedet az is, hogy pontosabbak igyekszünk lenni, több türelmet igyekszünk mutatni mások gyöngeségével szemben stb. Természetesen mindezeknek a belső akarati cselekedeteknek megfelelő külső közvetítő cselekedetek lehetnek a kísérő társai. A pontosságra való törekvésnek pl. az, hogy idejében visszaadjuk a kölcsönkért tárgyat.

6. Az akarat és a vágy viszonya.

Minden akarati cselekvés forrása egy vagy több vágy, mely a cselekedet fogamzásán és megfontolásán át elhatározássá érlelődik. Mi a kapcsolat a vágy és az elhatározás, más szóval az akarat között, vagyis hogyan megyünk át az egyikről a másikra?

A régi bölcséleti felfogás az volt, hogy a vágy csupán belső sóvárgás, veszteglő, erőtlén, tehetetlen lelki jelenség, melynek egy külön erő, az akarat támogatására van szüksége, hogy tetté válhassék. E szerint a vágy az akarattól kapná a belőle hiányzó erőt.

A tapasztalati tények ellentmondanak ennek a felfogásnak. A gyermekek, a műveletlen emberek, szóval a leg-

csekélyebb akarattal bíró lények minden vágyukat megvalósítják. Az erős indulatokban, a haragban, a félelemben, ahol csekély az akarat uralma, a vágy nagy erővel igyekszik tette válni, és éppen az akarat állja útját tettreválásának. A vágy születő tett, mely teljes cselekedetté lesz, ha ellenfél útját nem állja. A vágnak nincs szüksége az akarat támogatására, a nélkül is megvalósul, csak ne találjon ellenállásra.

Ellenkezőleg, az akarat féke a vágnak. Fékezi, megállítja a vágyat, hogy ellenőrizze és aztán vagy elnyomja, vagy útjára bocsássa. Végkép is megállíthatja, mire sűrűn van példa az indulatok és a szenvedélyek legyőzésénél. Ez a meggondolás tehát világossá teszi, hogy amikor mi akaratról beszélünk, káprázatban ringatjuk magunkat. Azt hisszük, hogy az a fontos, amit teszünk; pedig nem így van, — az a fontos, amit nem teszünk. Szóval nem az ösztönzés a sarkalatos nevelő tényező, hanem gátlás. A szabadjára engedett vágnak nincs szüksége támogatásra. Öneréből, természeténél fogva halad a megvalósulás útján. Az akaratnak, az akaratiról erőfeszítésnek azzal a vágygal vagy vágyakkal van dolga, melyeket nem fogadtunk el, melyeket el kell nyomnunk. A lusta embernek nem az esik nehezére, hogy megtegyen valamit, hanem az, hogy lemondjon a tétlenség kényelméről. A hazugnak nem azzal van küzdelme, hogy megmondja-e az igazat vagy ne, hanem azzal, hogy nem tud lemondani a hazugsága nyomán járó érdekről, előnyről vagy haszonról. Éppen ezért az akaratra, vagy helyesebben a cselekvőkészségre való nevelés kérdése jó értelmezéssel önfegyelmzésre, önuralomra, vagyis a helytelen és káros vágyak feletti uralomra való nevelés. Az akarat tehát negatív hatást fejt ki: fékez. Az ellentmondó vágyra támaszkodik. Az egyik vágnak szembe helyez egy másik vágyat. Szóval, az elhatározásban az egyik vágygal legyőzi a másikat.

Az akarat tehát a győztes vágy. Nincs két erő, két tényező: vágy és akarat, — hanem csak vágyak vannak. Az egyik vágy az érdeken, az érzelmeken, a kötelességen stb. alapuló hatásosságánál, a törvénnyel, a vallás, az

erkölcs, a szokás, az illem stb. parancsaival való összhangjánál, vagy az egyetemes akarattal való megegyezésénél fogva nagyobb erőt rejt magában, mint a többi. Ez a győztes vágy az akarat (Mélinand).

A győztes vágy nemcsak erősebb, mint a többi, hanem azoktól egész mivoltában különbözik. Valaki például legyőzi valamely erős szenvedélyét. Ennek a szenvedélynek nem állhatott ellen az az egyszerű vágy, az az egyszerű kívánság, hogy az illető ne legyen többé annak rabja. Az ellenálló erő valami sokkal nagyobb. Körülbelül így fejezhető ki: nem méltó hozzám, hogy ennek a szenvedélynek rabja legyek. Más szóval, a szenvedélyben jelentkező vágygyal nem egy másik vágy állt szemben, hanem az egész lényünk. Abban a vágyban kifejezésre jut az egész múltunk, mert mások voltunk, a jövőnk, mert mások akarunk lenni, és a jelenünk, mert nem szabad ilyennek lennünk. A vágyak harcában az elhatározást teljes lényünk közbelépése dönti el. A megállást az egész lényünk parancsolja. Az akaratra, a cselekvőképességre való nevelés tehát nem elkülönített tevékenység, hanem abban az egész nevelés, az értelem és érzelmi élet nevelése is döntő szerepet játszik.

7. A gondolkodás és az érzelmek szerepe a cselekvésben.

A közfelfogás cselekvést, tevékenységet lát minden mozgalmasságban. Előítélet vezet a látását és a cselekvőkészséget odaitéli a gyakorlati embernek, a mérnöknek, az ügyvédnek, a bankárnak, a kereskedőnek és az iparosnak, akinek hivatása természetében rejlik a külső mozgalmasság. Eme foglalkozások betöltői folyton valóságokban élnek, ezeket jobban ismerik, jobban a hatalmukban tartják és jobban ki tudják használni, mint mások. A valóságokkal való tevékenykedés, a dolgoknak javunkra való fordítása és embertársainknak előnyünkre való kezelése a felszínes betekintésre nagyon mutató cselekvési mód. Ennek lényege a kezdeményező bátorság, a gyors elhatározás és a határozott cselekvés kedvelése.

A kezdeményező bátorság olyan képesség, melynek

alapján világosan látjuk a magunk elé tűzött célt és azokat az eszközöket, melyekkel azt el tudjuk érni. Semmiféle embertípus nem felelhet meg jobban ezeknek a feltételeknek, mint az úgynevezett gyakorlati ember. A valóságokra, sőt rendszerint azoknak egy részére való korlátozottsága megóvjá őt a szétszóródástól és az ennek nyomán fenyegető eltévelyedéstől. Látási területén kevés, esetleg csak egy dolgot tart egyszerre, és így reménye van arra, hogy azt jól szemügyre veheti elősködő képek betolakodása nélkül. A gyakorlatiasság és a mozgalmasság, — ha a mélyére nézünk — gondolkodási szegénységből származik. Gondolkodni nehezebb, mint első tekintetre cselekedni. Könnyebb átadni magát a helyzet kényének, mint elmélkedésbe merülni. A gyors kezdeményezők a felszínen mozognak. Képzeljünk el egy embert, akinek egész gondolkodása csakis a vagyonszerzés körül forog, aki egész tevékenységét ebben az irányban összpontosítja. Ez természetesen eredményesebben fog tevékenykedni a meggazdagodás érdekében, mint egy másik, akinek érdeklődését más dolgok is lekötik, és aki képességeit több más irányban is érvényesíti.

A gyors elhatározóképeség a kezdeményező erőt kiegészíti. Ez gyors meglátás és állásfoglalás. A gyakorlati ember lelki berendezkedése eme kívánalmaknak is kedvez. Az egymással versenyt futó célok és a párhuzamosan kínáló eszközök kiválogatódása szükséges ahhoz, hogy az elhatározásnál ne jöjjünk halogató zavarba. A nagyon kifinomodott ítélőképeséggel bíró emberrel történik meg az, hogy nem tud határozni, mert a cselekvés és a nemcselekvés mérlegelésénél az értelem sok különböző érvet tud a serpenyőbe vetni. Az ellentétes lehetőségekben szütködő agy jól be van rendezve arra, hogy ingadozás nélkül eljusson az elhatározásra, — mert a gazdagabb szellemek késleltető aggodalmait nem ismeri. Az elhatározást — mint tudjuk — megvitatás, bensőnkben végbemenő tanácskozás előzi meg. Csökkentsük a megvitatás elemeit, az ide és oda latbaeső okok számát a legcsekélyebbre, — és az elhatározás nem fog késni. Tartsunk mindig csak egy megoldási lehetőséget szem előtt, legyünk képtelenek két cél

kitűzésére, — az elhatározás könnyen fog megtörténni. De nem is szükséges, hogy ennyire szellemi szegények legyünk. Bármennyi legyen is célkitűzéseink és megoldási lehetőségeink száma, ha szellemünk nem elég finom arra, hogy ezek közül többet is értékelni tudjon, — a döntés szintén nem lesz nehéz. A gyors elhatározás a szellemi erő látszatát kelti. Ne vezettessük magunkat félre, mert ez rendszerint a szellemi szegénység jele. Így kell nézni azoknak mutatós elhatározókéességét, akik az életben élelmeseknek, leleményeseknek, jó cselekvőknek látszanak.

A határozott cselekvés is csalóka látszat. Ennek is előszeretettel tulajdonítják a cselekvő erő értékét. Az az ember, akire nem nehezedik rá a dolgok bonyolult volta, akinek a cél és az eszközök jó látása végett semmit sem kell magában elnyomnia, az határozottan cselekszik, mert nem lát kockázatot. A biztosság érzése arra bátorítja, hogy bízakodással cselekedjék és bizalma tárgyának fönntartás nélkül és örömet átadja magát. Az ilyen embernek nagy hajlama van a kockázatra. Mi tart vissza a kockázattól? Az eset sokféle lehetőségeinek és veszélyeinek látása. Ez itt hiányzik (Dromard).

Kétségkívül az ilyen cselekvés is érték, de nem teljes érték. Megvannak benne a cselekvés mozzanatai, de ezek felszínesek és szétszórtak. Csekély szerepe van bennük az értelemnek, és így rendszertelenek. A teljes értékű cselekvésben mindig van valami az alkotás fogalmából, amin magasabb cél felé irányított, egymásba kapcsolódó cselekedetek szerves sorát értjük. Az alkotó cselekvésben az értelem a vezető szerep. Akkor alkotunk, amikor jó gondolatokat jó tettekben megvalósítunk. Termékeny cselekvés csak az elmélyedő elmélkedésben megnyilvánuló belső élet révén van. Hosszú életű cselekedetek csak a bennünk fogant gondolatból eredhetnek. Aki nem gondolkodik, aki nem dolgoz ki határozott célt és nem keresi lépésről lépésre a legjobb eszközöket, az nem igazi cselekvő, hanem csak a helyzetek és a körülmények játékszere. Az ilyen embert az előre nem látott esetek megzavarják és minden pillanatban arra késztetik, hogy módosítsa célját és változ-

tassa eszközeit. Minél mélyebben merülünk magunkba, annál többet adunk a gondolatnak és a cselekedetnek. S minél többet adunk a gondolatnak, annál jobban kiöntjük lényünket és annál több életet adunk. A belső élet elmélyülése és az életben való felemelkedés párhuzamosan halad. Széchenyi minduntalan felhív arra, hogy ébresszük és tápláljuk lelkünkben a „zarándoki érzést”, a „zarándoki komolyságot”, míg csak szokássá nem válik bennünk, és öntsük ezt azokba is, akikben nincs meg. A „zarándoki érzést”, mely a hivatás emlékezetét nem engedi soha figyelmünkől kiesni. Szorgalmazza, hogy vigye ezt bele mindenki minden munkakörbe, ha akar „sokkal inkább használni a honnak, mint fényleni sajátlag”. „Zarándoki komolyság”, az a magába mélyedt, önlelkét vizsgáló csendes, nyugodt haladás lépcsőről-lépésre, de mind feljebb, egyre magasabbra és magában a lélekben is egyre nemesedve. Ha ez nincs meg — mondja —, „hiányzik az isteni szikra, mely egyedül képes a halandót bármely kicsiny műtételben is mesteri magasságra emelni”. Az elmélyedő elmélkedés, „a zarándoki komolyság” különleges nagysága abban rejlik, hogy segít táplálni az emberi cselekedetek egyetemes aratását.

A közfelfogás könnyen hajlik arra a feltevésre, hogy az elmélyedő lélekből hiányzik a gyakorlati érzék. Azt hiszi, hogy ez nem ismeri a valóságokat, vagy hogy bizonyos lenéző nemtörődomségből félreismeri azokat. Ellenkezőleg, az elmélkedő mélyen behatol a valóságokba, — de éppen ez a mélyrenézés van kárára. Ellentmondásnak látszik, de ez az igazság: a valós világ a felszínesen nézők előtt jobban feltárul. Az elmélyedő gondolkodó egyúttal élesen figyelő is, de az ő erősen összpontosított figyelme elsiklik olyan részletek felett, melyeket az alacsonyabbrendű képesség jól meglát. A nagy dolgokra irányított erős figyelem a legbiztosabb mód arra, hogy az élet apró dolgait ne vegyük észre. Az ember nem gondolhatna a mélyebben fekvő igazságok meglátására, ha minden apró dolog lekötne a figyelmét. Amikor az ember nagy dolgokkal akar foglalkozni, akkor előbb szabadítsa ki magát az emberek sokaságát lenyűgözve tartó apró varázslatokból. Kell, hogy bi-

zonyos köznapi vonzalmak erejüket veszítsék, amikor az elmélyedő lélek munkába lép.

Az elmélkedés nem jelent elszakadást a külső világtól, hanem — ellenkezőleg — fáradozást annak jobb megismerésén. A közös életbe való betekintés után üdvös dolog kissé magunkba szállnunk, hogy tapasztalatainkat összefoglalhassuk. A külső elkápráztat. A mindennap látottakat ködfátyolos szemmel nézzük. A visszavonultságban a káprázat megszűnik, a dolgok elrendeződnek és tárgyilagos megvilágításba kerülnek. Elmélkedni annyit tesz, mint megszabadulni az előítéletektől, feloldódni a körülmények által ránk kényszerített tévedésektől, másszóval annyit tesz, mint növelni ítéletünk függetlenségét és pontosságát. Az elmélyedő gondolkodás tesz igazságos ítélővé, ez pedig a jó cselekvésnek fontos feltétele.

Igaz, hogy amikor az ember azon dolgozik, hogy a közepes emberi állapot fölé emelkedjék, kissé el is szakad tőle. Minél szellemibb az ember, annál jobban elkülönül a többségtől és annál kevesebb megértésre számíthat. Ebből az elkülönülésből kellemetlenségek származnak, melyek közül a leghátrányosabbak egyike az, hogy nem tudja megismerni a másokban működő hajtóerőket, és e miatt a számításai hamisak lesznek. Az elmélyedő lélek nem látja meg mások kicsinységeit, nem lát bele cselekvésmódjukba és eszközeikbe és így nem könnyen tudja megállni helyét azok tömegében, akik értenek az élet hasznosításához. Az elmélkedők java áldozata a saját eszméinek. A mélyre-nézés sok emberrel elfeledteti a kicsiny dolgok létezését: „Néhány fölséges bolond, miközben a csillagokat nézi, beleesik a kútba”. Tény az, hogy egy kis köznapiság jobban előkészít arra, hogy tudjunk olvasni a sokaság lelkéből és hogv felvértézzük magunkat annak ármányaival szemben. Ez feltétele annak, hogy jobban megálljuk helyünket az élet tülekedéseiben.

Kétségtelen tehát, hogy az elmélkedésre alapított cselekvő életmód kissé az élet felett lebeg. Az életnek felül-ről való nézése azonban fönséges módja annak, hogv az életet szebbnek lássuk, rejtelmeibe beletekintsünk, fényé-

ben tudatosan gyönyörködünk és annak magasztosságát élvezzük. Azok élnek rosszul, akik másképp élnek, mert behűnyt szemmel surrannak át az életen. A pusztán gyakorlati tisztánlátás csak annyira tárja fel a létet, mint a könyv írójának gondolatait az olyan ember olvasása, aki a könyvet csak átlapozza, nagy figyelmet fordít a papír minőségének vizsgálatára, a betűk alakjára, a nyomtatás egyéb sajátságaira, de nem veszi észre, nem is sejti, hogy a könyvben gondolatok is vannak. A cselekvés az élet jele. Az élet pedig gondolkodás. Minden ember gondolkodik, de nem egyformán, — hanem mindenki a maga módján. Kevesen tudatosan és szellemileg, a többség öntudatlanul és anyagilag, — tömegmódon.

Az akarat szellemi és szívbeli hatalom, az alkotó munka — mint Emerson mondja — szellemi és erkölcsi erő. A parancsot a szellem adja, szárazon, önzőn, szinte haszonlesőn, és ezt az érzelem színessé, kedvessé és vonzóvá teszi. Akár akarjuk, akár nem, az alkotó és termékeny cselekvőkészség iskolája már az értelem nevelésénél kezdődik és a szíven át vezet. A gondolatból kell a tartalmat meríteni, aztán kedvessé kell azt tenni és a szépségét és az értékét ki kell színezni, — szóval meg kell azt szeretetni. Nincs komoly cselekvés az értelemben feldolgozott gondolati tartalom és a szívből felszitt hangulati velejáró nélkül. A hangulat kezdetben nehéz feladatokat és nem tetsző erőfeszítéseket is rokonszenvessé tesz. Semmi értékeset nem váltott valóra az emberi tevékenység, mely előbb nem ringott a tudomány vagy a költészet bölcsőjében. Minden tartalmas és szép dologban hathatós lecke hangzik el, és abban a jobb jövő felé való haladásnak egy lépése rejtőzik. Az Isten csodálatos világa a leghatalmasabb lecke a cselekvőkészség nevelésére, mert a belőle kisugárzó bölcseségből, jóságból és szépségből titokzatosan gondolatok és érzelmek sarjadzanak és megtermékenyítik valós világunkat. „Az volna az emberiség legnagyobb csapása, ha egy napon elhalványodnának a csillagok”, — mert akkor megállna minden cselekvés és vele minden haladás.

Eme általános megállapításhoz mégis egy megszorítást

kell fűznünk. S ez az, hogy a cselekvés megindításában és a cselekvőkészség fokozásában sem az értelemnek, sem a szívnek nincs egymással szemben feltétlen előjoga. A mindenkori tapasztalat az, hogy annak jut szerep a cselekvésben, ami a cselekvőre nézve értéket jelent. Ha valami ígérkezik, ami nekem hasznot, előnyt, tökéletesedést ígér, az után vágy keletkezik bennem, és ez a vágy tör a megvalósulás felé. Hogy az érték melyik úton, az ész vagy a szív útján lép-e előtérbe, az mellékes. Az értéket bármelyik közvetítheti. Tény az, hogy a fiatalabb korban inkább az érzelmi benyomások gazdagítanak. Az ifjúkorban tehát az érzelmi élmény az érték. Az alacsonyabbrendű értékeket mind így ismerjük meg, de a magasabbrendűekről is így nyerünk ízelítetöt. Később az értelem nyomul előtérbe. A magasabb, a fogalmilag felfogható értékeket előbb meg kell ismernünk, mielőtt igyekezetünket ráirányíthatnánk. Az érzelem cselekedetindító szerepe azonban ezen a fokon sem szűnik meg. A kezdet, az önkénytelen cselekvés feloldása mindig tőle várható. Ne tévesszük szem elől, hogy a szemlélet az érték bemutatásával mind a kettőnek, az észnek is, meg a szívnek is mindig szolgálatot tesz.

Az emberek lelki alkata tehát cselekvőkészségük szempontjából is különböző. Egyeseknek gyorsan kiható cselekvőerejük van és olyan cselekedetekre képesek, melyeknek haszna közvetlennel látszik és nyílt célt szolgál. Ezek az élelmeselek, a tettek emberei, a gyakorlati emberek. Ez csupán a tény megállapítása, és nem akarjuk ezzel azt állítani, hogy ezek nem volnának képesek komolyabb, gazdagabb tartalmú cselekedetekre is. A nevelésnek kell is törekednie arra, hogy ezt velük elérje. Másrészt vannak emberek, akiket lelki adottságuk mélyebben gyökerező, magasabb célú és egyetemesebb hasznú cselekedetekre képesít. Ez is csupán megállapítás és nem jelent állásfoglalást abban a kérdésben, hogy ezek képesek-e vagy nem közvetlenül hasznos dolgok véghezvitelére is. A nevelés hivatása, hogy ezeket ide vezesse el. A nevelés nem húnyhat szemet arra, ha a cselekvés a gondolattól és az érzelemtől, vagy a gondolat és az érzelem a cselekvéstől el akar külö-

nülni. Útjába kell állania az elkülönülésnek. A cselekvő életet úgy kell felfognia, hogy az az ember legbensőbb lényében születik, a felszínre jövő befejező jelenségek pedig a kivetített szellem megnyilvánulásai. A gondolat és az érzelem megvalósulást kereső élet, a cselekvés pedig életrevelt gondolat vagy érzelem.

8. Tanulságok.

A mai nevelői gondolkodás fontos elve a természet útmutatásának követése. Eme elv alapján sokan irtóznak a gépiességtől és csakis a tudatos cselekvésnek tulajdonítanak értéket. Már pedig a természet példája azt mutatja, hogy az életben a gépiesség, az öntudatlan szerepe messze felülmúlja a tudatos elhatározás szerépét. A fejlődés java-részt reflexek, szokások, öntudatlanná vált cselekedetek útján megy végbe.

A nevelésnek is arra kell tehát törekednie, hogy a lelki élet minden jelenségében minél nagyobb területen átvezessen a tudatosról az öntudatlanra. Az erre vezető általános módszer az, hogy ápoljuk a meglevő hasznos reflexeket és szokásokat, továbbá törekedjünk kiirtani vagy legalább csökkenteni a károsakat és végre teremtsünk minél több tudatos, hasznos kapcsolatot és azután gyakorlás útján tegyük azokat öntudatlanná. A reflexek és a szokások nagyon megkönnyítenek minden tevékenykedést és életfonaluk tartós és erős. A szellem nagy munkát végez és könnyen fárad. Minél sűrűbben fel kell menteni a megfontolás és az elhatározás nehéz munkája alól. Minél szélesebb területre terjed ki, vagy minél magasabb határig nyúlik fel a gépies készség, a szellem annál könnyebben tevékenykedik azon a területen, amelyre a gépiesség még nem terjed ki, és abban a magasságban, ahova még nem nyúlik fel. Az az ifjú, aki már teljes készségre tett szert a névragozásban, könnyebben fogja alkalmazni az igealakokat, mert minden figyelmét ide fordíthatja. S az, aki már az ige-ragozást is gépies könnyedséggel végzi, könnyebben tájékozódik a mondatban bonyodalmaiban, mert az alaktan már

nem köti le figyelmét. Aki pedig az egész alaktant és mondatant kifcágástalanul tudja és alkalmazza, az már a nyelvi szépségekre is ügyelhet és bátrabban vállalkozhat beszédgyakorlatokra. A jellem alakítása sem vonhatja ki magát eme törvény alól. Az erkölcsi cselekedetet akkor alapoztuk meg igazán, amikor már öntudatlanná vált. Az erény hosszsan tartó megszokás. Csak így lehet vezetőnk az életben. A józan ész egymagában nem lehet irányítónk, bármily jól gondolkodunk is. Helyes dolog küzdelem árán érni el a jót, de jobb, ha nem kell érte harcolni. Folytatólag számítani lehet arra is, hogy valamely cselekvésterületen meggyökeresedett szokás más területen is megkönnyíti jó szokások keletkezését.

Hol találunk alkalmakat az ifjúság életében reflexek és szokások nevelésére? Mindenütt. Életének minden mozanata alkalmas rá. Szoktassuk rá az ifjúságot, hogy a parancsra, felhívásra, jeladásra, csengetésre tüstént, habozás és halogatás nélkül cselekedjék. Amint napirendjének kijelölt pillanata elérkezik, rögtön kezdje meg a tevékenységet. Leckéit ne tekintse addig végleg befejezetteknek, míg meg nem győződött arról, hogy jól tudja azokat. Dolgozati füzetait csak akkor csukja be, amikor a beírt dolgot már gondosan átolvasta. Ha valamely idegen szó alakjait vagy nemét nem tudja, nyomban nyúljon a szótár után és nézze meg. A helyükről elvett könyveit, füzetait és írószereit a használat után azonnal szedje rendbe és tegye a helyükre. Az ilyen kapcsolatok, bármily csekélységnek látszanak is, kedveznek a cselekvőkészségnek. Az élet ritkán állít nagy cselekedet elé. Egyébként a legnagyobb tetek is sok apróból rakódnak össze. Nem egyszerre lendülünk fel a Mátra ezerméteres csúcsára, hanem néhány ezer lépéssel jutunk el oda. Ugyanígy a nagyjelentőségű tudományos kérdések megoldása is hosszú fáradozások sorozata. A tudós munkája hasonlít a hangya munkájához. A cselekedeteknek ugyanabban az időben és azonos feltételek között történő szabályossága nagyon jó módja a cselekvésre való nevelésnek. A feladat az — mondja Széchenyi —, hogy lépten-lépve, mákszemet mákszemhez hordva, csepp-

hez cseppet adva dolgozzunk. Alkotni annyi, mint folyton apró cselekedeteket véghezvinni. Bossuet is sokra becsülte a kicsiny áldozatokat, a szerény, de biztos nyereségeket, a könnyű, de folyton ismétlődő cselekedeteket, mert ezek észrevétlen szokássá válnak. Naponta kevés szükséges, de minden nap hozza meg azt a keveset. Ebben az ezernyi apró cselekedetekben edződik meg a cselekvő lélek.

Amilyen módon végezzük apró dolgainkat, úgy teljesítjük nagy kötelességünket is. Csak ne végezzük a csekélységet a csekélység kedvéért, hanem a nagy célokért és a nagy feladatok szellemében. Annak, aki életét magasztos szempontból tekinti és magasztos célok elérésére törekszik — írja Foerster —, a csekélységekben is hűnek kell lennie, mert tudja, hogy lehet nagyság a kicsiny dolgokban is. Krisztus parancsa az, hogy legyünk hívek a kis dolgokban, mert ez az alapja a nagy dolgokban való hívségnek. Erkölcsi gyarapodásunk nem nagy hőstettekkel, hanem a kis dolgokban aratott győzelmekkel kezdődik. Rendszerint a kicsinységek — mondta Széchenyi —, melyeket a fennhéjázó és magas paripán ülő tekintély semmi figyelemre sem méltat, döntenek legtöbb dolgot jobbra vagy balra (Önismeret). A gyermek jól megérti a kis dolgok fontosságát, mert maga is kicsiny, és csak kicsire van képessége.

Minden cselekedet gyarapít. Mint ahogyan az elsajátított ismeretek egy része emlékezetünkben tudás alakjában lerakódik, úgy gyülemlenek össze tevékenységeink és cselekedeteink szokások alakjában. A lelki életben semmi sem vesz el nyomtalanul: a természet jó számtartó. Minden cselekedet egy bizonyos hányadával hozzájárul szokásaink alapításához és könnyebbé teszi a további cselekvést. A látszólag legjelentéktelenebb cselekedeteink is, bármily ritkán ismételjük is azokat, napok, hetek, hónapok és évek múltán hatalmas tömeget tesznek ki, és ez a szerkesztés emlékezetbe kikerülhetetlen szokásként van bevésvé. Az első alkalommal terhes cselekedet lassanként szükséges gyanánt lép fel, és az, ami eleinte kellemetlen volt, kívánsággá válik. A kialakult kedv folyton növekszik, a gyakorlat legyőzi az akadályokat. Az észrevétlen gyöngéd

erőszak elvezet ahhoz a célhoz, ahova restségünk még elindulni sem engedett. Egy, két, három kikényszerített figyelem szokásunkká teszi a figyelést. Egyetlen habozás nélküli cselekedet rászoktathat arra, hogy húzódozás nélkül munkához fogjunk. A vágy egyszeri leküzdése elég ahhoz, hogy a nem nekünk való vágyak jelentkezését annyiba vegyük, mint a légycsípést.

A nevelés útján létrehozott szokásoknak természetesen nincs meg az a szilárdságuk, mint azoknak, amelyeket a természet alkotott. Innen van az, hogy a nevelés a jellemet csak módosíthatja, de új jellemet nem adhat. A szerzett reflexek szétesnek, ha nem gyakoroljuk őket. A szokásból származó cselekedet csak szokás útján tartható fenn. Ezért szükséges a cselekvés folytonossága. Még a lángész sem más, mint hosszú türelem. Hihetetlen, hogy mi mindent el nem lehet érni, ha türelmünk van folyton dolgozni. Fáradhatatlan szorgalmatosság — mondja Zrínyi —, anélkül való vigyázás termi meg annak a drága fának gyümölcsét, melyet dicsőségnek mondanak. Newton úgy fedezte fel a nehézkedés törvényét, hogy mindig rá gondolt. A bár gyöngébb, de állandó tevékenykedés több, mint az olyan nagy erő kifejtések, melyek között hosszú pihenő van. A lusta kibírja az olyan erőfeszítést, mely után hosszú tétlenség következik. A lusta ifjú óriási erőt tud kifejteni a vizsgálatok közeledtekor, de nincs ereje az állandó, az egyenletes munkához. A folytonos munka meg kívánja az irány azonosságát. A cselekvő erő nem egy nekilendülésben, hanem egyazon cél felé irányuló állandó törekvésben nyilvánul meg. A pillanatnyi fellángolás az önkénytelen, ötletszerű figyelem jele, nem pedig a jótékony szándékos figyelemé. Amaz szórakoztató szellemi kedvtelés, ez akarat. A nevelés azt tűzze ki célul, hogy a gyermekek egész szervezete öltse magára a cselekvés szokását.

A szokás megszerzésénél néhány körülményre kell ügyelnünk. Az ismétléseket azonos módon kell végeznünk és nem szabad a megállapított sorrenden változtatnunk, nehogy a kapcsolatok újra meg újra megszakadjanak. A cselekvés ne legyen vak, kifejezés nélküli, hanem értel-

mes, vagyis a célnak megfelelő. Ügyeljünk, nehogy a jó szokások felvétele közben és éppen azok fedezete alatt rossz szokások is állandósuljanak. Így a köröm rendbentartásának jó szokása alatt könnyen megbújhat a köröm rágásának rossz szokása. A karok leeresztése esetleg a kéznek a nadrárgzsebbe való dugásával járhat. A rossz szokásokat le kell rombolni és jókkal kell helyettesíteni. A lerombolás útja az, hogy előbb a rossz szokást tudatossá tesszük, ezzel gépiességétől megfosztjuk, s aztán gyakori figyelmeztetés útján megszüntetjük. Minthogy az ilyen figyelmeztetésnek szinte állandónak kell lenni, célszerű azt egy rövid jeladásra egyszerűsíteni. Ilyen rövid jeladások a beszédben vagy a cselekvésben való pillanatnyi megállás, a fejcsóválás, a kopogás, a rosszalást kifejező tekintet stb. Gondosan ügyeljünk arra, hogy a szokások ne váljanak teherré, bilincsekké, ne akadályozzanak, hanem az ifjúnak segítőitársai, cselekedeteinek támaszai legyenek. Álljanak összhangban az ifjú jellemével és ne gátolják annak helyes irányú szabad fejlődését. Könnyítsék meg a cselekvő jellem kialakulását és ne állják annak útját. Óvakodjunk attól, nehogy egy jó szokás helyébe mindenáron egy másik jó szokást akarjunk felvételni. Ezzel két felesleges erőfeszítésre, egy lerombolásra és egy új szokás felvételére készítenők az ifjút.

A reflexek és a szokások sok fáradságos megfontolás alól felmentenek, valamennyi alól azonban nem mentesíthetnek. Bármennyi reflexre és jó szokásra tettünk is szert, még mindig nagyon sokszor kell végeznünk ezt a súlyos szellemi feladatot. A helyes megfontolásnak is vannak bizonyos észszerű követelményei, s ezekre rá kell nevelnünk az ifjúságot. A helyes megfontolás minden érvet és ellenérvet értékel. A szellem mintegy soktagú bizottsággá lesz, és ennek minden egyes tagja megismerteti a maga álláspontját. A veszedelme az, ami minden tanácskozást fenyeget: a határozatlanság. Az ész érvei nem olyan megmérhető értékűek, mint a számtani mennyiségek. Természetes, hogy az értelem ingadozik, mielőtt határozna.

Meddig nyújtható a határozatlanság? Ha teljes szigo-

rúsággal járnánk el, akkor annak a kockázatnak tennők ki magunkat, hogy a megfontolás sohasem érne véget. A lehető okok száma ugyanis végtelen, s amilyen mértékben hozzuk fel az érveket, mások kapcsolataik révén ugyanolyan arányban kelnek életre. A szempontok pillanatonként változhatnak. S a szerint, amint az egyik vagy a másik emelkedik túlsúlyra, az indokok is különbözőképp sorakoznak fel. Az előállható helyzetek száma megszámlálhatatlan. A jelentőségük is különböző ama értékelés szerint, melyet nekik a vizsgálat pillanatában adunk. Mégis feltétlenül be kell fejeznünk a megfontolást, mert a rossz elhatározásnál is van egy rosszabb eset: az elhatározás hiánya.

Hogy a megfontolás eme nagy veszedelmétől óvjuk az ifjúságot, két gondolat feltétlen elfogadására kell nevelnünk.

Az első az, hogy az elhatározás elengedhetetlenül szükséges mozzanata a cselekvésnek, és így előle meghatárolni nem szabad. Kényszeríteni kell a szellemet, hogy egy indoknál álljon meg. Szinte törvény gyanánt fogadhatjuk el azt, hogy minden gondolat, mely képes volt kivívni maga számára az elhatározást, a megvalósítás szándékát, az ki fogja harcolni a maga teljesedését is.

A másik pedig az, hogy az ifjú barátkozzék meg azzal a gondolattal, hogy nem juthatunk el mindig feltétlenül helyes elhatározásra, s ilyenkor meg kell elégednünk annak megközelítésével. Minden esetben vessük fel ezt a kérdést: mit tehetek, mi van hatalmamban? — A kérdésre adjunk tárgyilagos feleletet és a felvetődő lehetőségek közül tereljünk a megoldást a legjobbnak látszó felé. Valószínű, hogy lesz az igazságnak egy jobb megközelítése is; mivel azonban az kívül esik a mi hatalmunk körén, ne is keressük.

Tehát egy méltányos, a kérdés súlyával arányos ideig tartó elmélkedés után az elhatározásra irányuló igyekezetet befejezettnek kell tekinteni. Ellenkező esetben legfeljebb annak tesszük ki magunkat, hogy ugyanazon a tényen helyben taposunk, nagyon csekély eséllyel arra, hogy kedvezőbb megoldást találjunk. Nem állítjuk, hogy az elmélkedés idők folyamán nem oszlathatja el a zavart, de életünk

legtöbb kérdésében nincs idő a halogatásra. Határoznunk kell. Például szöveget fordítunk, és ha két vagy három figyelmes elolvasás után nem alakul ki annak határozott értelme, nem valószínű, hogy további olvasásnál elérjük azt. Be kell érünk a legjobbnak látszó értelemmel. Ez mindenestre sokkal többet ér, mintha semmiféle értelemben sem állapodnánk meg.

Neveljük az ifjúságot az elhatározáshoz való szigorú ragaszkodásra. Bizonyos gyakorlatok előnyösen fejlesztik ezt a lelkiséget. Nagy jelentőséget tulajdonítanak ebből a szempontból a sportoknak, ahol az egyén a küzdelem folyamán nem térhet ki az elhatározás elől. A sportoknak tulajdonítják az angol és az amerikai jellem határozottságát. Félő azonban, hogy a sportok az elhatározásra való készséget csupán a külső cselekvésekre nézve fejlesztik. Ezt a jótéteményt sem szabad megvetnünk, mert az ilyen irányú elhatározókészség szoros összefüggésben van az önfenntartás ösztönével. A szellemi téren nagy jelentőségük van a rögtönzött fordítási gyakorlatoknak, a mennyiségtani feladatok időhöz kötött megoldásának, a tananyagról kérdésekre adott feleletek útján való beszámolásnak, minden tevékenységben a méltányos határidő kitűzésének és a befejezettség feltétlen megkövetelésének.

Az elhatározás megtörténte után a cselekedetet végre kell hajtani. A cselekvésnek roppant nevelő ereje van. Nem lehet eléggé túloznunk azt az erőt, melyet egy cselekedet a léleknek ad. Cselekedeteink nyilvánosan lekötnek bennünket egy gondolat vagy egy érzelem mellett. Cselekedeteinkben jellemünk szilárdsága vagy puhasága nyilvánul meg. Cselekedni annyi, mint lényünket kinyilvánítani, kitárni. Cselekedeteinkben önmagunkat látjuk. A cselekvés útján világos tudatára ébredünk erőinknek. Ezért kísér minden cselekedetet az öröm felemelő és biztató érzése. A nevelésnek arra kell törekednie, hogy minden jó gondolat, érzés és elhatározás, mely az ifjú lelkében életkel, testesüljön meg tettekben is. A fiatalság szeret cselekedni, csak ne kívánjunk tőle erejét felülmúló tetteket.

Igen fontos feladata a nevelésnek, hogy az ifjúságot

tervszerű cselekvésre szoktassa. Akkor ura az ember cselekedeteinek, ha a maga gondosan kialakított szokásmódján dolgozik. A szokásunktól eltérő cselekedetek révén sok időt veszítünk és felesleges erőlködésekre kényszerülünk. A cselekvőerő lelke a készség, a pontosság, a határozottság, — ne tűrjük, hogy az ifjúság hozzászokjék a halogatáshoz. Óvjuk attól a tévhitől, hogy a haladó idő új tényeket hoz felszínre, melyek elősegítik a cselekvést. A tapasztalat azt mutatja, hogy a tények rendszerint egyazon állapotban maradnak, a cselekvés pedig kedvezőtlenebb körülmények között egyre sürgetőbb lesz. A halogató emberek olyanok — mondja Szent Jeromos —, mint a festett katonák, melyek kardjukat folyton felemelve tartják, de sohasem sujtanak le vele. A rögtönös határozott cselekvést teljes értékűnek, a halogatást és a felfüggesztést pedig nagy fogyatékoszágnak kell feltüntetni. A halogatók ellentétei azok, akik félig öntudatlan sietséggel hajtják végre elhatározásukat. Mohón cselekszenek attól való féltükben, hogy kifogynak az időből. A komoly cselekvés mérsékelt ütemű, de minél szellemibb és minél sürgetőbb, annál lassúbb. A szem is, a fül is csak bizonyos mérsékelt gyorsaságú ingert bír felfogni, a kéz sem képes bármilyen gyorsan mozogni, — ugyanúgy a szellem cselekvésének is megvan a maga üteme. A siettetett cselekvés felületessé, kapkodóvá, az alapos munka iránt érzéketlenné tesz és idő előtti kifáradásra, túlterhelésre vezet. Jobban kimerít, és mégis kevesebb az eredménye, mint a kétszeres, háromszoros nyugodt elmélyedő tevékenységnek. Nyugodtan, elmélyedően kell a dolgokkal, a gondolatokkal és az érzelmekkel foglalkozni, mert csak így kaphatnak életre. Ami csak átvillan az érzékszerveken és a szellemen, az nem vált tulajdonunkká. A sietség oka nem mindig természetünk nyugtalansága, hanem még gyakrabban a változatosságra való vágyunk. Nem véletlen az, hogy a középkori nevelés, mely jól ismerte az emberi természet eme gyöngegségét és igyekezett ellene védekezni, az állhatatosságra való nevelést tartotta egyik legfőbb céljának. Szoktassuk rá az ifjúságot, hogy pontosan tűzze ki cselekvése célját

és attól ne téríttesse el magát: Age, quod agis. Az a cselekvés, mely nem símul ahhoz a törvényhez, hogy egyszerre csak egy dologgal szabad foglalkozni, majdnem olyan rossz, mint a lustaság. Szalézi Szent Ferenc az örökös változatosság nyugtalan keresésében az ördög fortélyát látta. A gonosz ellenség — írja — szétszórja figyelmünket, megosztja erőnket, hogy egy munkánkat se tudjuk befejezni. A folytonos befejezetlenség közömbösséget, lelki lompossgot és elégedetlenséget hagy maga után. A felkeltett érdeklődés és a kiváltott figyelem nem nyer kielégülést. Elv az is, hogy a cselekvést a cél eléréséig kell folytatni. Minden tevékenység végén a befejezettség kellemes érzésével kell eltelnünk. Sajnos, az iskola már túlságosan hozzászokott ahhoz, hogy megelégedjék félbenmaradt kifejtésekkel, számonkérésekkel, dolgozatokkal, ismétlésekkel, összefoglalásokkal stb. Kell, hogy a cselekvés szeretete töltse el az ifjúság lelkét, ne tudjon munka nélkül élni, de viszont minden ifjút, aki arra hajlamot mutat, bölcsen óvni kell a túlerőltetéstől. A fáradtság érzetét tekintse figyelmeztetésnek és keresse a pihenést. A délelőtti kifáradást ne vigye át délutánra, a délutánt pedig ne másnapra. A testi munka után hamarabb, a szellemi után nehezebben találunk pihenést. A szellemi fáradtság a testre is kihat. Ismertessük meg az ifjúsággal ezt az értékes elvet: a cselekvés időtartama álljon fordított arányban annak fárasztó voltával.

Van a cselekvésnek — mint láttuk — egy nemleges mozzanata is, nevezetesen a fékezés, gátlás, vagyis a cselekvéssel szemben érvényesülő megállító igyekezet. Különösen az erkölcsi életben van ennek jelentős szerepe. Itt többször kell ellentállnunk, lemondanunk, mint cselekednünk. Ez a fékezés, gátlás ment meg attól, hogy helytelen irányítások áldozatai legyünk. Ha rossz vágyaink vannak, szembe kell szállnunk velük és meg kell azokat állítanunk. Hogy élettelen tuskóként ragadjanak magukkal a hullámok — mondja Széchenyi —, s mi még annyira sem szabassuk meg irányunkat, hogy saját akaratunkból érijük el életünk bal- vagy jobbpartját, azt egy olyan lelkes lénynek, mint az ember, mégsem kellene eltérni. Tökéletes, an-

gyali természetű ember ellehetne a fékezés képessége nélkül, de az ember nem tökéletes, nem angyal, hanem keveréke a jónak és a rossznak, és így ki van téve jó és rossz vágyak jelentkezésének. A megállás sikeressége az önuralom kérdése.

Az önuralom nevelésére a kis gyermek példája ad irányítást. A kis gyermek nem önmagától tartja vissza magát bizonyos cselekedetektől. Nem teszi meg, mert szülei tiltják azokat. Tehát a fék szerepét a tilalmak játsszák, melyeket a szülői tekintély állít fel és gyakran fenytéssel, dorgálással vagy büntetéssel tesz hatásosabbá. Abban a pillanatban, amikor a hajlam jelentkezik, a tilalom is fellép a szellemben és fékez: megállást parancsol.

Nos, a felnőtteknél sincs máskép. A kívülről jövő tilalmak, a vallási, az állami, az erkölcsi törvények, a tekintély, a tisztelet, a társadalmi tekintet, a műveltség, az illem, az ízlés parancsa stb. állít meg. Az ilyen parancsnak roppant ereje van. Szinte így szól: Nem szabad megtenned! — S a tilalom hatására a cselekvő megtorpan a cselekvés előtt.

A nevelés a művelt ifjút még ennél is többre képesíti. Olyan lelkülettel disziti fel, hogy maga állítson fel önmaga számára tilalmakat. Parancsolóvá és engedelmeskedővé teszi egyszerre. Szokásává teszi, hogy minden vágyat útjában állítson meg, vizsgálat alá vegyen, értékeljen és aztán határozzon a sorsa felől: végleg elnyomja vagy útjára bocsássa. Úgy megtilt magának egy cselekedetet, mintha más tiltotta volna meg. Így szól magához: Ne tovább! Ezt nem teszed meg! Nem szabad kimondanod! Ez az erő az önuralom erénye.

Az önuralom erénye a legfőbb erkölcsi érték. Szüntelen kell érte harcolni. A híres ókori szállóige helyébe: „Ismerd meg magadat”, a mai nevelésnek ezt kell beiktatnia: „Uralkodj magadon”. Az önismeret nagy dolog, de csak arra jó, hogy az embert szerénnyé tegye. Az önuralom még nagyobb dolog: az egyén, a társadalom és a nemzet nyugalmanak és békés haladásának biztos alapja.

Az ifjúság életében hemzsegnék az olyan mozzanatok,

az olyan egyszerű szeszélyvágyak, melyeken önuralmát kitűnően gyakorolhatja. A nevelő közvetlenül is sokat tehet, de helyes, ha annak módjait megismerteti az ifjúsággal is, mert az önuralomra való nevelés inkább egyéni munka. „Magunkban a hiba — mondja Széchenyi —, de egyzersmind magunkban is az egyéni erő.” A nyelvünk felett való uralom például pompás iskolája az önuralomnak. Kedvünk kerekedik egy ingerlő, egy kellemetlen, vagy egy szellemes, de nem ártatlan szót kimondani, — de megfékezzük nyelvünket. Egy titkot elhallgatni nehéz, de kitűnő próbája az önuralomnak, mert a titok nagy mohósággal tolakodik az ajkakra. Kínálkozik egy szemérmetlen megjegyzés, — nem mondom ki. Erőszakoskodik egy durva tréfa, de parancsolok magamnak és hallgatók vagy nem cselekszem. Szépen, gondosan írok, — bár a sétához való kedvem hajt, hogy siessek. Jól és szépen beszélek, összeszedem magam, nem használom az első jelentkező szót, hanem alkalmasabb, kifejezőbb keresésére kényszerítem gondolkodásomat. Fáradozom, hogy mindig jó, hibátlan, választékos magyar nyelvet használjak. Mindenekfelett áll a türelem mások gyöngeségeivel szemben, a megbocsátás, a lemondás és még ezek felett is a szenvedések türése, panasz nélküli viselése. Erősen fáradozom azon, hogy megtörjem a kapcsolatot bizonyos helytelen hajlam és annak nyilvánítása között, másrészt, hogy összeforradást hozzak létre bizonyos kívánatos képzetek és cselekvések között, melyek eddig nem voltak kapcsolatban. Ez az igyekezet nemcsak az önuralom, hanem az akarat nevelésének is fontos tényezője.

Cselekedeteink távolabbi következményeinek előrelátása is hasznos szerepet játszik a megállításban. Az ember megáll, visszahőköl a kísértés pillanatában ama kellemetlenségek, bajok, fájdalmak vagy szerencsétlenségek gondolatára, melyeket magára zúdíthat. Túlzás volna azt hinni, hogy a következmények előérzete minden rossz ösztönzést legyőzhet; de tagadhatatlan, hogy sokat visszatorzíthat. Sőt ama következmények elgondolása is hasonló hatású, melyeket tettünk másokra zúdítana.

Igen értékes nevelői hivatást teljesítünk, ha magasztos lelkesítő és megragadó életeszményt tudunk állítani minden egyes ifjú elé és kedvet ébresztünk benne, hogy harcoljon érte. Ez gazdag anyagot nyújt a szabad időben tevékenységre szomjas képzeletnek: sok jóra rávisz és sok rossztól visszatart. Ugyanis épúgy cselekszünk képzelt dolgokért, mint valóságokért. A kísértésben az öröm képzeletbeli átélése ellenállhatatlanul visz a cselekvésre, a fájdalomé pedig nagy erővel visszatart. Korán válassztassunk élethivatást az ifjakkal és arra már diák éveikben készítsük elő őket. Minden hivatásnak megvannak a maga erényei és készségei, melyekkel már korán fel lehet és fel kell ékesíteni a lelket, és vannak hibái, melyekre korán féket kell vetni. Minden ifjú képzeletében már iskolai éve alatt éljen hivatása eszményeiben. Azt az ifjút pedig, aki még nem találta meg élethivatását, töltsük el általános emberi eszményekkel. Az életeszményekből aztán levezetünk minden más készséget. Az eszmény érték, indítóok azzal a sajátsággal, hogy összérték, teremtő indítóok, mely az illető ifjúra nézve a cselekvés minden szükséges indítóokát magában foglalja. A hivatás- és az életeszmény olyan indítóok, mely a nevelőt sok nehéz gondtól mentesíti.

Nincs nemesebb és hathatósabb nevelő eszköz, mint a nagy emberek élete. A nagy embereké, akiket — írja egy elmélkedő — örökké élőknek lehet tekinteni, mert jobban tudnak másokba belső életet önteni, mint a többi emberek milliói. Mily bámulatos sajátsága az emberiség nagyjainak, hogy évezredek multán is őrzik csodás hatalmukat, mely a legtisztább lelkesedést tudja kelteni az emberi lélekben. Gondolatvilágunk megtermékenyítésére, lelkesültségünk lángallobbantására, cselekvő lelkünk megragadására nincs jobb mód, mint a kivételes elméjű, a nemes és hősiességű emberek életének megismerése. „A jobb idők szellemeivel való megismerkedés” igen neveli a fiatal lelkeket. Barátkoztassuk össze az ifjúságot ezzel a fenséges társasággal. Ismerje meg az ifjúság az istenszeretetet, a lemondás, az önfeláldozás, az alázat, a lelki tisztaság hőseiben, a szentekben, a költészet, a történelem, a természettudomá-

nyok, a mennyiségtan, a bölcselet, szóval minden tudomány alkotó hőseiben a töprengő, a lángoló, a küzdő, az alkotó és a jótevő embert. „Ha említeni halljuk egy kiváló egyén jelességét, valamely hatalmas tulajdonságát — írja Széchenyi a Kelet Népé-ben —, rögtön megszáll bennünket azok bírásának vágya, mert mindaz, amit az ember tehet, versenyre hívja fel a többieket. Az ember emelkedést érez, ha a nálánál nagyobb iránt tiszteletet tanúsít. Nincs az emberi szívnek természetesebb, nemesebb és áldásosabb érzelme ennél. Önkénytelenül meghajlunk az emberi nagyság magasztossága előtt. Ti vagytok meghíva egy sarjadék népet megmenteni! Merjetez nagyot tenni, Ti, kik valami jobbra vagytok meghíva, kik egy szebb jövőnek lehettek urai!”

A TANULMÁNYOZOTT IRODALOM.

- Bain A.: Neveléstudomány. Ford. Szemere S. Budapest, 1922.
Bauch B.: Die erzieherische Bedeutung der Kulturgüter. 1930.
Beyer A.: Die Schulung des Denkens. München, 1928.
Binet A.: La psychologie du raisonnement. Paris.
Büchler S.: Az ifjúkor lelki élete. Budapest, 1925.
Compairé G.: Histoire de la pédagogie. Paris, 1914.
— — L'éducation intellectuelle et morale. Paris, 1908.
Döring O. W.: Pädagogische Psychologie. Osterwick, 1929.
Dromard G.: Le rêve et l'action. Paris, 1919.
Dumas G.: Traité de psychologie. Paris, 1923.
Fináczy E.: Nevelélméletek a XIX. században. Budapest, 1934.
Foerster F. W.: Iskola és jellem. Ford. Bellaágh A. Budapest, 1913.
Fröbes I.: Lehrbuch der experimentalen Psychologie. Freiburg, 1925.
Gillet M.: Jellemnevelés. Ford. Hungaria. Budapest, 1913.
Harsányi J.: A hazugság mint nevelési probléma. Sárospatak, 1937.
Kerschensteiner G.: Die Seele des Lehrers und Problem der Lehrerbildung. Leipzig, 1937.
— — Theorie der Bildung. Leipzig, 1930.
Kornis Gy.: Magyarország közoktatásügye a világháború óta. Budapest, 1927.
— — A magyar művelődés eszményei 1877—1898. Budapest, 1927.
Le Bon G.: Psychologie de l'éducation. Paris, 1920.
Lindworszky J.: Das Seelenleben des Menschen. Bonn, 1934.
— — Willensschule. Paderborn, 1927.
Lipmann O.: Psychologie für Lehrer. Leipzig, 1928.
Lochner R.: Descriptive Pädagogik. Reichenberg, 1927.
Marczell M.: A bontakozó élet. Nyolc kötet. Budapest, 1931—1938.
Mendoresse P.: L'âme de l'adolescent. Paris, 1909.
Mester J.: Bosco Szent János nevelői rendszere. Budapest, 1936.
— — Az olasz nevelés a XIX. és XX. században. Budapest, 1936.

- Mélinand C.: Notions de psychologie appliquée à l'éducation. Paris, 1929.
- Mossier H.: Comment former des esprits solides et vivants. Paris.
- Münsterberg H.: Grundzüge der Psychologie. Leipzig, 1900.
- Payot Gy.: Az akarat nevelése. Ford. Weszely Ö. Budapest, 1905.
- Péter J.: Vives Lajos válogatott neveléstudományi művei. Kézdivásárhely, 1935.
- Pfänder A.: Phänomenologie des Willens. Leipzig, 1930.
- Piaget J.: La représentation du monde chez les enfants. Paris, 1926.
- Ribot Th.: L'évolution des idées générales. Paris, 1919.
- Schoeps H.: Kinderlügen, ihre Motive und Behandlungen. Langensalza, 1931.
- Spranger E.: Psychologie des Jugendalters. Leipzig, 1924.
- — Lebensformen. Halle, 1930.
- Stern W.: Entlernung und Beherrschung fremder Sprachen. Zft. für päd. Psych. 20. 1919.
- Störring G.: Psychologie des menschlichen Gefühllebens. Bonn, 1910.
- Tettamanti B.: A közösség gondolata Kármán Mór neveléstudományában. Szeged, 1928.
- Toulouse: Comment former un esprit. Paris, 1931.
- Tumlirz O.: Pädagogische Psychologie. Leipzig, 1930.
- — Einführung in die Jugendkunde, Leipzig, 1925—1927.
- — Die Jugendlichen und ihre Erzieher. Langensalza, 1929.
- Várkonyi H.: Bevezetés a neveléstudományba. Budapest, 1937.
- Volkelt J.: Versuch über Fühlen und Wollen. München, 1930.
- Weszely Ö.: A modern pedagógia útjai. Budapest, 1917.
- — Korszerű nevelési problémák. Budapest, 1927.
- Wichmann O.: Erziehungs- und Bildungslehre. Halle, 1935.
- — Eigengesetz und bildender Wert der Lehrfächer. Halle, 1935.
- Willmann O.: Didaktika, a műveltség, művelődés és tanítás elmélete. Ford. Schütz J. Budapest, 1917., 1935.

TARTALOM.

	Lap
I. A nevelés gondolatának története..	4
II. Az értelem nevelése ..	33
1. A tapasztalás ..	34
2. Az eszmealkotás	39
3. A gondolkodás..	47
4. Az okoskodás.. ..	51
5. Az értelem erényei.. .. .	58
6. A tudományok szerepe az értelem nevelésében .	75
7. Tanulságok	86
III. Az érző lélek művelése	92
1. A vágy ..	93
2. Az ösztönök	96
3. Az érzelmek	103
4. Az indulatok ..	106
5. A szenvedélyek	116
6. Az értelem és az érzelmek kapcsolata ..	119
7. Tanulságok	126
a) Általános irányítások	129
b) Alkalmazások	140
IV. A cselekvés iskolája ..	163
1. A szokás	164
2. Az önkénytelen cselekedetek	167
3. A hozzászokás.. ..	169
4. A szándékos cselekedetek ..	171
5. Az akarat cselekvés	173
6. Az akarat és a vágy viszonya	175
7. A gondolkodás és az érzelmek szerepe a cselekvésben	177
8. Tanulságok	184
A tanulmányozott irodalom	197
